

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ODESSA NATIONAL ECONOMIC UNIVERSITY

ВІСНИК
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
←—————→
SOCIO-ECONOMIC RESEARCH BULLETIN

Збірник наукових праць
Collection of scientific works
№ 3-4 (78-79) 2021

Засновано у серпні 1999 р.

The collection was founded in August 1999

Періодичність видання – 4 рази на рік

Frequency – four times a year

Одеса – 2021

Odessa – 2021

Збірник включено до категорії «Б» в Переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за галуззю «Економічні науки» згідно з Наказом Міністерства освіти і науки України № 409 від 17.03.2020 р.

Збірник рекомендовано до друку та поширення через мережу Інтернет за рішенням вченої ради Одеського національного економічного університету (Протокол № 3 від 30.11.2021 р.).

Міжнародна індексація та реферування: ERIH PLUS – з 20.06.2018 р.; WorldCat – з 2018 р.; Ulrich's Periodicals Directory – з 18.08.2017 р.; RePEc – з грудня 2016 р., Index Copernicus International – з грудня 2014 р. (ICV 2020: 70.84); Google Scholar – з 2008 р. (h-index 22).

Засновник і видавець: Одеський національний економічний університет

Редакційна колегія:

Ковальов А.І.	головний редактор, доктор екон. наук, професор ОНЕУ (Україна)
Сментина Н.В.	заст. головного редактора, доктор екон. наук, професор ОНЕУ (Україна)
Балджи М.Д.	доктор екон. наук, професор, ОНЕУ (Україна)
Божкова В.В.	доктор екон. наук, професор, Сумський державний педагогічний університет ім. А.С.Макаренка (Україна)
Grzybowska-Brzezińska Mariola	doctor of economics, professor, University of Warmia and Mazury in Olsztyn (Republic of Poland)
Kisiel Roman	doctor hab., professor, University of Warmia and Mazury in Olsztyn (Republic of Poland)
Козак Ю.Г.	доктор екон. наук, професор, ОНЕУ (Україна)
Кузнецова І.О.	доктор екон. наук, професор, ОНЕУ (Україна)
Легенчук С.Ф.	доктор екон. наук, професор, Житомирський державний технологічний університет (Україна)
Литовченко І.І.	доктор екон. наук, професор, ОНЕУ (Україна)
Лоханова Н.О.	доктор екон. наук, професор, ОНЕУ (Україна)
Мальований М.І.	доктор екон. наук, доцент, Уманський національний університет садівництва (Україна)
Мищенко С.В.	доктор екон. наук, професор, ДВНЗ «Університет банківської справи» (Україна)
Juchniewicz Malgorzata	doctor of economics, professor, University of Warmia and Mazury in Olsztyn (Republic of Poland)
Никифороенко В.Г.	доктор екон. наук, професор, ОНЕУ (Україна)
Prochazka David	PhD, Vysoká škola ekonomická v Praze (Czech Republic)
Семенов В.Ф.	доктор екон. наук, професор, ОНЕУ (Україна)
Семенова В.Г.	доктор екон. наук, професор, ОНЕУ (Україна)
Stelling Johannes N.	doctor of economics, professor, Hochschule Mittweida University of Applied Sciences (Germany)
Velesco Serge	doctor of economics, professor, Hochschule Mittweida University of Applied Sciences (Germany)
Якуб Є.С.	відп. редактор, доктор фіз.-мат. наук, професор, ОНЕУ (Україна)
Янковий О.Г.	доктор екон. наук, професор, ОНЕУ (Україна)
Windsperger Josef	doctor of economics, associate professor, University of Vienna (Austria)
Zarotiadis Grigoris	PhD, associate professor, Aristotle University of Thessaloniki (Greece)

Редактор-коректор: Батанова Т. В.

Адреса редакції та видавця:

Україна, 65082, м. Одеса, вул. Гоголя, 18, ауд. 110, Одеський національний економічний університет, науково-редакційний відділ, тел.: (048) 777-89-16; web-сайти: <http://vsed.oneu.edu.ua>; http://journals.uran.ua/vsed_oneu; e-mail: sbornik.odeu@oneu.edu.ua.

Зареєстровано Міністерством у справах преси та інформації України.
Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації.
Серія КВ № 6448 від 21 серпня 2002 року.

Збірник є виданням з відкритим доступом. Усі статті ліцензуються відповідно до Creative Commons Attribution 4.0 International License. Переглянути копію ліцензії можна за посиланням: <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0>.

ЗМІСТ

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

Видобора В. В. ФУНДАМЕНТАЛЬНІ КОНЦЕПЦІЇ ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ В ІНСТИТУЦІЙНІЙ ТЕОРІЇ	9
Завгородній К. В., Ткаченко В. А. ТЕОРЕТИЧНІ КОНТЕКСТИ СТРАТЕГІЧНОГО УПРАВЛІННЯ СКЛАДНИМИ САМОКЕРОВАНИМИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИМИ СИСТЕМАМИ	19

ЕКОНОМІКА ТА УПРАВЛІННЯ НАЦІОНАЛЬНИМ ГОСПОДАРСТВОМ

Ломоносова О. Е. СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ЕЛЕМЕНТІВ ЗОВНІШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ	30
Робул Ю. В. РОЛЬ ТА ЗАДАЧІ МАРКЕТИНГУ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ЦИРКУЛЯРНОЇ ЕКОНОМІКИ	54
Світовий О. М. УПРАВЛІННЯ ВИРОБНИЦТВОМ ТА ЗБУТОМ ЗЕРНА І ПРОДУКТІВ ЙОГО ПЕРЕРОБКИ В КОНТЕКСТІ МАКСИМІЗАЦІЇ ДОДАНОЇ ВАРТОСТІ	66

ДЕМОГРАФІЯ, ЕКОНОМІКА ПРАЦІ, СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА І ПОЛІТИКА

Кривцова М. С. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ТА ЗНАЧЕННЯ КРЕАТИВНОЇ ЕКОНОМІКИ У СУЧАСНИХ УМОВАХ	82
--	----

МАТЕМАТИЧНІ МЕТОДИ, МОДЕЛІ ТА ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ В ЕКОНОМІЦІ

Kozachok L. M., Kozachok A. Ye. MATHEMATICAL MODEL CONSTRUCTION OF TRANSPORT SYSTEMS OPERATION PROCESSES USING FUZZY LOGIC METHODS	98
---	----

ФІНАНСИ, БАНКІВСЬКА СПРАВА ТА СТРАХУВАННЯ

Polishchuk V. G. TREASURY FORM OF BUDGETS SERVICING OF UKRAINE IN THE CONTEXT OF ENSURING A BALANCED FINANCIAL POLICY	108
Сирчин О. Л. РОЛЬ ТА СУТНІСТЬ ГРОШЕЙ У РІЗНИХ СПОСОБАХ ОРГАНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ	122
Черкасова М. В. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СТРАТЕГІЇ ТА СТРАТЕГІЧНОГО УПРАВЛІННЯ У БАНКІВСЬКІЙ СФЕРІ	132

МЕНЕДЖМЕНТ ТА БІЗНЕС-АДМІНІСТРУВАННЯ

Лебедєв І. В.

РЕКРЕАЦІЯ І ТУРИЗМ ЯК ФАКТОРИ РОЗВИТКУ ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ 143

**МАРКЕТИНГ, ПІДПРИЄМНИЦТВО, ТОРГІВЛЯ
ТА БІРЖОВА ДІЯЛЬНІСТЬ**

Терещенко С. І., Авраменко А. М.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СТВОРЕННЯ ЖИТЛОВО-БУДІВЕЛЬНОГО КЛАСТЕРУ РЕГІОНУ ТА ОЦІНКА ЙОГО ЕФЕКТИВНОСТІ 160

ЕКОНОМІКА ТУРИЗМУ ТА ГОТЕЛЬНО-РЕСТОРАННА СПРАВА

Яворська О. Г.

БІЗНЕС-АНАЛІТИКА ЯК ІНСТРУМЕНТАРІЙ ПІДТРИМКИ ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ В РЕСТОРАННОМУ БІЗНЕСІ 174

АВТОРИ СТАТЕЙ 186

The collection of scientific works «Socio-Economic Research Bulletin» was included in category «B» in the list of scientific professional editions of Ukraine, which can be published the results of dissertations for the degree of doctor and candidate in Economics sciences according to the decree of Ministry of Education and Science of Ukraine dated from 17.03.2020, No. 409.

The collection is recommended to printing and distribution to Internet by the decision of Academic Council of Odessa National Economic University (Protocol No. 3, 30.11.2021).

International indexation and referencing: ERIH PLUS – from 20.06.2018; WorldCat – from 2018; Ulrich's Periodicals Directory – from 18.08.2017; RePEc – from December 2016, Index Copernicus International – from December 2014 (ICV 2020: 70.84); Google Scholar – from 2008 (h-index 22).

Founder and publisher: Odessa National Economic University.

Editorial Board:

Kovalyov A.I.	editor-in-chief, doctor of economics, professor, ONEU (Ukraine)
Smentyna N.V.	vice-editor in chief, doctor of economics, professor, ONEU (Ukraine)
Baldji M.D.	doctor of economics, professor, ONEU (Ukraine)
Bozhkova V.V.	doctor of economics, professor, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko (Ukraine)
Grzybowska-Brzezińska Mariola	doctor of economics, professor, University of Warmia and Mazury in Olsztyn (Poland)
Kisiel Roman	doctor hab., professor, University of Warmia and Mazury in Olsztyn (Poland)
Kozak Y.G.	doctor of economics, professor, ONEU (Ukraine)
Kuznetsova I.O.	doctor of economics, professor, ONEU (Ukraine)
Legenchuk S.F.	doctor of economics, professor, Zhytomyr State Technological University (Ukraine)
Lokhanova N.O.	executive editor, doctor of economics, professor, ONEU (Ukraine)
Lytovchenko I.L.	doctor of economics, professor, ONEU (Ukraine)
Maliovanyi M.I.	doctor of economics, associate professor, Uman National University of Horticulture (Ukraine)
Mishchenko S.V.	doctor of economics, professor, Banking University (Ukraine)
Juchniewicz Małgorzata	doctor of economics, professor, University of Warmia and Mazury in Olsztyn (Poland)
Nikiforenko V.G.	doctor of economics, professor, ONEU (Ukraine)
Prochazka David	PhD, Vysoká škola ekonomická v Praze (Czech Republic)
Semenov V.F.	doctor of economics, professor, ONEU (Ukraine)
Semenova V.G.	doctor of economics, professor, ONEU (Ukraine)
Stelling Johannes N.	doctor of economics, professor, Hochschule Mittweida University of Applied Sciences (Germany)
Velesco Serge	doctor of economics, professor, Hochschule Mittweida University of Applied Sciences (Germany)
Yakub Ye.S.	executive editor, doctor of physical and mathematical sciences, professor, ONEU (Ukraine)
Yankovyi O.G.	doctor of economics, professor, ONEU (Ukraine)
Windsperger Josef	doctor of economics, associate professor, University of Vienna (Austria)
Zarotiadis Grigoris	PhD, associate professor, Aristotle University of Thessaloniki (Greece)

Proofreader editor: *Batanova T.V.*

Contacts of Editorial and Publisher:

18, Gogolya Str., of. 110, Odessa, 65082, Ukraine, Odessa National Economic University,
Scientific and Editorial Department, tel.: + 38 (048) 777-89-16;
website: <http://vsed.oneu.edu.ua>; http://journals.urau.ua/vsed_oneu;
e-mail: sbornik.odeu@oneu.edu.ua.

Registered in Ministry of Press and Information of Ukraine.
Certificate of state registration of the print media.
Series number: KV 6448 of 21 August 2002.

The collection is an open access edition and all articles are licensed with the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit: <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0>.

CONTENTS

ECONOMICS THEORY AND HISTORY OF ECONOMIC THOUGHT

Vydobora Volodymyr FUNDAMENTAL CONCEPTS OF ECONOMIC GROWTH IN INSTITUTIONAL THEORY	9
Zavgorodniy Konstantin, Tkachenko Vladimir THEORETICAL CONTEXTS OF STRATEGIC MANAGEMENT OF COMPLEX SELF-GOVERNING SOCIO-ECONOMIC SYSTEMS	19

ECONOMICS AND NATIONAL ECONOMY MANAGEMENT

Lomonosova Oksana SYSTEMATIZATION OF EXTERNAL ENVIRONMENT ELEMENTS OF HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS	30
Robul Yuriy THE ROLE AND OBJECTIVES OF MARKETING IN THE CONTEXT OF CIRCULAR ECONOMY DEVELOPMENT	54
Svitovyi Oleksandr MANAGEMENT OF PRODUCTION AND SALE OF GRAIN AND PRODUCTS OF ITS PROCESSING IN THE CONTEXT OF MAXIMIZING VALUE ADDED	66

DEMOGRAPHY, LABOR ECONOMICS, SOCIAL ECONOMY AND POLITICS

Kryvtsova Marina THEORETICAL FOUNDATIONS AND SIGNIFICANCE OF CREATIVE ECONOMY IN MODERN CONDITIONS	82
---	----

MATHEMATICAL METHODS, MODELS AND INFORMATION TECHNOLOGIES IN ECONOMICS

Kozachok Larisa, Kozachok Alina MATHEMATICAL MODEL CONSTRUCTION OF TRANSPORT SYSTEMS OPERATION PROCESSES USING FUZZY LOGIC METHODS	98
---	----

FINANCE, BANKING AND INSURANCE

Polishchuk Vadym TREASURY FORM OF BUDGETS SERVICING OF UKRAINE IN THE CONTEXT OF ENSURING A BALANCED FINANCIAL POLICY	108
Syrchyn Oleksandr THE ROLE AND ESSENCE OF MONEY IN DIFFERENT WAYS OF ORGANIZING THE ECONOMY	122
Cherkasova Mariia THEORETICAL FUNDAMENTALS OF STRATEGY AND STRATEGIC MANAGEMENT IN THE BANKING SPHERE	132

MANAGEMENT AND BUSINESS ADMINISTRATION

Lebediev Ihor

RECREATION AND TOURISM AS FACTORS OF HUMAN POTENTIAL DEVELOPMENT 143

**MARKETING, ENTREPRENEURSHIP, TRADE
AND STOCK EXCHANGE ACTIVITY**

Tereshchenko Svitlana, Avramenko Anastasia

THEORETICAL FOUNDATIONS FOR CREATING A HOUSING AND CONSTRUCTION CLUSTER IN THE REGION AND EVALUATION OF ITS EFFICIENCY 160

TOURISM ECONOMICS AND HOTEL AND RESTAURANT BUSINESS

Yavorska Oksana

BUSINESS INTELLIGENCE AS A TOOL FOR SUPPORTING DECISION-MAKING IN THE RESTAURANT INDUSTRY 174

AUTHORS OF ARTICLES 186

***ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ
ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ***

УДК 330.837:330.35.011

Володимир Володимирович ВИДОБОРА

кандидат економічних наук, доцент кафедри загальної економічної теорії та економічної політики, Одеський національний економічний університет, Україна, e-mail: vidoboravolodimir@gmail.com, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0003-2255-0970>

**ФУНДАМЕНТАЛЬНІ КОНЦЕПЦІЇ ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ
В ІНСТИТУЦІЙНІЙ ТЕОРІЇ**

Видобора, В. В. Фундаментальні концепції економічного зростання в інституційній теорії. Вісник соціально-економічних досліджень : зб. наук. праць. Одеса : Одеський національний економічний університет. 2021. № 3-4 (78-79). С. 9–18.

Анотація. У статті розглянуто теоретичні та практичні аспекти фундаментальних концепцій економічного зростання в інституційній теорії. Метою статті є дослідження основоположних концепцій економічного росту, сформованих представниками інституційного напрямку економічної теорії, в контексті можливості їх застосування у формуванні політики економічного зростання країни в сучасних умовах господарювання. Дослідження здійснено з використанням історико-генетичного методу, сходження від абстрактного до конкретного, а також методів дедукції та індукції, узагальнення. Здійснено аналіз генези інституціональних теорій економічного зростання, які були спрямованими на пояснення суспільно-економічних явищ, що не могли бути досягнуті методами класичної, кейнсіанської та неокласичної теорії. Виявлено загальні ідеологічні засади інституціоналізму, які полягають у тому, що економічне зростання визначається із набором правил, що формують умови суспільного виробництва. З'ясовано, що інституційна теорія економічного зростання передбачає аналіз економічних явищ крізь призму неекономічних чинників – правил, норм, процедур, що регламентують процеси економічних змін та впливають на поведінку господарюючих суб'єктів. Визначено, що сучасні концепції інституціоналізму в абстрактному розумінні сходяться до потреби формування ефективних політично-правових інститутів, зокрема, встановлення та захищеності прав власності, державної політики протекціонізму та індустріалізації, громадського впливу та ін., які в синтезі із капіталістичною базою, ринковим та державним регулюванням наразі становлять основу економічного росту країн. Практичну цінність має обґрунтування доцільності застосування інституційних концепцій економічного зростання у процесі формування державної економічної політики, зважаючи на те, що вони визначають загальні принципи економічних систем з урахуванням множинних соціально-економічних та ідеологічних чинників.

Ключові слова: економічне зростання; суспільні інститути; інституційні норми; інституціоналізм; фактори економічного росту; нагромадження капіталу.

Владимир Владимирович ВЫДОБОРА

кандидат экономических наук, доцент кафедры общей экономической теории и экономической политики, Одесский национальный экономический университет, Украина, e-mail: vidoboravolodimir@gmail.com, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0003-2255-0970>

**ФУНДАМЕНТАЛЬНЫЕ КОНЦЕПЦИИ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА
В ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОЙ ТЕОРИИ**

Выдобора, В. В. Фундаментальные концепции экономического роста в институциональной теории. *Вестник социально-экономических исследований* : сб. науч. трудов. Одесса : Одесский национальный экономический университет. 2021. № 3-4 (78-79). С. 9–18.

Аннотация. В статье рассмотрены теоретические и практические аспекты фундаментальных концепций экономического роста в институциональной теории. Целью статьи является исследование основополагающих концепций экономического роста, сформированных представителями институционального направления экономической теории, в контексте возможности их применения в формировании политики экономического роста страны в современных условиях хозяйствования. Исследование проведено с использованием историко-генетического метода, восхождения от абстрактного к конкретному, а также методов дедукции и индукции, обобщения. Осуществлен анализ генезиса институциональных теорий экономического роста, направленных на объяснение общественно-экономических явлений, которые не могли быть постигнуты методами классической, кейнсианской и неоклассической теории. Выявлены общие идеологические основы институционализма, заключающиеся в том, что экономический рост определяется набором правил, формирующих условия общественного производства. Выяснено, что институциональная теория экономического роста предполагает анализ экономических явлений сквозь призму неэкономических факторов – правил, норм, процедур, регламентирующих процессы экономических изменений и влияющих на поведение субъектов хозяйствования. Определено, что современные концепции институционализма в абстрактном понимании сходятся к необходимости формирования эффективных политико-правовых институтов, в частности, установления и защищенности прав собственности, государственной политики протекционизма и индустриализации, общественного влияния и др., которые в синтезе с капиталистической базой, рыночным и государственным регулированием составляют основу экономического роста государств. Практическую ценность имеет обоснование целесообразности применения институциональных концепций экономического роста в процессе формирования государственной экономической политики, учитывая, что они определяют общие принципы экономических систем с учетом множественных социально-экономических и идеологических факторов.

Ключевые слова: экономический рост; общественные институты; институциональные нормы; институционализм; факторы экономического роста; накопление капитала.

Volodymyr VYDOBORA

PhD in Economics, Associate Professor, General Economic Theory and
Economic Policy Department, Odessa National Economic University, Ukraine,
e-mail: vidoboravolodimir@gmail.com, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0003-2255-0970>

FUNDAMENTAL CONCEPTS OF ECONOMIC GROWTH IN INSTITUTIONAL THEORY

Vydobora, V. (2021). Fundamental concepts of economic growth in institutional theory [Fundamentalni kontseptsii ekonomichnoho zrostantia v instytutsiinii teorii], *Socio-economic research bulletin, Visnik social'no-ekonomichnih doslidzen'* (ISSN 2313-4569), Odessa National Economic University, Odessa, No. 3-4 (78-79), pp. 9–18.

Abstract. The theoretical and practical aspects of fundamental concepts of economic growth in institutional theory are investigated in the article. The aim of article is to study the fundamental concepts of economic growth, which formed by representatives of the institutional direction of economic theory, in the context of the possibility of their application in shaping the country's economic growth policy in modern economic conditions. The research was carried out with using

the historical-genetic method, ascent from the abstract to the concrete, as well as methods of deduction and induction, generalization method. An analysis of the genesis of economic growth institutional theories, which were aimed at explaining socio-economic phenomena that could not be grasped by the methods of classical, Keynesian and neoclassical theory are made. The general ideological principles of institutionalism, which consist in the fact that economic growth is determined by a set of rules that form the conditions of social production, are revealed. It was clarified that the institutional theory of economic growth involves the analysis of economic phenomena through the prism of non-economic factors – rules, norms, procedures, that regulate the processes of economic change and affect the behavior of economic entities. It is determined that modern concepts of institutionalism in the abstract sense converge on the need for effective political and legal institutions forming, in particular, the establishment and protection of property rights, state policy of protectionism and industrialization, social influence, etc., which are in synthesis with capitalist base, market and state regulation are form the basis of state's economic growth. The practical value is the substantiation of rationale for the feasibility of applying institutional concepts of economic growth in the process of forming the state economic policy, given that they determine the general principles of economic systems, taking into account multiple socio-economic and ideological factors.

Keywords: economic growth; social institutions; institutional norms; institutionalism; factors of economic growth; accumulation of capital.

JEL classification: B130; B250; O430

DOI: [https://doi.org/10.33987/vsed.3-4\(78-79\).2021.9-18](https://doi.org/10.33987/vsed.3-4(78-79).2021.9-18)

Постановка проблеми у загальному вигляді. Стрімкі суспільні зміни та соціально-економічні трансформації, що відбуваються упродовж останніх століть, вимагають від економічної теорії об'єктивного пояснення цих процесів. Відповідно до цього розвиваються різноманітні напрями економічної думки, спрямовані на пояснення природи та чинників економічного росту, основними серед яких є класична, кейнсіанська, неокласична та інституційна теорії. Кожна з теорій має відповідний об'єкт дослідження, на кшталт засад розширеного відтворення, механізму ринкового регулювання та державного втручання в економічний процес, факторів виробництва та ін. Проте, на відміну від перших трьох напрямів, інституціоналізм, який є рушійною силою економіки, поряд з матеріальними факторами, розглядає інституційне середовище суспільства – духовні, культурні, моральні, правові та політичні чинники. Оскільки історичний досвід функціонування як високорозвинених країн, так і країн, що розвиваються, доводить, що саме інституційне середовище визначає економічні умови, тому актуальності набуває аналіз основних ідей інституційної теорії економічного зростання.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років. У світовій економічній думці інституціональна теорія посідає чільне місце, розвиваючись у різних напрямках. Основоположники інституціоналізму Т. Веблен [1], У. К. Мітчелл і Дж. Р. Коммонс, У. Гамільтон та ін. наголошували на необхідності аналізу економічних явищ з історичних і соціологічних позицій еволюційного розвитку суспільства, зокрема, традицій, норм та звичаїв, що склалися у ньому. Дж. К. Гелбрейт [2], Р. Коуз, Д. Норт, Р. Томас [3–6], Е. де Сото [7] та ін. розглядали питання економічного росту з позиції впливу економічних інститутів на мотиви економічних агентів та середовище здійснення економічної діяльності, заклавши основи сучасної ідеології інституціоналізму. Теоретичне осмислення різ-

них економічних проблем в теорії інституціоналізму здійснювали Є. Ф. Борисов [8], В. В. Видобора [9], Л. Л. Жданова та М. І. Зверяков [10], П. С. Лемещенко [11], Д. В. Секлер [12], С. М. Толстов [13] та інші науковці.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Сучасні виклики глобалізованого світу ставлять нові завдання перед суспільством, економікою та наукою. У нинішніх соціально-економічних умовах постає проблема формування ефективних інститутів, які б сприяли створенню стійкого економічного зростання країн, а відтак, і зниженню відставання від високорозвинутих країн, уникнення макроекономічних диспропорцій та глобальних економічних викликів. Зарубіжними та вітчизняними науковцями проаналізовано низку аспектів інституційної теорії, спрямованих на вирішення окремих економічних проблем. Разом із тим, недостатньо дослідженим залишається питання економічного зростання в інституційній ідеології та можливостей її адаптації для аналізу сучасної економічної дійсності.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження основоположних концепцій економічного росту, сформульованих представниками інституційного напрямку економічної теорії в контексті можливості їх застосування у формуванні політики економічного зростання країни в сучасних умовах господарювання. Досягнення мети передбачає розгляд концепцій економічного росту в інституційній теорії та узагальнення основних їх положень; визначення їх актуальності та практичної цінності в сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Теорія інституціоналізму нині перетворилася з альтернативної неокласичній теорії на провідний напрям економічної науки кінця ХХ – початку ХХІ ст. Головним у ній є ідея синтезу соціального та економічного аналізу, в основі якої лежить категорія інституту (лат. *institutio* – образ дії, звичай) – стійких традиції або закріплених звичаїв, порядків у вигляді встановлених правил, громадських норм або законів, відповідно до чого вона й отримала назву «інституціоналізм».

Основоположниками інституціоналізму традиційно вважається Т. Веблен, У. К. Мітчелл і Дж. Р. Коммонс, а поняття «інституціоналізм» ввів у вжиток в 1918 р. американський економіст У. Гамільтон, який визначив категорію «інституту» як вербальний символ, який описує набір соціальних звичаїв. Він означає спосіб мислення або дії, з достатньою поширеністю і міцністю відображений в звичках груп або звичаї народу [12, с. 87].

Представники цього напрямку критикували неокласичну школу за вузькість вихідної методології, яка не враховує роль соціологічних, політичних, соціально-психологічних чинників у функціонуванні економічного механізму, а також за ігнорування найважливіших структурних інституційних особливостей реальної економіки. У цій концепції інститути розглядаються як важливий стабілізуючий фактор економічного розвитку, що перешкоджає його спонтанному характеру. Економічні інститути – норми, звичаї, звички – задають рамки всього подальшого розвитку, адже стають загальними для групи або соціальної культури та визначають поведінку та очікування економічних суб'єктів.

З цього приводу Т. Веблен відзначав, що нинішня ситуація формує завтрашні інститути за допомогою відбору та примусу, шляхом впливу на звичні уявлення людей або закріплення точки зору або розумового сприйняття, привнесених з минулого [2]. Таким чином, методологічну основу дослідження Т. Веблена («Теорія дозвілєвого класу, 1899 р.) становило неекономічне трактування економічних

явищ, які він аналізує з історичних і соціологічних позицій еволюційного розвитку суспільства.

Дж. Коммонс у праці «Інституціональна економічна наука» (1934 р.) вважав основою економічного розвитку суспільства юридичні відносини. Об'єктом його дослідження були держава, виробничі корпорації, торгові об'єднання, профспілки, сім'я. Дж. Коммонс приділяв велику увагу вивченню ролі корпорацій і профспілок і їх впливу на поведінку людей в стимулюванні їх господарської діяльності та заклав основи пенсійного забезпечення, які були викладені в «Акті про соціальну захищеність», прийнятому в 1935 р.

На думку У. Мітчелла, суспільна психологія, традиція та звичаї є основними чинниками, що впливають на економічні явища та людську поведінку, яка й визначає вплив на макроекономічну рівновагу. Кращим способом контролю людської поведінки є державне регулювання. Він поділяв головну ідею інституціоналізму про необхідність соціального контролю над економікою [13, с. 12].

Представники «оновленого» інституціоналізму (А. Берлі, Г. Мінз, Дж. Гелбрейт та ін.), що розвивався у повоєнний період, вивчаючи демографічні проблеми, проблеми корпорації, влади і управління в монополії і в суспільстві, розробляючи теорію профспілкового робітничого руху, зосередили свою увагу на констатації соціально-економічних протиріч капіталізму і пошуку їх вирішення. При цьому, представники цього напрямку вважали, що науково-технічна революція здатна вирішувати фундаментальні суспільно-політичні проблеми, сприяючи економічному росту, а держава при цьому має забезпечити «благоденство для всіх членів суспільства».

Одним з яскравих представників цього періоду є Дж. К. Гелбрейт (основна праця – «Нове індустріальне суспільство», 1967 р.), який поділяє економіку на дві різномірні системи: «планову» і «ринкову». Критеріями розподілу економіки на дві системи є техніко-організаційні чинники виробництва (передова техніка і складна організація) і наявність економічної влади, тобто контроль над цінами, витратами, споживачами. Він висловлював думку, що на сучасному етапі розвитку ринку ніхто не володіє всією повнотою інформації, знання кожного мають спеціалізований і частковий характер, тому влада перейшла від окремих особистостей до організацій, які володіють груповою індивідуальністю [2, с. 177].

Характерною рисою «нової» інституційної економіки є неокласичний підхід до аналізу інституційного середовища, яке вважається важливим фактором впливу на економічні процеси. Дослідницька програма Р. Коуза та інших представників цього напрямку націлена на широкий спектр форм власності, їхні юридичні прояви та контрактні відносини (Дж. Стігліц, Дж. Колеман, Й. Макніл).

Так, Р. Коуз довів, що існування зовнішніх ефектів пов'язано з інституційними особливостями, насамперед із системою прав власності. Досліджуючи особливості формування ринкової економіки в країнах пострадянського періоду, Р. Коуз попереджав про необхідність, перш за все, створити всі інститути й організації, які роблять ринок можливим.

Оскільки загальноновизнаним стає участь в тій чи іншій формі в господарській діяльності такого інституту, як держава, то в «теорії суспільного вибору» (Дж. Б'юкенен, Г. Таллок, М. Олсон) політика становить такий же економічний інтерес, що і господарюючі агенти [11, с. 5].

Тож, у загальному вигляді дослідивши теоретичні засади інституціоналізму, можемо зазначити, що цей теоретичний напрям пов'язує збагачення народів не з

нагромадженням капіталу, як це здійснювали попередні теорії, а, насамперед, із набором правил, що визначають умови суспільного виробництва.

У дослідженні нагромадження капіталу наукова задача інституціональної теорії зводиться до пошуку причин, які дозволяють пояснити економічне зростання і розвиток. Для представників інституціональної теорії важливо не просто знайти зв'язок із темпами економічного зростання з рівнем заощаджень та інвестицій, але й пояснити, чому в одній країні заощаджень та інвестицій цілком вистачає для забезпечення високих темпів зростання, а в іншій – бракує. У цьому поясненні сучасна інституційна теорія, трактуючи проблему нагромадження капіталу, акцент робить на формуванні інституційного середовища, що стимулює заощадження та інвестиції [10, с. 42]. Зважаючи на це, важливими є міркування щодо природи економічного зростання Д. Норта, Р. Томаса, Е. де Сото, І. Валлерстайна, Р. Алена та ін.

Д. Норт здійснив інституційне пояснення проблем трансформації та економічного зростання й виділив в якості основних факторів росту технологію і законодавче оформлення інституту права власності. У своїх роботах «Структура і зміни в економічній історії» (1981 р.) та «Інститути, інституціональні зміни і функціонування економіки» (1990 р.) він показує значення для економічного зростання таких формальних та неформальних інститутів, як конституція, право, економічна організація, ідеологія.

У книзі «Розуміння процесу економічних змін» (2005) автор прагне пояснити, яким чином формуються різні типи інституційної інфраструктури, що задають траєкторію економічного розвитку, зокрема, важливість «адаптивної ефективності» суспільства як здатності реагувати на зміни зовнішнього середовища і створювати продуктивні, чесні й стабільні інститути, та якщо потрібно, і замінювати їх новими [6, с. 3].

За визначенням Д. Норта, інститути – це «правила гри» в суспільстві, або створені людиною обмежувальні рамки, які організовують відносини між людьми, які «діють на економічний процес тим, що впливають на витрати обміну і виробництва» [3, с. 25; 4, с. 5]. До найважливіших властивостей інститутів з точки зору цього підходу, відносяться наступні [4, с. 3–5]: це – межі, в яких люди взаємодіють один з одним; вони зменшують невизначеність, структуруючи повсякденне життя; визначають і обмежують набір альтернатив, які є у кожної людини; задають структуру спонукальних мотивів взаємодії; їх неможливо побачити, відчуті і навіть виміряти.

Відтак, спільно з Р. Томасом, Д. Норту вдалося продемонструвати, що ефективна організація економіки передбачає таку налагодженість роботи всіх інституційних структур, яка забезпечує права власності і задає стимули реалізації індивідуальних переваг, результатом чого стає зближення суспільної та індивідуальної вигоди [6, с. 1–2].

Проте автор зазначає, що інститути не є рівномірними для різних країн, що потребує детальнішого вивчення з урахуванням історичних соціально-економічних умов. Тому увага Д. Норта до проблеми функціонування інститутів та їхньої ролі в соціально-економічному розвитку суспільства, була пов'язана з дослідженнями економічної історії європейських країн. «Це сталося, – говорить вчений, – коли я переключився з Америки на Європу. Приступаючи до нової для мене тематики, а це було у 1966 році, я задався питанням: настільки той інструментарій, який використовується для інтерпретації економічної історії США, буде придатним для розуміння економічних змін в Європі? Американська історія пов'язана, переважно,

з ринковою економікою, чого не можна сказати про більш тривалу й різноманітну європейську історію. Який сенс аналізувати ринки часів феодалізму або Римської імперії? Очевидно, що за такого підходу втрачається найбільш суттєве. Я став запитувати себе – чого ж не вистачає? Шукаючи відповідь на це запитання, я й прийшов до дослідження інститутів в економіці й економічній історії» [6, с. 6].

У роботі «Піднесення Західного світу: нова економічна історія», яка була опублікована у 1973 р. він здійснює ґрунтовне дослідження економічної історії Західної Європи від середньовіччя до XIX ст., що стала першою фундаментальною спробою продемонструвати випереджальний вплив розвитку інститутів і, у першу чергу, прав власності.

Д. Норт та Р. Томас довели, що запорукою зростання добробуту суспільства була й є ефективна економічна система, яка проявляється у тому, що сукупність наявних в економічній системі майнових прав стимулює людей до інновацій та виробництва, і, водночас, гальмує розвиток тих видів діяльності (пошук політичної ренти, крадіжки, довільна конфіскація і/або надмірне оподаткування), які зменшують індивідуальні стимули. Цю тезу дослідники підкріплюють прикладом двох економічних революцій, пов'язаних із зміною прав власності: 1) неолітичною революцією (8-10 тис. років тому) і 2) промисловою революцією (економічне зростання в європейських країнах і США в середині XIX ст.). «Якщо перша економічна революція створила сільське господарство й цивілізацію, – писав Д. Норт, – то друга ... забезпечила виробництво все зростаючими новими знаннями, увівши економічне зростання в систему за рахунок союзу науки й технології» [8, с. 490].

У «Піднесенні Західного світу» [5, с. 5–6] джерелом еволюції інститутів було визнано зрушення в структурі відносних цін, які представлені як зміни у співвідношенні цін факторів виробництва, що змінюють умови отримання доходів власників землі, праці й капіталу а, отже, впливають на їхні індивідуальні стимули до економічної діяльності.

У 90-х рр. XX ст. Д. Норт переосмислює проблему нерівномірної дії інститутів та у працях «Структура та зміни в економічній історії», «Інститути, інституціональна зміна та функціонування економіки» пояснює неефективність інституціональних структур діяльністю організацій, які намагаючись досягти своїх економічних і політичних цілей, змінюють інститути відповідно до свої смаків і уподобань, сформованих ідеологією. Загалом, він доходить висновку, що (не) ефективність інститутів щодо економічного зростання залежить від дії трьох чинників:

1) подвійна роль держави. Складні форми обміну неможливі без участі держави, яка специфікує права власності і забезпечує виконання контрактів. Хоча, маючи монополію на застосування насильства, воно дістає можливість довільно перевизначати і перерозподіляти права власності. Держава може сприяти економічному зростанню, виробляючи в обмін на податки найважливіше громадське благо – правопорядок; а може гальмувати цей процес, прагнучи максимізувати монопольну ренту (різницю між прибутками і витратами казни). Досягненню цих цілей найчастіше відповідають абсолютно різні набори інститутів. Держава може бути зацікавлена в підтримці неефективних інститутів, якщо це підвищить монопольну ренту;

2) вплив груп із спеціальними інтересами. Вигоди і витрати від дії інститутів розподіляються нерівномірно. Якщо навіть «правила гри» підривають добробут

суспільства, але при цьому ведуть до перерозподілу багатства на користь тієї або іншої могутньої (олігархічної) групи, вони встановлюватимуться і зберігатимуться попри все;

3) залежність еволюції інститутів від обраної траєкторії розвитку: коли якесь правило встановлене, його можна з мінімальними витратами розповсюдити на усе більшу кількість людей і сфер діяльності [4, с. 3–5].

У 2000 роках Д. Норт продовжує досліджувати проблему інституціональних змін та у роботі «Розуміння процесу економічних змін» загалом утверджує розуміння визначального впливу культури на процес інституціональних змін, а також визнання залежності економічного зростання від типу порядку, який встановився у певному суспільстві.

Наразі Д. Норт спільно з Дж. Уолліс і Б. Вайнгастом представили новий концептуальний підхід до інтерпретації соціально-економічної історії людства під кутом стимулу економічного зростання. Він покликаний синтезувати економічні й політичні науки з тим, щоб показати, як політичні системи керують економікою в цілях підтримки політичної стабільності, обмеження насильства і забезпечення соціального порядку.

Авторами основну увагу приділено двом типам соціального порядку. Їх головна відмінність полягає в обмеженому або відкритому доступі до основних ресурсів. У рамках соціального порядку з обмеженим доступом політичним шляхом лімітується можливість участі в отриманні ресурсів, що створює ренту, необхідну для підтримання стабільності та нормального розвитку. Натомість, у розвинених країнах за останні триста років отримав розвиток інший тип соціального порядку, для якого характерний відкритий і рівноправний доступ до політичного та економічного життя. Соціально-економічний порядок в таких системах підтримується не створенням ренти, а конкуренцією. Саме розуміння умов і можливостей переходу від соціального порядку, заснованого на обмеженнях і ренті, до порядку, заснованому на відкритому доступі й конкуренції, є ключовим для розуміння проблем розвитку в сучасному світі [6, с. 3–4].

Як і у попередніх дослідників, в економічній ідеології Е. де Сото пріоритетними вважаються правові інститути, насамперед, права власності та їх захищеність. Він аналізує, чому закони про власність, які сформовані майже у всіх країнах світу, не забезпечують заощадження та інвестиції у національній економіці країн, окрім країн Заходу. Автор зазначає, що країни, що розвиваються, проходять такі ж економічні процеси та кризи (тінізація ринку, неповага до законів, бідність та ін.), які пройшли розвинені країни в епоху промислової революції. З цього приводу він зауважує, що Західні країни знайшли вихід із такого положення близько 150 років тому і стали багатіти, а головне, що було зроблено для цього – забезпечено визначеність та захищеність прав власності [7, с. 9]. Це – необхідна умова нагромадження капіталу, що створює нову вартість, тобто інвестованих заощаджень.

Е. де Сото, зауважує, що навіть нормативна фіксація права власності, відповідальність власників, паспортизація угод, підтвердження ліквідності активів не стимулюють економічних агентів інвестувати свої заощадження, але таким стимулом може бути тільки гарантоване право власності.

Крім того, І. Валлерстайн та Р. Ален ключовими інститутами, що сприяють економічному зростанню, визначають державну політику та розвиток громадських організацій, які б контролювати діяльність держави, у тому числі й щодо створення ефективних суспільно-економічних інститутів. При цьому, державна політика

зростання має орієнтуватися на індустріалізацію, науково-технологічний прогрес, створення сприятливих умов для нагромадження капіталу, необхідного для розвитку технологій і сприятливих умов для просування виробленої продукції на зарубіжні ринки. До того ж, ефективність такої політики залежить від рівня впливу на політично-правові інститути з метою захисту прав працівників та економічних інтересів громадян. Такий комплекс інституційної підтримки й визначає можливості економічного зростання [6, с. 45–46].

Із вищевикладеного випливає, що в сучасних умовах актуальним напрямом економічної думки щодо питання економічного зростання став інституціоналізм, адже саме рівень інституціонального розвитку характеризує якість формальних та неформальних громадсько-політичних формацій, взаємодії економічних агентів, уряду і масштабів державного втручання в економіку, які створюють необхідні умови для ефективного економічного зростання [9, с. 21].

Висновки і перспективи подальших розробок. Отже, інституціоналізм є спробою пояснити реальні економічні явища через визнання існування значно ширшого спектру факторів, що впливають на економічні системи різної природи, ніж це розглядалося в межах класичної, кейнсіанської та неокласичної економічної теорії. Одним із завдань цієї наукової течії є визначення ролі соціологічних, політичних, соціально-психологічних чинників у функціонуванні економічного механізму, які визначають можливості економічного росту. Це дозволяє сформувати методологічну концепцію для пізнання неекономічних чинників економічного зростання, враховувати їх під час аналізу економічних систем та визначення можливостей їх зростання, що є надзвичайно важливим у процесі дослідження сучасних перспектив економічного зростання. Таким чином, інституційна теорія економічного зростання посідає чільне місце в дослідженні економічного росту методом сходження від абстрактного до конкретного, адже дозволяє сформувати загальні засади передумов функціонування економічних систем та можливості їх зростання в нинішніх суспільних умовах.

Подальші дослідження будуть спрямовані на аналіз можливостей економічного зростання національної економіки з позиції положень інституційної теорії економічного росту.

Література

1. Veblen T. *The theory of the leisure class: An economic study of institutions*. New York : MacMillan, 1899. URL: <https://oll.libertyfund.org/title/veblen-the-theory-of-the-leisure-class-an-economic-study-of-institutions> (access date: 27.09.2021).
2. Galbraith J. K. *The new industrial state*. Boston : Houghton Mifflin Co., 1967. 427 p.
3. North D. C. *Understanding the process of economic change*. Princeton University Press, 2005. 187 p.
4. North D. C. *Institutions, institutional change and economic performance*. Cambridge : Cambridge University Press, 1990. 82 p. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511808678>.
5. North D. C., Thomas R. P. *The rise of the Western World: A new economic history*. New York : Cambridge University Press, 1973. 171 p.
6. Норт Д., Расков Д. Е. Институциональная теория: Дуглас Норт. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. 2007. Сер. 5. Вып. 4. С. 3–9.
7. Де Сото Э. *Загадка капитала. Почему капитализм торжествует на Западе и терпит поражение во всем остальном мире* / пер. с англ. Б. Пинскер. Москва : ЗАО «Олимп-Бизнес», 2004. 272 с.

8. *Хрестоматия по экономической теории* / Сост. Е. Ф. Борисов. Москва : Юристъ, 2000. 536 с.
9. Видобора В. В. Наукові засади промислової політики : зарубіжний досвід. *Вісник КНУТД*. Серія : Економічні науки. 2020. № 4 (149). С. 17–26.
10. *Основний капітал у парадигмі нової індустріалізації : відтворювальний аспект*: монографія / М. І. Зверяков, Л. Л. Жданова, О. С. Шараг. Одеса : Астропринт, 2019. 202 с.
11. Лемешенко П. С. Переходный период в контексте институционально-эволюционной теории. *Философия хозяйства*. 2002. Вып. 3. С. 3–15.
12. Seckler D. W. *Thorstein Veblen and the Institutionalists : A study in the social philosophy of economics*. University Press of Colorado, 1975. 160 p.
13. Толстов С. М. Этапы становления и развития институционализма. *Известия Самарской сельскохозяйственной академии*. 2011. № 2. С. 11–13.

References

1. Veblen, T. (1899). *The theory of the leisure class: An economic study of institutions*. MacMillan, New York. Retrieved from: <https://oll.libertyfund.org/title/veblen-the-theory-of-the-leisure-class-an-economic-study-of-institutions>.
2. Galbraith, J. K. (1967). *The new industrial state*. Houghton Mifflin Co., Boston, 427 p.
3. North, D. C. (2005). *Understanding the process of economic change*. Princeton University Press, 187 p.
4. North, D. C. (1990). *Institutions, institutional change and economic performance*. Cambridge University Press, Cambridge, 82 p. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511808678>.
5. North, D. C., Thomas, R. P. (1973). *The rise of the Western World: A new economic history*. Cambridge University Press, New York, 171 p.
6. Nort, D. C., Raskov, D. E. (2007). Institutional theory: Douglas North [Institutsionalnaya teoriya: Duglas Nort], *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta*, Seriya 5, Vyp. 4, s. 3–9 [in Russian]
7. De Soto, H. (2004). *The mystery of capital: Why capitalism triumphs in the West and fails everywhere else*. Trans. from Eng. B. Pinsker [Zagadka kapitala. Pochemu kapitalizm torzhestvuet na Zapade i terpit porazhenie vo vsem ostalnom mire; per. s angl. B. Pinsker], ZAO «Olimp-Biznes», Moskva, 272 s. [in Russian]
8. Borisov, Ye. F. (2000). *Chrestomathy on economic theory* [Khrestomatiya po ekonomicheskoy teorii], Yurist, Moskva, 536 s. [in Russian]
9. Vydobora, V. V. (2020). Scientific principles of industrial policy: foreign experience [Naukovi zasady promyslovoi polityky: zarubizhnyi dosvid], *Visnyk KNUVD*, Seriya: Ekonomichni nauky, No. 4 (149), s. 17–26 [in Ukrainian]
10. Zvieriakov, M. I., Zhdanova, L. L., Sharah, O. S. (2019). *Fixed capital in the paradigm of new industrialization: reproductive aspect*: monograph [Osnovnyi kapital u paradyhmi novoi industrializatsii: vidtvoriuvalnyi aspekt: monohrafiia], Astroprynt, Odessa, 202 s. [in Ukrainian]
11. Lemeshchenko, P. S. (2002). The transition period in the context of institutional-evolutionary theory [Perekhodnyy period v kontekste institutsionalno-evolyutsionnoy teorii], *Filosofiya khozyaystva*, Vyp. 3, s. 3–15 [in Russian]
12. Seckler, D. W. (1975). *Thorstein Veblen and the Institutionalists: A study in the social philosophy of economics*. University Press of Colorado, 160 p.
13. Tolstov, S. M. (2011). Stages of institutionalism formation and development [Etapy stanovleniya i razvitiya institutsionalizma], *Izvestiya Samarskoy selskokhozyaystvennoy akademii*, No. 2, s. 11–13 [in Russian]

УДК 330.342.1: 005.336.4

Костянтин Васильович ЗАВГОРОДНІЙ

кандидат економічних наук, науковий співробітник НДІ розвитку економіки та суспільства, ВНЗ «Університет імені Альфреда Нобеля», м. Дніпро, Україна,
e-mail: v.a.tkachenko@duan.edu.ua, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7953-3971>

Володимир Андрійович ТКАЧЕНКО

доктор економічних наук, професор, НДІ розвитку економіки та суспільства,
ВНЗ «Університет імені Альфреда Нобеля», м. Дніпро, Україна,
e-mail: v.a.tkachenko@duan.edu.ua, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4919-8658>

**ТЕОРЕТИЧНІ КОНТЕКСТИ СТРАТЕГІЧНОГО УПРАВЛІННЯ
СКЛАДНИМИ САМОКЕРОВАНИМИ СОЦІАЛЬНО-
ЕКОНОМІЧНИМИ СИСТЕМАМИ**

Завгородній, К. В., Ткаченко, В. А. Теоретичні контексти стратегічного управління складними самокерованими соціально-економічними системами. *Вісник соціально-економічних досліджень* : зб. наук. праць. Одеса : Одеський національний економічний університет. 2021. № 3-4 (78-79). С. 19–28.

Анотація. У статті теоретично обґрунтовано контексти методології сприйняття складних самокерованих соціально-економічних систем, як планетарно-цивілізаційних соціальних систем. Усвідомлення суті сучасної глобальної та планетарної кризи цивілізації дозволяє переконатися в тому, що планета Земля, яка на основі класичних підходів традиційно сприймається як фінансово-економічна, у методологічному плані повинна розглядатися як планетарно-цивілізаційна соціальна система. Видатні мислителі сучасності, вчені багатьох високорозвинених країн досить однозначно довели, що її основною причиною є духовний занепад соціуму, занепад цілісної свідомості суб'єктів соціуму, орієнтування на визначення однобічного логіко-ментального інтелекту, втрата моральних цінностей та відповідальності людини за створення однобічного технічного світу, наростання недовіри до інституцій суспільного управління. Все це підкреслює неспроможність кваліфікованого і компетентного пошуку напрямків та механізмів подолання планетарно-цивілізаційної кризи соціуму. То ж первинним завданням розвитку планетарної цивілізації стає необхідність кардинальної зміни світобачення і світосприйняття, яке б виходило із життєвих цінностей: охорони здоров'я людей, освіти, як надбання нових знань, мирного співіснування, гідності людини, як такої, довіри та гармонії відносин між людьми і людей з природою. З наукової точки зору ця кардинальна зміна світогляду полягає в переході від цільової до ціннісної раціональності, на основі поглиблення духовно-моральних факторів, які повинні задавати вектор антикризового екологічно чистого мислення, щодо усіх управлінських рішень на полі практичних дій щодо реформування національних та глобальних систем господарювання.

Ключові слова: стратегічний вибір; самокеровані складні системи; соціально-економічний вимір; творча ініціативна діяльність; інтелектуальний потенціал; методологія нестандартних підходів.

Константин Васильевич ЗАВГОРОДНИЙ

кандидат экономических наук, научный сотрудник НИИ развития экономики и общества, ВУЗ «Университет им. Альфреда Нобеля», г. Днепр, Украина,
e-mail: v.a.tkachenko@duan.edu.ua, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7953-3971>

Владимир Андреевич ТКАЧЕНКО

доктор экономических наук, профессор, НИИ развития экономики и общества,
ВУЗ «Университет им. Альфреда Нобеля», г. Днепр, Украина,
e-mail: v.a.tkachenko@duan.edu.ua, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4919-8658>

**ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ КОНТЕКСТЫ СТРАТЕГИЧЕСКОГО
УПРАВЛЕНИЯ СЛОЖНЫМИ САМОУПРАВЛЯЕМЫМИ
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИМИ СИСТЕМАМИ**

Завгородний, К. В., Ткаченко, В. А. Теоретические контексты стратегического управления сложными самоуправляемыми социально-экономическими системами. *Вестник социально-экономических исследований* : сб. науч. трудов. Одесса : Одесский национальный экономический университет. 2021. № 3-4 (78-79). С. 19–28.

Аннотация. В статье теоретически обоснованы контексты методологии восприятия сложных самоуправляемых социально-экономических систем как планетарно-цивилизационных социальных систем. Осознание сущности современного глобального и планетарного кризиса цивилизации позволяет убедиться в том, что планета Земля, которая на основе классических подходов традиционно воспринимается как финансово-экономическая, в методологическом плане должна рассматриваться как планетарно-цивилизационная социальная система. Выдающиеся мыслители современности, ученые многих высокоразвитых стран однозначно доказали, что ее основной причиной является духовный упадок социума, упадок целостного сознания субъектов социума, ориентирование на определение одностороннего логико-ментального интеллекта, потеря моральных ценностей и ответственности за создание человека, нарастание недоверия к институтам общественного управления. Все это подчеркивает несостоятельность квалифицированного и компетентного поиска направлений и механизмов преодоления планетарно-цивилизационного кризиса социума. Поэтому первоочередной задачей развития планетарной цивилизации становится необходимость кардинального изменения мировоззрения и мировосприятия, которое исходило бы из жизненных ценностей: охраны здоровья людей, образования, как приобретения новых знаний, мирного сосуществования, достоинства человека как такового, доверия и гармонии отношений между людьми и людей с природой. С научной точки зрения это кардинальное изменение мировоззрения заключается в переходе от целевой к ценностной рациональности на основе углубления духовно-нравственных факторов, которые должны задавать вектор антикризисного экологически чистого мышления, относительно всех управленческих решений на поле практических действий по реформированию национальных и глобальных систем хозяйствования.

Ключевые слова: стратегический выбор; самоуправляемые сложные системы; социально-экономическое измерение; творческая инициативная деятельность; интеллектуальный потенциал; методология нестандартных подходов.

Konstantin ZAVGORODNIY

PhD in Economics, Researcher, Research Institute for the Development
of Economy and Society, HEI «Alfred Nobel University», Dnipro, Ukraine,
e-mail: v.a.tkachenko@duan.edu.ua, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7953-3971>

Vladimir TKACHENKO

Doctor of Economic Sciences, Professor, Research Institute for the Development of
Economy and Society, HEI «Alfred Nobel University», Dnipro, Ukraine,
e-mail: v.a.tkachenko@duan.edu.ua, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4919-8658>

THEORETICAL CONTEXTS OF STRATEGIC MANAGEMENT OF COMPLEX SELF-GOVERNING SOCIO-ECONOMIC SYSTEMS

Zavgorodniy, K., Tkachenko, V. (2021). Theoretical contexts of strategic management of complex self-governing socio-economic systems [Teoretychni konteksty stratehichnoho upravlinnia skladnymy samokerovanymy sotsialno-ekonomichnymy systemamy], *Socio-economic research bulletin, Visnik social'no-ekonomichnih doslidžen'* (ISSN 2313-4569), Odessa National Economic University, Odessa, No. 3-4 (78-79), pp. 19–28.

Abstract. *The methodology contexts of perceiving complex self-governing socio-economic systems as planetary-civilizational social systems are theoretically substantiated in the article. Awareness of the essence of modern global and planetary crisis of civilization makes it possible to make sure that the planet Earth, which on the basis of classical approaches is traditionally perceived as a financial and economic one, should be considered methodologically as a planetary civilizational social system. Outstanding thinkers of our time, scientists from many highly developed countries have unequivocally proved that its main cause is the spiritual decline of society, the decline of the holistic consciousness of the subjects of society, orientation towards the definition of one-sided logical-mental intelligence, the loss of moral values and responsibility for the creation of man, the growing distrust to public administration institutions. All this emphasizes the inconsistency of a qualified and competent search the directions and mechanisms for overcoming the planetary-civilizational crisis of society. Therefore, the primary task of planetary civilization development is the need for a radical change in worldview, which would be based on life values: protecting people's health, education, as the acquisition of new knowledge, peaceful coexistence, the dignity of man as such, trust and harmony in relations between people and people with nature. From a scientific point of view, this cardinal change in the worldview consists in the transition from target to value rationality based on the deepening of spiritual and moral factors that should set the vector of anti-crisis environmentally friendly thinking regarding all management decisions in the field of practical actions to reform national and global economic systems.*

Keywords: *strategic choice; self-governing complex systems; socio-economic dimension; creative initiative activity; intellectual potential; methodology of non-standard approaches.*

JEL classification: A130; O150; R100

DOI: [https://doi.org/10.33987/vsed.3-4\(78-79\).2021.19-28](https://doi.org/10.33987/vsed.3-4(78-79).2021.19-28)

Постановка проблеми у загальному вигляді. Творча індивідуальна необхідність діяльності є природною мотивацією і проявляється вона цілісно лише тоді, коли духовна іпостась, моралісність і толерантність є тим запліднюючим глибинним показником людяності, який висхідно задає якісне віддзеркалення здібностей та внутрішніх мотивів творення, що повинні розгортатися в процесі цільової господарської діяльності кожного [1].

Мова йде про те, щоб у процесі індивідуальної творчої діяльності, сучасна людина залишалася саме людиною, а не перетворювалася в гонитві за кількістю на сугестора, який не має, і навіть не намагається діяти в ціннісному полі людяності. У цьому сенсі первинним завданням виживання стає необхідність кардинальної зміни світобачення, яке б виходило із цінностей життя та гармонізації відносин з природою.

За таких підходів у сьогоденні вкрай необхідним стає зміщення акцентів у методології та практиці у бік цілісного ціннісно-орієнтованого гуманістичного поняття пізнання, де людину варто розглядати як біоінформаційну сутність, як

особистість, складовою життєдіяльності якої стає організаційне створення господарства як цілісної сфери віддзеркалення кожної вільно-відповідальної творчої особистості.

Мова у сьогоденні може йти про те, що цільова, насамперед, суто економічна, тобто прибуткова, спрямованість діяльності людей, і є головною причиною і рушійною силою розширення загальної кризовості, коли кількісні показники діяльності явно затьмарюють потреби якісного оновлення життєдіяльності планетарної цивілізації.

То ж, розглядаючи проблеми сучасного стану національного господарства, де непрофесійне за класичними підходами знання у соціально-економічній сфері, без визначеної теорії і методології нестандартних підходів, призвело до процесів деіндустріалізації господарства і зuboжіння населення, що визначає не просто доцільність, а крайню необхідність розробки нової парадигми відродження і розвитку взаємовідносин між виробництвом і виробничими відносинами як основної національної ідеї стратегії створення й розвитку нового ціннісно-ефективного національного господарства [2].

Розробка та реалізація такої програми на основі використання національного інтелектуального потенціалу буде мати визначальний потенційний пріоритет для відродження, насамперед, національної системи господарства, з урахуванням надбання інтелектуальних підходів щодо визначених і обґрунтованих основних трендів: ціннісної конкурентоспроможності, ринкових відносин у внутрішній сфері, соціально-економічного партнерства, довіри та особистої і соціально-державної відповідальності.

Науковий потенціал країни дозволяє формувати нову ціннісно-моральісну парадигму розвитку на основі соціально-економічних контактів, де ціннісна цілісно-творча індивідуальність (людина) розглядається як базовий свободо-відповідальний творчий суб'єкт господарських перетворень.

Зміни в економічному житті України, як і майже всіх країн світу, що здійснюються ось уже протягом 10 років, підводять нас до якісно нових та переважно незвичних умов господарювання з принципово новими відносинами економічних зв'язків. До того ж докорінні зміни соціальних засад життя нашого суспільства приносять не лише певні вигоди, але й болючі втрати як матеріального, так і психологічного характеру.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років. Розв'язанню цих проблем і творенню нової ціннісно-економічної парадигми присвятили наукові праці такі вітчизняні вчені, як: В. А. Булесєв, О. І. Амоша, В. І. Ляшенко, О. Г. Задорожній, В. А. Ткаченко, Б. І. Холод, С. М. Войт, М. Є. Рогоза та ін. Та майже вся суспільствознавча наука, зазвичай, займається насамперед аналізом соціальної складової за природним законом: «все для всіх». Але ж існує і фундаментальний природний закон: «сам для себе». Є взаємодія людини у соціумі як складової самокерованої біоенергосистеми, що визначає її внутрішнє, як суто соціальне у сукупності. То ж доводиться констатувати, що традиційне визначення соціального, яке включає все, що не є біологічним, є досить однобічним й поки непереборною межею спрощення розуміння цілісності реальності. Та виникає питання щодо того, чим все-таки визначається суто соціальне у взаємодії цих біоенергоінформаційних систем? Ось тут ми й починаємо розуміти нейтральність соціальності як взаємодії індивідів, бо остання може мати цілком протилежне спрямування: як задля блага соціуму, так і привалюватиме «сам для себе» [3].

От тут і постає визначення: є взаємодії індивідів благосні, спрямовані на задоволення потреб самопізнання і самореалізації особистості, яка є головною цінністю у соціумі, людському суспільстві, а є взаємодії, коли діяльність індивідів спрямована на завдання шкоди і соціуму, і самій особистості у природному сенсі. Звідси випливає, що дослідникам, вченим слід розуміти, що під соціальним існує сутнісна цілісність біоенергоінформаційних систем, де превалює визначальна внутрішня сфера духовно-моральних цінностей і мотивів, які повинні визначати якісний коридор діяльності усіх суб'єктів складних самокерованих соціально-економічних систем господарювання [4].

Наприкінці XIX і початку XX століття серед передової інтелігенції і деяких вчених превалювала думка, що достатньо заможна людина не може бути не соціалістом і що «тільки соціалізм» може надати на планеті Земля свободу, рівність, братерство та справедливість. Але мало хто тоді замислювався: а що ж воно таке і соціальність, і соціалізм. Історія доводить, що первісне суспільство, і суспільство рабів, і суспільство кріпосне, та, навіть, і первісний капіталізм були суто соціальними. То ж і «соціальність» – це образ життя, де превалює жива справедливість і живе братство людей в основі [5].

Відомий світовий філософ, фахівець державотворення, суспільствознавець XX століття І. О. Ільїн вважав «всякое установление, всякий порядок, всякий закон, от которых жизнь становится справедливее и братство крепнет, – «социальны».

Він вважав, що першою умовою «соціальності» є достатньо висока повага до людини як індивіда, до її гідності, почуття власної гідності, її свободи, бо ж соціальність є духовний стан людини і порядок духовного життя. Говорити щодо соціальності, при цьому принижуючи людину як сутність, – безглуздо і лицемірно [2].

Із цього можна зробити висновок, що «соціальність» є ціллю і задачею державного устрою, що створюється за словами Аристотеля «заради прекрасного життя».

Що ж стосується «соціалізму», то він є одним із засобів, запропонованих щодо здійснення цілі «соціальності». «Соціальність» є за всіляких умов і всіляких обустроїв соціуму, а «соціалізм» – тільки за тих умов, якщо вони дійсно відтворюють і дотримуються «соціальності» [3].

Майже вся суспільствознавча наука, більшість дослідників займаються, насамперед, статистичним аналізом соціальної складової біоенергосоціальної сутності людини загалом, втрачаючи її індивідуальність. Але ж традиційне, на основі загального статистичного аналізу, визначення соціального включає все, що не є біологічним і є досить однобічною і поки непереборною межею спрощення цілісності реальності індивіда як людини, особистості.

Звідси можна зробити висновок, що соціальне як взаємодія сутнісного, внутрішньої сфери моральних цінностей, є, переважно, наслідком зовнішнього відображення того, що відбувається в душі індивіда, які цінності й устремління в ній вирують, чим керується індивід при ідеальній побудові майбутніх проєктів діяльності і на що саме він має намір спрямувати свої дії. Дослідники не враховують, що перед індивідом постає досить чітке бажання пізнання свого внутрішнього духовно-морального стану, який певним чином програмує можливе спершу у віртуальній площині, а потім матеріалізувати через свою індивідуально творчу діяльність в процесах господарської об'єктивізації.

Необхідним стає розуміння, що сучасний індивідуаліст у своїй діяльності не має права задовольнятися якимось однобічним баченням понадскладної реальності,

яке вжилося в наш менталітет механіко-матеріалістичними підходами наукового пізнання, та ігнорує все те, що знаходиться у сфері сутності і не підлягає науковим експериментам, як визначив М. Хоркхаймер «інструментальний характер мислення у проведенні реформ не може бути критерієм істини» [6].

Виробничі відносини сьогодення, як вважає В. А. Ткаченко, це сукупність технологічних, технічних та економічних відносин між членами суспільної формації, що формуються в процесі виробництва залежно від його характеру й рівня та відносин власності, обумовлюючи технологічну базу та соціально-економічну структуру суспільства. Це відносини, що слід розглядати не тільки як взаємодії між людьми, які є головним ланцюгом (точніше, механізмом) відносин у соціально-економічній системі, але й як відповідні взаємодії між суспільною формацією й Природою. Матеріалізація цих взаємодій формує нову концепцію технологічної бази суспільства (її виробничі сили) та надає динамічності розвитку інтелектуального потенціалу, що, у свою чергу, визначає характер технологічної основи виробництва шляхом послідовної реалізації знань та зміни виробничих відносин. У результаті чого саме зміни в технологічній базі суспільства мотивують зміни в соціально-економічній системі тієї чи іншої суспільної формації, що базується на підґрунті технологічного способу виробництва як динамічної системи технологічних відносин [7].

Тож, визначаючи багатовекторність науково-дослідних і проєктних розробок у сфері поновлення технологічної бази, варто відзначити, що найменш дослідженими залишаються питання їх економічної суті, визначення їх цінності та інтелектуальної власності, як елементу національного багатства країни, як характеру технологічних відносин і у сфері виробничих сил, і у сфері виробничих відносин.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Розробляючи на цій основі соціосинергетичні моделі відповідно до матеріалістичного розуміння історії, ми водночас отримуємо можливість урахувати достатньо повну сукупність чинників, роль кожного з яких на тому чи іншому відрізку історичного буття може бути різною залежно від конкретних умов. Але у повній сукупності стратегічного бачення вони дозволяють проєктувати динамічні моделі соціокультурного й економічного розвитку. Відтворюючи таким чином складний синтез процесів, ми отримуємо можливість реалізації саморозвитку соціально-суспільної системи відповідно до філософії розвитку С. Н. Булгакова, згідно з його «Философией хозяйства» – «...сделать подлинным центром эволюционных моделей непосредственно самого человека с его творческой самобытной индивидуальностью» [5].

При цьому варто зазначити, що фізичне спрацювання технічних засобів виробництва відступає «на задній план» порівняно з моральним старінням утілених у нього знань. Протягом декількох років використання, а іноді вже під час будівництва (створення) підприємства, що має деякий час випускати це обладнання, старіють і техніка, і технологія. Процес охоплює не тільки уречевлені в технологічному обладнанні, у виробничих силах загалом, але й живі знання, носієм яких є творча ініціативна діяльність кожної людини, що не може не позначатися й на виробничих відносинах.

Принципово важливі відмінні властивості функціональних процесів тих систем, що само організуються, полягають у тому, що на тлі одноманітного збільшення чи зменшення параметрів системи можливі раптові неочікувані зміни її

стану. Система зазнає впливу процесів біфуркації, а це вже притаманне катастрофі, що обумовлене нелінійними зв'язками між елементами й процесами.

Постановка завдання. Отже, потрібна методологія, що дозволяла б програмувати найбільш ефективні сценарії соціокультурного розвитку, головним критерієм оцінки яких був би інтелектуальний потенціал. Вже сьогодні у високорозвинених країнах сукупний інтелект суспільства складає основну частку національного валового продукту та є головною складовою виробничих сил і виробничих відносин. І саме через це проблема створення умов і конкретних механізмів оперативного перевтілення сукупного інтелектуального механізму в інтелектуальний капітал як фундаментальної основи розвитку суспільства є надзвичайно актуальним, пріоритетним державним інноваційним соціосупільним завданням. Причому, мається на увазі не створення якоїсь інституції управління, а національна ідея всезагальної інноваційності як «образ думки», який стосується кожного й усіх, інноваційність усього й скрізь на основі уявлення, натхнення, неповторності, творчої ініціативи. Інноваційність на основі сукупного інтелектуального потенціалу як технологічної бази зростання та відтворення сукупного інтелектуального потенціалу суспільства, його виробничих сил, як технологічної бази та виробничих відносин на основі духовності й толерантності. Це означає, що інноваційність повинна бути в більшості аспектів діяльності не тільки кожного індивідуума, а всього підприємства, організації, фірми [3].

Виклад основного матеріалу дослідження. Таким чином, таке структурування самокерованих складних соціосистем має, принаймні, дві принципові характеристики: по-перше, превалювання автономних цілей над організаційними перенацілює увагу з зовнішніх факторів на внутрішні взаємовідносини – система стає менш врівноваженою, менш здатною до реагування на зміни зовнішнього середовища, збільшується вірогідність прийняття не тільки неефективних, але й невірних рішень; по-друге, превалювання силових і переговорних відносин збільшує конфліктність як окремих індивідів, так і суб'єктів управління, управлінських інституцій і, як наслідок, знижується сама ефективність системи.

Майбутнє (як існуючі в суспільній свідомості соціальні цілі) не просто суперечливе, але і розірване, розрізнене, оскільки у суспільстві слабшає біоенергетична наповненість і воно не набирає необхідної критичної маси. Сьогодні потреба набрати її виявляється в наполегливій ідеалізації національної історії, в суперечках про соціалізм і новий капіталізм, в художньо-абстрактних поглядах на загальнолюдські цінності [7].

Проте ніяке суспільство не може нормально розвиватися, не набравши достатнього рівня критичної маси. А це не так просто, тим більше в період, коли уявлення про соціально-економічні цілі усього суспільства динамічно і швидкоплинно змінюється слідом за боротьбою і перемогами різних груп інтересів (кастових, кланових, класових, партійних і суспільних).

Визначити зміст, спрямованість цього потоку в цілому неможливо. Але безсумнівно, що його «русло» прокладають сьогодні процес модернізації суспільства, який прискорюється, структурна реконструкція економіки і нова науково-технологічна база. Форми цих перебудов (реформ) і модернізацій дуже різноманітні. Період до умовного їхнього закінчення, тобто до виходу країни на новий рівень економічного розвитку, а також до стабілізації соціальних і політичних структур (систем), і може скласти зміст перехідного періоду.

Таким чином, це довгостроковий і різноманітний природний процес, який за тривалістю іноді можна порівняти з життям цілого покоління людей, переходу соціально-економічної системи від одного формаційного стану до іншого, зовсім нового характеру, як за соціальною формою, так і за соціальним змістом, з метою можливого (хоча і не завжди реального) соціально-економічного виграшу.

Аналізуючи сьогодення, варто відмітити явні протиріччя інерційності і якісних змін у динаміці соціально-економічних відносин. Розуміння нашої дійсності як часу змін у технологічному підґрунті суспільства і простору якісних трансформацій природних процесів дозволяє зробити сутні висновки, зокрема зафіксувати, що змістом перехідної економіки є не стільки реформування економічної політики методів і механізмів господарювання, скільки перевтілення системи соціально-економічних відносин. Таке розуміння дає змогу на практиці змінити всі складові економічної системи як такої: змінити основні чинники алокації ресурсів і відносин власності, тип відтворення виробництва і моделі мотивації ініціативної економічної діяльності індивідів, цілі і засоби реформування економічних процесів, інститути управління, законодавство і право.

Закономірним наслідком висновку щодо якісного реформування виробничих відносин як визначальної змістовної характеристики періоду є не менш спірне положення, яке стверджує, що основна детермінанта соціально-економічних процесів у перехідному суспільстві – неекономічні фактори розвитку. Тобто можна припускати, що економічні фактори лише задають «сферу припустимих значень» реформування, а якісні зміни в економічній системі відтворюються на об'єктивній основі, але суб'єктивними методами.

Отже, невідповідність нинішньої людини навколишньому соціальному і природному середовищу, потенціалу критичної маси, необхідної для сприйняття неминучості переходу до нової соціальної формації і її розбудови, і рівню культури очевидні. Але, якщо соціальне середовище ще якось можна змінити, то стан природного середовища, яке діє за «першим фундаментальним» і «другим природним» законами, спонукає до зміни самої людини. Причому йдеться не стільки про якусь біологічну мутацію людини (нинішнє людське тіло досить досконале і згідно із законами природи постійно самоудосконалюється), скільки про суттєву зміну її мислення, інтелектуального потенціалу і способу життя.

Очевидно, що шлях лише індивідуального перевтілення, удосконалення, перепрограмування, біоенергетичного оновлення – це «шлях в нікуди», шлях до руйнування культурних, організаційно-технологічних надбань суспільства з реальною загрозою фізичного знищення більшості індивідів. Згідно із «другим природним законом» людина – це соціальна істота, і жити, як кажуть, «по-людськи» вона може лише в організованому соціумі. Тому колективне виживання, колективний перехід до нової соціальної формації – обов'язкова умова виживання індивідуального.

Тож, якщо ми хочемо пережити майбутні катаклізми, які природно супроводжують процеси перехідного періоду, то конче необхідно «розбудити» якомога більше людей, знайомих і незнайомих, найрізноманітніших професій і напрямків діяльності: мислителів і політиків, митців і бізнесменів, військових і цивільних, підвищити щільність населення, що і складає критичну масу суспільства.

Головне, що наразі визначає її зміст, – це структурні зрушення в ціннісних орієнтаціях людей. З початку 90-х років XX століття суспільство прийшло до

розуміння безперспективності соціально-економічної формації, що існувала, і необхідності розробки конструктивної програми виходу із кризи.

Необоротним є твердження ціннісного ставлення до людства як до єдиного цілого. Все більше відчувається пріоритет загальнолюдських цінностей перед класовими. Можна говорити і про досить стійкі національні цінності в суспільній свідомості. Прокладає собі дорогу ідея милосердя. Взагалі людина стає центром ціннісних орієнтацій. Спроба реалізувати цю нову уяву очевидна в суперечках щодо суб'єктів власності, права тощо. Та й демократична виборча система, ставлячи окремих осіб у коло публічних дискусій, поступово відфільтровує ті людські якості, що стають суспільно значущими цінностями.

Висновки і перспективи подальших розробок. Сумно, але саме такими є загально-цільові, рекомендаційно-методологічні конструкції подальшого розвитку, хоча і вони мають певні умовності та недоліки.

Дійсно, людство вступає в абсолютно новий етап свого розвитку, коли тільки колективний розум (і не треба боятися цього), колективна воля і колективні цілеспрямовані дії дають шанс перспективі подальшого руху вперед.

Вельми суттєвою постає проблема загального бачення світу, його розвитку, проблема інтегральної загальної картини Всесвіту, у якій загальні знання були б не тільки погоджені між собою, але й дозволяли б людині побачити, як у дзеркалі, саму себе, своє місце в різнобічності й різнобарвності фактів, процесів, подій.

Звідси виникає нагальна потреба спільного, синхронного вивчення природи і суспільства.

На порядку денному постає визначення фундаментальних істин у розумінні перспективи: природа і людство, які складають єдність і цілісність, їхній розвиток і взагалі майбутнє.

Необхідно забезпечити оптимальну узгодженість соціального розвитку з функціонуванням Всесвіту, коли діяльність людини органічно входить в алгоритм життєдіяльності всієї природи, не порушуючи, а, навпаки, сприяючи упорядкуванню і життєдіяльності останньої.

Література

1. Ткаченко В. А. В пошуках нової парадигми відношень суспільного розвитку. *Вісник економічної науки України*. 2007. № 1. С. 159–164.
2. Задорожна О. Г. Методологічні засади управління розробкою стратегії духовно-ноосферо-сталого господарського антикризового розвитку. *Вісник економічної науки України*. 2020. № 1 (38). С. 176–182.
3. Ткаченко В. А. Інтелектуальний потенціал як засіб відтворення та поновлення єдності виробничих сил і виробничих відносин. *Економічний вісник Донбасу*. 2008. № 1 (11). С. 159–164.
4. Ляшенко В. И. *Регулирование развития экономических систем : теория, режимы, институты*. Донецк : ДонНТУ, 2006. 668 с.
5. Булгаков С. Н. *Философия хозяйства*. Москва : Новые технологии, 1999. 367 с.
6. Horkheimer M. *The Eclipse of reason. Critique of instrumental reason*. Moscow, «Canon+» ROOI «Rehabilitation», 2011. 224 p.
7. Ткаченко В. А. *Епістемологічний скептицизм в основі економічної політики в Україні : монографія*. Дніпропетровськ : ДУАН, Монолит, 2014. 264 с.
8. Холод С. Б. *Управління інноваційним розвитком на мезорівні : монографія / За наук. ред. В. А. Ткаченка*. Дніпропетровськ : ДУАН, Монолит, 2015. 360 с.
9. Чимшит С. И. *Управление потенциалом сложных социально-экономических систем : монографія*. Днепропетровск : Монолит, 2008. 362 с.

10. *Global Economic Prospects : Managing Growth in a Volatile World* / The World Bank. 2012. Vol. 5. 162 p.

References

1. Tkachenko, V. A. (2007). In search of a new paradigm of social development relations [V poshukakh novoi paradihmy vidnoshen suspilnoho rozvytku], *Visnyk ekonomichnoi nauky Ukrainy*, No. 1, s. 159–164 [in Ukrainian]
2. Zadorozhna, O. G. (2020). Methodological basics of the strategy development management of spiritual-noosphere stable anti-crisis development [Metodolohichni zasady upravlinnya rozrobkoiu stratehii dukhovno-noosfero-staloho hospodarskoho antykryzovoho rozvytku], *Visnyk ekonomichnoi nauky Ukrainy*, No. 1 (38), s. 176–182 [in Ukrainian]
3. Tkachenko, V. A. (2008). Intellectual potential as a means of rebuilding and renewal of unity of production forces and productive relations [Intelektualnyi potentsial yak zasib vidtvorennya ta ponovlennya yednosti vyrobnychkykh syl i vyrobnychkykh vidnosyn], *Ekonomichniy visnyk Donbasu*, No. 1 (11), s. 159–164 [in Ukrainian]
4. Lyashenko, V. I. (2006). *Regulation of economic systems development: theory, regimes, institutions* [Regulirovanie razvitiya ekonomicheskikh sistem: teoriya, rezhimy, instituty], DonNTU, Donetsk, 668 s. [in Russian]
5. Bulgakov, S. N. (1999). *Economy philosophy* [Filosofiya khozyaystva], Novye tekhnologii, Moskva, 367 s. [in Russian]
6. Horkheimer, M. (2011). *The Eclipse of reason. Critique of instrumental reason*. «Canon+» ROOI «Rehabilitation», Moskva, 224 p.
7. Tkachenko, V. A. (2014). *Epistemological skepticism as a basis of economic policy in Ukraine*: monograph [Epistemolohichniy skeptyzm v osnovi ekonomichnoi polityky v Ukraini: monohrafiia], DUAN, Monolit, Dnipropetrovsk, 264 s. [in Ukrainian]
8. Kholod, S. B. (2015). *Management of innovative development at mesolevel*: monograph. Ed. by V. A. Tkachenko [Upravlinnia innovatsiynym rozvytkom na mezorivni: monohrafiia; za nauk. red. V. A. Tkachenka], DUAN, Monolit, Dnipropetrovsk, 360 s. [in Ukrainian]
9. Chimshit, S. I. (2008). *Management of complex socio-economic systems potential*: monograph [Upravlenie potentsialom slozhnykh sotsialno-ekonomicheskikh sistem: monohrafiya], DUAN, Monolit, Dnipropetrovsk, 362 s. [in Russian]
10. *Global Economic Prospects: Managing Growth in a Volatile World* (2012). The World Bank, Vol. 5, 162 s.

***ЕКОНОМІКА ТА УПРАВЛІННЯ
НАЦІОНАЛЬНИМ ГОСПОДАРСТВОМ***

УДК 338:005.7:378.1

Оксана Едуардівна ЛОМОНОСОВА

доктор економічних наук, завідувачка кафедри економіки, Херсонська філія
Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова, Україна,
e-mail: alvirginis@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1007-3786>

СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ЕЛЕМЕНТІВ ЗОВНІШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Ломоносова, О. Е. Систематизація елементів зовнішнього середовища закладів вищої освіти. *Вісник соціально-економічних досліджень* : зб. наук. праць. Одеса : Одеський національний економічний університет. 2021. № 3-4 (78-79). С. 30–53.

Анотація. У статті досліджено існуючі науково-методологічні підходи до структурування факторів зовнішнього середовища організацій, у тому числі закладів вищої освіти. На основі системно-структурного аналізу й узагальнення запропонованих у науковій літературі підходів до формування систем елементів зовнішнього середовища створено чотири специфікації для кожного з виділених рівнів (мікро-, макро-, мезо- і мегасередовища). Усі вони розроблені стосовно закладів вищої освіти. До кожної із специфікацій включено максимально можливу сукупність упорядкованих елементів, які на рівні мікросередовища представлені суб'єктами, об'єднаними в однорідні групи, а на усіх інших рівнях – факторами. На кожному рівні зовнішнього середовища фактори розподілені між сімома сферами (нормативно-правова, економічна, демографічна, науково-технічна, політична, соціокультурна, природно-екологічна). Обґрунтовано необхідність виділення в окрему сферу нормативно-правових та демографічних факторів, що пов'язано з їх великим впливом на заклади вищої освіти. Уточнено склад та запропоновано групування науково-технічних факторів. Сформовані специфікації розглядаються як референтні, які виконують роль базової (еталонної) системи для практичної роботи з визначення основних елементів. Із них кожний заклад вищої освіти відповідно до розв'язуваних завдань та особливостей свого функціонування і стану може обрати необхідні для себе елементи. При цьому елементи зовнішнього середовища на будь-якому рівні можуть бути деталізовані, інтегровані та перегруповані. На усіх рівнях зовнішнього середовища в рамках кожної сфери фактори розташовано за єдиним принципом, внаслідок чого усі специфікації в кожній сфері містять ідентичні фактори.

Ключові слова: заклади вищої освіти; зовнішнє середовище організацій; зовнішнє середовище закладу вищої освіти; мікросередовище; макросередовище; мезосередовище; мегасередовище; систематизація; специфікація.

Оксана Эдуардовна ЛОМОНОСОВА

доктор экономических наук, заведующая кафедрой экономики,
Херсонский филиал Национального университета кораблестроения имени
адмирала Макарова, Украина, e-mail: alvirginis@gmail.com,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1007-3786>

СИСТЕМАТИЗАЦИЯ ЭЛЕМЕНТОВ ВНЕШНЕЙ СРЕДЫ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ

Ломоносова, О. Е. Систематизация элементов внешней среды высших учебных заведений. *Вестник социально-экономических исследований* : сб. науч. трудов. Одесса : Одесский национальный экономический университет. 2021. № 3-4 (78-79). С. 30–53.

Аннотация. В статье исследованы существующие научно-методологические подходы к структурированию факторов внешней среды организаций, в том числе высших учебных заведений. На основе системно-структурного анализа и обобщения предлагаемых в научной литературе подходов к формированию систем элементов внешней среды создано четыре спецификации для каждого из выделенных уровней (микро-, макро-, мезо- и мегасреды). Все они разработаны применительно к высшим учебным заведениям. В каждую спецификацию включена максимально возможная совокупность упорядоченных элементов, которые на уровне микросреды представлены субъектами, объединенными в однородные группы, а на всех других уровнях – факторами. На каждом уровне внешней среды факторы распределены между семью сферами (нормативно-правовая, экономическая, демографическая, научно-техническая, политическая, социокультурная, природно-экологическая). Обоснована необходимость выделения в отдельную сферу нормативно-правовых и демографических факторов, что связано с их существенным влиянием на высшие учебные заведения. Уточнен состав и предложены группировки научно-технических факторов. Сформированные спецификации рассматриваются как референтные, которые выполняют роль базовой (эталонной) системы при определении основных элементов. Из них каждое высшее учебное заведение в соответствии с решаемыми задачами и особенностями своего функционирования и состояния может выбрать необходимые для себя элементы. При этом элементы внешней среды на любом уровне могут быть детализированы, интегрированы и перегруппированы. На всех уровнях внешней среды в рамках каждой сферы факторы расположены по единому принципу, вследствие чего все спецификации в каждой сфере содержат идентичные факторы.

Ключевые слова: учреждения высшего образования; внешняя среда организаций; внешняя среда учреждения высшего образования; микросреда; макросреда; мезосреда; мегасреда; систематизация; спецификация.

Oksana LOMONOSOVA

Doctor of Economics, Head of Economics Department, Kherson Branch of Admiral Makarov National University of Shipbuilding, Ukraine, e-mail: alvirginis@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1007-3786>

SYSTEMATIZATION OF EXTERNAL ENVIRONMENT ELEMENTS OF HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Lomonosova, O. (2021). Systematization of external environment elements of higher education institutions [Systematyzatsiia elementiv zovnishnioho seredovyshcha zakladiv vyshchoi osvity], *Socio-economic research bulletin, Visnik social'no-ekonomichnih doslidžen'* (ISSN 2313-4569), Odessa National Economic University, Odessa, No. 3-4 (78-79), pp. 30–53.

Abstract. The current scientific and methodological approaches to structuring the factors of the external environment of organizations, including higher education institutions, are examined in the given article. There have been created four specifications for each of the selected levels (micro-, macro-, meso- and mega-environment), utilizing the system-structural analysis and generalization of the approaches proposed in the scientific literature to the external environment elements system formation. All of them are designed for higher education institutions. Each of the specifications includes the maximum possible set of ordered elements, which at the microenvironment level are represented by entities combined into homogeneous groups, and at all

other levels are represented by factors. Factors are distributed at each environment level between seven areas (regulatory, economic, demographic, scientific and technical, political, socio-cultural, and environmental). The need to separate normative-legal and demographic factors because they influence higher education institutions has been substantiated. The composition of scientific and technical factors is specified and their grouping is proposed. The specifications are considered as reference, which, acting as a basic (benchmark) system for practical work to determine the basic elements from which each higher education institution can select the necessary elements according to their tasks and functional features. The elements of the external environment at any level can be detailed, integrated and regrouped. At all levels of the environment within each area, the factors are arranged according to a single principle, as a result of which all specifications in each area contain identical factors.

Keywords: higher education institutions; external environment of organizations; external environment of higher education institution; microenvironment; macroenvironment; mesoenvironment; megaenvironment; systematization; specification.

JEL classification: C490; I200; M310

DOI: [https://doi.org/10.33987/vsed.3-4\(78-79\).2021.30-53](https://doi.org/10.33987/vsed.3-4(78-79).2021.30-53)

Постановка проблеми у загальному вигляді. Категорія зовнішнього середовища є однією із головних у сучасному менеджменті. Це зумовлено тією роллю, яку воно відіграє для будь-якого підприємства, організації, установи, у тому числі і для закладів вищої освіти (ЗВО). Наразі прийняття своєчасних та ефективних управлінських рішень не уявляються можливими без урахування дії екзогенних факторів, постійного моніторингу і правильної інтерпретації неперервних трансформацій сучасного турбулентного зовнішнього середовища, з яким відбувається постійна взаємодія організації. Водночас, незважаючи на це, сьогодні відсутній єдиний підхід до трактування сутності зовнішнього середовища, а тим більше – до його структурування, виділення сукупності його факторів та їх систематизації.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років. Проблеми зовнішнього середовища тривалий час знаходяться в полі зору вітчизняних і зарубіжних науковців. Зокрема, питання побудови та структурування зовнішнього середовища організації, систематизації його факторів в Україні, розглядалися у наукових працях Л. М. Болдиревої, О. Ю. Великої, О. О. Гуторової, І. А. Сененко, Н. В. Сментини, В. В. Щепак, та ін. Серед авторів дальнього зарубіжжя, передусім, варто виділити Е. Елбінга, М. Мескона, М. Альберта, Ф. Хедоурі, У. Ділла, А. Томпсона, М. Портера, Ф. Котлера, Р. Дафта, К. Фляйшера, Б. Бенсуссана, Говард М. Карлайла тощо. Проблемам зовнішнього середовища безпосередньо ЗВО присвячено праці В. Ю. Дмитрієва, Я. А. Малихіної, Т. С. Мішустіної та К. В. Товкун, В. О. Піруса, О. С. Пляшко й І. А. Либак та ін.

Результати аналізу факторів зовнішнього середовища, а також різноманітних варіантів їх групування, які містяться у працях вищеназваних, а також інших вчених, представлені нижче.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Попри велику кількість наукових праць, присвячених зовнішньому середовищу організацій, проблему систематизації його факторів не можна вважати розв'язаною. Про це свідчить і постійна поява нових публікацій, в яких розглядається ця проблема.

Стосовно факторів зовнішнього середовища ЗВО варто зазначити, що в економічній літературі цьому питанню відводиться набагато менше уваги, ніж іншим організаціям, зокрема, підприємствам. Аналіз літератури показав, що, по-перше, фактори зовнішнього середовища ЗВО вивчені значно гірше, ніж підприємств. По-друге, наразі відсутні усталені погляди на систему факторів зовнішнього середовища ЗВО та їх загальновизнана систематизація. У цей час залишається багато відкритих питань, які ще чекають свого розв'язання.

Постановка завдання. Метою статті є систематизація факторів зовнішнього середовища ЗВО та формування референтних систем факторів для окремих його рівнів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Під зовнішнім середовищем будь-якої організації, у тому числі і ЗВО, розуміється сукупність елементів, які мають матеріальну (природного чи штучного походження) або інформаційну форму, що не входять до складу організації і впливають або за певних обставин можуть вплинути на організацію, а також зовнішні для організації елементи, на які вона сама впливає або може вплинути [1, с. 10]. При цьому під елементами зовнішнього середовища слід розуміти те, що в економічній літературі називають матеріальними об'єктами, факторами, ресурсами, суб'єктами, умовами, компонентами тощо [1, с. 5].

Елементи, які складають зовнішнє середовище, умовно можна поділити на дві групи. Перша – суб'єкти, до яких відносяться фізичні особи (передусім, абітурієнти та їх батьки), а також економічні, політичні суб'єкти, суб'єкти владних повноважень тощо. Це споживачі, постачальники, організації-конкуренти, банки і т. д.

До другої групи відносяться фактори, які здійснюють вплив або можуть вплинути на ЗВО і мають матеріальну (стихійні лиха) або інформаційну (зміна законодавства у сфері вищої освіти) природу. При цьому фактори у переважній більшості випадків, але не завжди, у підсумку породжуються діями якихось суб'єктів.

Враховуючи склад елементів зовнішнього середовища, можна говорити про його суб'єктно-факторну природу. Частина суб'єктів і факторів пов'язані між собою. Вони впливають не тільки на організацію, але і один на одного, здійснюючи таким чином на неї і прямий, і опосередкований вплив.

Між організацією та зовнішнім середовищем відбувається неперервний обмін матеріальними ресурсами та інформацією. Усі вхідні потоки можна поділити на матеріальні, до яких відносяться речові, енергетичні, фінансові, трудові, а також інформаційні. Серед матеріальних особливу увагу заслуговують абітурієнти, які мають намір вступити до ЗВО. Обмін між організацією та зовнішнім середовищем має частково упорядкований характер. Певним чином упорядковане постачання матеріалів, прийом абітурієнтів до ЗВО та випуск дипломованих фахівців здійснюються у заздалегідь визначений термін. Такий обмін, зазвичай, здійснюється з елементами мікросередовища. Водночас, більшість зовнішніх факторів (економічні, інституційні тощо) впливають у різні періоди часу з різною силою або певний час взагалі можуть не проявлятися.

Підходи до виділення та групування факторів зовнішнього середовища ЗВО залежать переважно від того, у зв'язку з дослідженням якої проблеми чи питання вони розглядаються. В економічній літературі при характеристиці зовнішнього середовища вони інколи окреслюються у самому загальному вигляді. При цьому існують думки щодо стандартності факторів зовнішнього середовища ЗВО [2]. Але

тут необхідно заперечити, оскільки, наприклад, зовнішні середовища ЗВО в науково-культурних центрах України (Київ, Харків, Дніпро, Львів, Донецьк, Одеса), з одного боку, і в обласних та районних центрах, з іншого, відрізняється кардинально.

Системно-структурний аналіз та узагальнення існуючих класифікаційних схем та пропозицій щодо систематизації факторів і суб'єктів зовнішнього середовища, які наведені у сучасній науковій літературі, дали змогу розподілити їх за окремими рівнями, розташувати між сферами згідно з їх функціональним поділом. У зовнішньому середовищі доцільно виокремлювати чотири рівні – мікро-, мезо-, макро- та мегасередовище [3]. Хоча найбільш розповсюдженим є поділення зовнішнього середовища на мікро- та макро.

Природа елементів зовнішнього середовища визначається рівнями, до яких відносяться ці елементи. На рівні мікросередовища, яке є найближчим до організації, елементи найчастіше представляють як суб'єкти, на інших – як фактори. Це, вочевидь, пов'язано з тим, що мікросередовище організації уявляється більш конкретним порівняно з мезо-, а тим більше – макро- та мегасередовищем. На мікрорівні можливість виокремлення конкретних елементів і прив'язка їх до певних суб'єктів (споживачі, постачальники, конкуренти, банки і т. д.) є значно більшою.

Однією з найвідоміших (як можна судити за цитуванням) є класифікація факторів, яка наведена в методичних рекомендаціях щодо розробки стратегії ЗВО [4, с. 102–103]. Ці рекомендації призначені для керівних працівників, розробників стратегічних документів і фахівців ЗВО.

Поділяючи зовнішнє середовище на мікро- і макро-, автори розглядуваних методичних рекомендацій до факторів мікросередовища відносять: основні характеристики освіти як галузі; споживачів освітніх та дослідницьких послуг ЗВО; конкурентів, з якими ЗВО конкурує в освітньому просторі регіону; ключові фактори успіху ЗВО; ринок робочої сили і роботодавців регіону, що забезпечують працевлаштування випускників.

Необхідно зазначити, що усі перелічені рушійні сили, які впливають на ЗВО, є комплексними факторами. Кожний з них може бути представлений більш детально і конкретно. Наприклад, автори згаданих методичних рекомендацій фактор мікросередовища «основні характеристики освіти як галузі» характеризують через такі складові: розмір і темпи зростання ринку освітніх послуг та досліджень; масштаби конкуренції; кількість ЗВО; їх відносні розміри; умови входу в галузь і виходу з неї; темпи технологічних змін в навчанні та дослідженнях; ступінь стандартизації або індивідуалізації навчальних програм ЗВО-конкурентів тощо [4, с. 102]. По суті кожна із цих характеристик сама є фактором, який може мати різну силу дії, значущість і т. д. Тому варто визнати, що саме ці характеристики є первинними факторами, а фактор, до якого вони включені є комплексним, що охоплює сукупність первинних.

Вважаємо, що доцільність використання узагальнюючого елементу, зокрема, фактору замість певної сукупності суб'єктів залежить від мети виконуваного дослідження, стану ЗВО, конкретної ситуації в його зовнішньому середовищі. Застосування факторів замість суб'єктів також може бути зумовлено великою кількістю останніх або пов'язано з теоретичним характером представлення зовнішнього середовища.

Значна частина суб'єктів мікросередовища ЗВО є його стейкхолдерами. Ними вважаються усі зацікавлені сторони, фізичні й юридичні особи, які якимось чином в легітимному порядку причетні до діяльності ЗВО. Вони можуть впливати на ЗВО,

залежати від їх діяльності або прямо чи опосередковано бути зацікавленими в ній. Т. К. Єкшикеєв звертає увагу на те, що відносини між ЗВО та стейкхолдерами можуть мати кооперативний або конкурентний характер [5, с. 106]. Партнерами можуть бути підприємства, організації, ЗВО регіону, а також ті, що знаходяться за його межами, у тому числі й за кордоном. Їх, незалежно від місця їх розташування, необхідно включати до складу мікросередовища.

В умовах «відкритої» конкурентної пропозиції (широкого конкурсу) конкурентами ЗВО є не тільки інші університети, академії та інститути, що розташовані у даному регіоні. Значну, хоча і дещо меншу конкуренцію становлять ЗВО й інших регіонів, особливо тих, що знаходяться у великих науково-культурних центрах України.

У зв'язку з цим, усі ЗВО-конкуренти мають бути розподілені на дві групи. Перша – ті, що знаходяться в одному регіоні із ЗВО, який розглядається. Університети, академії та інститути одного регіону безпосередньо конкурують між собою, але між ними, зазвичай, встановлюються певні зв'язки, з ними простіше домовлятися про розподіл спеціальностей та освітніх програм, на яких буде зосереджуватися кожний ЗВО, про них можна зібрати більш повну інформацію для аналізу. Цю групу ЗВО, які є найближчими конкурентами, варто віднести до мікросередовища. Другу групу конкурентів становлять усі інші вітчизняні ЗВО. Вони можуть бути включені до мезосередовища, яке містить галузеві та регіональні фактори.

Більшість суб'єктів мікросередовища може бути носієм відносин різного характеру: економічного, соціального, правового тощо, причому і декількох одразу. Тому на мікрорівні складно розподілити суб'єкти за сферами, аналогічними тим, що виділені у складі мезо-, макро- та мегасередовища. У зв'язку з цим, усі суб'єкти доцільно розташовувати згідно з їх групами, що показані у специфікації, складеної за результатами системно-структурного аналізу (табл. 1).

Таблиця 1

Специфікація суб'єктів мікросередовища закладів вищої освіти

Код	Елементи мікросередовища (суб'єкти)
Мі 1	Фактичні та потенційні абітурієнти та їх батьки
Мі 2	Роботодавці та замовники наукової продукції (підприємства, установи, заклади, наукові організації й ін.)
Мі 3	ЗВО-партнери, у тому числі іноземні
Мі 4	ЗВО-конкуренти, що розташовані у даному регіоні
Мі 5	Школи, технікуми, училища
Мі 6	Випускники ЗВО
Мі 7	Постачальники товарів і послуг
Мі 8	Посередники (служби зайнятості, кадрові та рекрутингові організації й агенції)
Мі 9	Регіональні органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування
Мі 10	Контактні аудиторії (ЗМІ, асоціації ЗВО, ради ректорів, податкові та фінансові організації, громадські організації, етнічні та соціальні групи, політичні партії, творчі спілки, спонсори тощо)
Мі 11	Фізичні особи (видатні випускники, видатні діячі, активісти тощо)
Мі 12	Інші

Джерело: розроблено автором

В економічній та соціологічній літературі наразі репрезентовано безліч різноманітних підходів до систематизації факторів макросередовища. Автори [4] для аналізу макросередовища пропонують застосовувати PEST-аналіз. При цьому вони традиційно виділяють чотири групи факторів: політичні, економічні, соціальні та технологічні. Проте, склад кожної із груп факторів не наводяться.

Виокремлення у складі макросередовища тільки чотирьох названих груп факторів для ЗВО, як і для підприємств, є досить розповсюдженим. Це, напевно, пов'язано з величезною популярністю підручника М. Мескона, М. Альберта і Ф. Хедоурі, в якому як змінні середовища непрямої дії (за термінологією авторів) наводяться технологія, стан економіки, політична обстановка та соціокультурні фактори [6, с. 136].

Водночас, існують й інші пропозиції, які мають суттєві відмінності. Нами було проаналізовано двадцять чотирьох групувань факторів макросередовища за сферами, виконане різними авторами (табл. 2). За результатами аналізу можна зробити такі висновки. По-перше, групування відрізняються кількістю сфер, на які поділяється макросередовище. Кількість сфер в них коливається від 3-х [7, с. 134] до 9-ти [8, с. 31].

По-друге, значні відмінності мають склади цих сфер. Усі, без винятку автори, виділяють лише єдину сферу – економічну. Практично усіма авторами до складу зовнішнього середовища введені соціокультурна або соціальна, а також політична сфери. Певний подив викликає те, що одна з найважливіших сфер – нормативно-правова, не знайшла належного місця (про це буде сказано далі) у складі макросередовища. Вона міститься лише у десяти групуваннях.

По-третє, розрізняються і склади самих сфер. При цьому одні й ті ж фактори можуть включатися до різних сфер. Це відбивається і на назвах останніх. Зокрема, соціальні фактори часто об'єднуються з культурними, утворюючи соціокультурну сферу (наприклад, [9, с. 245; 10, с. 92] тощо), а інколи – з політичними, внаслідок чого виникає соціально-політична сфера [7, с. 134]. Зауважимо, що групи, які об'єднують і соціальні, і культурні фактори можуть називатися соціальними [11].

Інколи пропонуються системи факторів, в яких має місце їх дублювання. Зокрема, в методичних рекомендаціях з розробки стратегії ЗВО, згаданих вище, до основних характеристик освіти як галузі включені такі фактори як розмір і темпи росту ринку освітніх послуг і досліджень, кількість ЗВО та їх відносні розміри. Водночас при аналізі фактору «конкуренти» пропонується розглянути кожний фактор, що впливає на конкуренцію [4, с. 102], а до останніх відносяться усі фактори, які характеризують освіту як галузь.

До групи соціальних факторів досить часто включаються демографічні [12, с. 78; 4, с. 103; 13, с. 109]. Т. Н. Прижигалинська й А. А. Осиков об'єднали соціальні та демографічні фактори в єдину сферу, назвали її соціально-демографічною [14, с. 60], тоді як інші автори з них формують самостійні однойменні сфери (соціальну та демографічну).

Зустрічаються й інші комбінації та об'єднання факторів, які призводять до утворення різних сфер. Наприклад, одні й ті ж фактори включаються до нормативно-правової [15, с. 15], правової [16, с. 27], політичної [17, с. 93] і політико-правової [18, с. 278] сфер. Це ж стосується і природно-географічної [14, с. 60], екологічної [8, с. 31], географічної [2] та природно-екологічної [19, с. 54] сфер. Такі приклади можуть бути продовжені.

Таблиця 2

Групування факторів макросередовища закладів вищої освіти за сферами

Автори, джерело	Питання, що розглядаються	Сфери або фактори, виділені авторами в рамках макросередовища ЗВО																
		Нормативно-правова	Економічна	Технологічна	Науково-технічна	Соціокультурна (соціальна)	Політична	Демографічна	Пріоритетно-географічна	Соціально-політична	Політико-правова	Соціально-демографічна	Екологічна	Національна	Інституційна	Пенкологічна	Міжнародна, світовий простір	Разом
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
Астаф'єва Е. С. [17, с. 93]	Зовнішнє середовище ЗВО		+	+		+	+											4
Веретенникова О. Б., Дрантушова Н. В., Кисель А. К. та ін. [4, с. 102–103]	Стратегічний аналіз зовнішнього середовища ЗВО		+	+		+	+											4
Воліва А. П., Хмільова Г. І. [20, с. 76]	PEST-аналіз ЗВО		+	+		+	+											4
Глушенко А. В., Сторожа Е. М. [21, с. 12]	Економічні проблеми вищої школи		+	+		+	+											4
Кондур О. С. [22, с. 31]	PEST-аналіз ЗВО		+	+		+	+											4
Мишустіна Т. С., Товкун К. В. [11]	Зовнішнє середовище ЗВО		+	+		+	+											4
Пляшко О. С., Либак І. А. [13, с. 109]	Зовнішнє середовище ЗВО		+	+		+	+											4
Дмитрієв В. Ю. [16, с. 27]	Маркетингова середовища ЗВО	+	+		+	+	+	+	+									7
Зінченко В. О. [8, с. 31]	Зовнішнє середовище ЗВО	+	+		+	+	+	+	+				+				+	9

Продовження табл. 2

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
Єгоршин О.П., Нікітич М.Д. та ін. [18, с. 278-281]	Маркетингове середовище ЗВО		+			+		+			+							4
Кузьміна Є.Є. [12, с. 78]	Маркетингове середовище ЗВО	+	+		+	+	+	+							+			7
Маланчук Н.В. [15, с. 15]	Підприємницька діяльність ЗВО	+	+	+		+	+	+									+	7
Малихіна А.Я. [23]	Зовнішнє середовище ЗВО		+		+	+	+	+				+						6
Мушкетова Н.С. [24]	Маркетингове середовище ЗВО	+	+	+		+												4
Новікова І.І. [25, с. 11]	Ринки ЗВО	+	+			+	+	+							+			6
Оленев А.А., Шипілін А.В. [9, с. 245]	Позиціонування ЗВО на ринку освітніх послуг	+	+		+	+	+	+						+				8
Сидорин А.В., Сидорин В.В. [26, с. 32-36]	PEST-аналіз ЗВО		+	+		+	+											4
Белаш О.Ю., Рыжов Н.Г., Олександр Н.И., Фомина Н.Н. [27]	Маркетингове середовище	+	+		+	+	+	+										6
Печколат К., Сутярин С.Ф., Еліна А.С. [2]	Конкурентоспроможність ЗВО		+			+	+		+									4
Приймак Т.Н., Олександр А. [14, с. 60]	Конкурентоспроможність ЗВО	+	+						+			+						4
Голік А. [7, с. 134]	Конкурентоспроможність ЗВО	+	+							+								3
Разом		10	21	10	6	19	17	9	4	1	1	1	2	1	2	1	2	107

Джерело: складено авторами

Принципово не відрізняється від наведених в табл. 2 групувань зовнішніх факторів розподіл за групами факторів, що впливають на інноваційний розвиток ЗВО, здійснений В. О. Пірусом. Відмінністю є дещо інша комбінація та назва факторів, а саме фінансово-економічні, техніко-технологічні, організаційно-правові, політичні, демографічні, соціокультурні [10, с. 92].

Крім наведених в табл. 2 групувань сфер зовнішнього середовища ЗВО, окремо необхідно виділити існуючі системи факторів, що мають значні відмінності від розглянутих. Це, зокрема, групування факторів, що пропонують Л. М. Базавлуцька, Д. Н. Корнєєв і Н. Ю. Корнєєва, які поділяють зовнішнє середовище на суспільно-політичну, виробничо-економічну, соціально-побутову, природно-екологічну, культурну та духовно-моральну «зовнішні підсистеми» [19, с. 54].

С. Г. Натрошвілі у складі зовнішнього середовища ЗВО виокремлює економічне, природно-екологічне, духовне, майнове, науково-технічне та інформаційне, політичне, зовнішньоекономічне середовище. При цьому економічне середовище вона характеризує умовами господарювання, легкістю ведення бізнесу, конкуренцією, економічною політикою, а майнове – якістю життя, доходами населення, прибутковістю економіки, відносинами власності, державним замовленням, роботодавцями [28, с. 47]. Усі перелічені елементи за своїм характером є економічними, що зазвичай зумовлює їх віднесення саме до економічних. Тому такий їх розподіл між економічним і майновим середовищами є не дуже зрозумілим.

Вочевидь, існує різноманіття підходів до формування сфер макросередовища не сприяє поглибленню досліджень впливу факторів на діяльність ЗВО та порозумінню авторів, змушуючи їх кожного разу уточнювати склад сфер макросередовища ЗВО, відволікаючись тим самим від подальшої плідної роботи.

У зв'язку з цим, доцільно уніфікувати склад сфер макросередовища, а також склад факторів, які відносяться до кожної з них. Вважаємо, що крім таких його загальновизнаних сфер, як економічна, політична та соціокультурна, не тільки доцільно, але й необхідно окремо виділити ще декілька сфер, зокрема, демографічну, науково-технічну, природно-екологічну, а також нормативно-правову.

Для ЗВО демографічні фактори, які досить часто включаються до складу соціокультурних (соціальних), варто об'єднати в окрему сферу. Це пов'язано з тим, що освіта загалом, і вища освіта зокрема, є надто залежною від демографічних процесів. Особливо яскраво це проявляється в останні роки.

Неоднозначно розуміються фактори, що включаються до технологічної сфери. Зазвичай, до технологічних відносять фактори, які пов'язані з темпами технологічного прогресу та рівнем розвитку технологій у галузі, станом її інфраструктури, станом інноваційної діяльності. Важлива увага приділяється інформаційним технологіям, визначенню впливу мобільних технологій та Інтернету на ринки. Особливість цих факторів, як зазначили М. Мескон, М. Альберт і Ф. Хедоурі, полягає в тому, що вони, будучи зовнішніми, одночасно є і внутрішньою змінною величиною [6, с. 125]. Підприємства повинні постійно створювати власні або вишукувати, реально оцінювати і, якщо для них це доцільно, адаптувати для себе новітні технології, що з'являються в галузі.

Зрозуміло, що ЗВО не є виключенням. Найчастіше під технологічними маються на увазі фактори, що відносяться до основної діяльності ЗВО. Але ця діяльність часто сприймається обмежено. Наприклад, К. С. Астаф'єва до технологічних відносить фактори, які спрямовані тільки на удосконалення

навчальної діяльності ЗВО. Це новітні технології, що пов'язані із застосуванням лінгфонних кабінетів, практичних тренажерів, електронних курсів, технологій онлайн-навчання й інших інновацій [17, с. 93]. Л. М. Базавлуцька, Д. Н. Корнєєв і Н. Ю. Корнєєва характеризують технологічні фактори ще вужче. До їх складу вони включають нові педагогічні технології, у тому числі комп'ютерні [19, с. 62–63].

Але в сучасних ЗВО все більше уваги приділяється науково-дослідним дослідженням і розробкам. Тому до технологічних факторів, які мають відношення до основної діяльності ЗВО, обов'язково варто включати фактори, які відображають науково-технічний прогрес в цілому, а особливо – ті його напрями, що відповідають дослідженням, що виконуються. Ці фактори можна назвати науково-технічними.

Крім того, науково-технічними факторами є ті, які ЗВО сприймають як інформацію про новітні досягнення у наукових галузях, що мають відношення до навчальних дисциплін, які викладаються. Вплив цих факторів зумовлює не тільки необхідність постійного внесення змін до навчального процесу (коригування освітніх програм, навчальних планів, робочих програм дисциплін), освоєння науково-педагогічними та іншими працівниками нової інформації та навичок, а і змушує ЗВО оновлювати свою матеріально-технічну базу. Ці фактори, разом з технологічними, мають відображатися у складі факторів зовнішнього середовища ЗВО.

Щодо найменування факторів сфери, яка розглядається, то їх крім технологічних, науково-технічних називають також техніко-технологічними [10, с. 92], науково-технологічними [16, с.27] і т. д. Вочевидь, для даної сфери може бути збережена її найбільш розповсюджена назва – науково-технічна.

В окрему сферу, наприклад, природно-екологічну, доцільно виділити географічні, природні та екологічні фактори. Їх складно включити до будь-якої з інших сфер, оскільки вони через свою специфіку будуть там виглядати чужорідними. Крім того, необхідно враховувати, що їх включення до іншої сфери може призвести до штучного підсилення дії факторів і спотворення загальних результатів.

Дія факторів цієї групи уявляється не такою сильною, як інших. Але, наприклад, складний екологічний стан в регіоні, наявність забруднюючих та отруйних речовин і великих потенційно небезпечних технічних систем (гідротехнічні споруди, нафтопроводи тощо) можуть впливати на прийняття абітурієнтами рішень про вступ до ЗВО іншого регіону. Особливо це стосується навчання іноземних громадян.

Величезний вплив на діяльність ЗВО спричиняють нормативно-законодавчі фактори. По-перше, в системі вищої освіти протягом усіх років незалежності України відбувалися і продовжують відбуватися безперервні зміни нормативно-законодавчої бази. Ці зміни, більшість з яких є значними, а деякі – революційними, змушують ЗВО постійно вносити суттєві корективи у свою діяльність.

По-друге, ЗВО державної форми власності не тільки є надто залежними від бюджетного фінансування, але й, незважаючи на поступовий розвиток автономії, обмежені різними формально-правовими нормами, які стримують їх підприємницьку діяльність, самостійне прийняття багатьох фінансових, кадрових та організаційних рішень тощо. Зауважимо, що в Україні переважна більшість ЗВО є саме державними. Їх частка на початок 2019-2020 навчального року становила дві третини від загальної кількості ЗВО, а чисельність студентів, які в них навчаються, дорівнювала 90%.

У зв'язку з великим впливом на ЗВО нормативно-правових факторів, вважаємо, що їх варто виділити окремо. Усю сукупність цих факторів доцільно поділити на дві групи. Перша охоплює фактори, які генеруються законодавством і нормативною базою, що стосуються вищої освіти України безпосередньо. До них відносяться дія та зміни:

- Законів України «Про освіту» та «Про вищу освіту»;
- Постанов Кабінету Міністрів України (наприклад, Постанова Кабінету Міністрів України № 266 від 29.04.2015 р. «Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти»);
- наказів та інструктивних листів Міністерства освіти і науки України;
- наказів та інструктивних листів Міністерств та відомств, які мають у своєму підпорядкуванні ЗВО (наприклад, Міністерство охорони здоров'я має сімнадцять підвідомчих медичних університетів, академій та Центр розвитку медсестринства, які знаходяться під управлінням Директорату медичних кадрів, освіти і науки); дія цих наказів та інструктивних листів розповсюджується тільки на підвідомчі ЗВО;
- наказів інших центральних органів виконавчої влади України (наприклад, Державної служби статистики України № 225 від 23.07.2020 р. «Про визнання таким, що втратив чинність, наказу Держстату № 151 від 16.07.2018 р. «Про затвердження форми державного статистичного спостереження № 2-3 нк (один раз на рік) «Звіт про діяльність закладу вищої освіти»);
- рішень регіональних органів влади, включаючи управління освіти і науки.

Друга група факторів зумовлена дією та змінами законодавства та нормативно-правової бази, які маючи загальний характер, регламентують і діяльність у сфері вищої освіти. Це дія та зміни:

- Законів України, які мають загальний характер, але у повній мірі відносяться і до ЗВО (Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність», Закон України «Про оплату праці» та ін.);
- Постанов Кабінету Міністрів України загального характеру, які розповсюджуються і на вищу освіту (Постанова Кабінету Міністрів України № 641 від 22.07.2020 р. «Про встановлення карантину та запровадження посилених протиепідемічних заходів на території із значним поширенням гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2» і т. д.);
- нормативні акти інших центральних органів виконавчої влади України, які маючи загальний характер, стосуються діяльності ЗВО, наприклад, Наказ Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України від № 680 від 13.04.2016 р. «Про затвердження примірної тендерної документації»;
- рішень регіональних органів влади, які розповсюджуються на регіональні суб'єкти, включаючи ЗВО тощо.

Крім того, до нормативно-правової сфери варто віднести фактори, які мають форму інформації про очікувані, можливі або прогнозовані зміни законодавчої бази, які безпосередньо стосуються вищої освіти (перша група нормативно-правових факторів) або мають загальний характер, але їх дія розповсюджується і на вищу освіту та діяльність ЗВО (друга група факторів).

Дія нормативно-правових факторів першої групи означає галузевий вплив і їх доцільно віднести до мезосередовища. Друга група факторів за впливом, значенням та їх віддаленістю від ЗВО ідентична факторам макросередовища і її варто включити саме до його складу.

Пропонована специфікація факторів зовнішнього середовища ЗВО наведена в табл. 3.

Таблиця 3

Специфікація елементів макросередовища закладів вищої освіти

Код	Елементи макросередовища (Мк)
1	2
Мк Н	Нормативно-правова сфера
Мк Н1	Дія та зміни нормативно-правових актів Верховної Ради України, Президента України та центральних органів виконавчої влади, які маючи загальний характер, стосуються вищої освіти України
Мк Н2	Дія та зміни нормативно-правових актів і листів Міністерств та відомств, які мають у своєму підпорядкуванні ЗВО
Мк Н3	—
Мк Н4	Інші
Мк Е	Економічна сфера
Мк Е1	Тенденції розвитку економіки
Мк Е2	Тенденції розвитку підприємництва
Мк Е3	Тенденції розвитку окремих галузей економіки
Мк Е4	Ступінь глобалізації та відкритості економіки
Мк Е5	Інвестиційний клімат та його тенденції
Мк Е6	Рівень та динаміка безробіття
Мк Е7	Рівень та динаміка цін на товари та послуги
Мк Е8	Динаміка доходів населення
Мк Е9	Рівень платоспроможності населення
Мк Е10	Потреби та конкуренція на ринку праці
Мк Е11	Насиченість ринку праці випускниками певних спеціальностей
Мк Е12	Розміри та умови оплати праці фахівців з вищою освітою
Мк Е13	Рівень та очікувані зміни у фінансуванні вищої освіти
Мк Е14	Фінансування наукових досліджень і розробок
Мк Е15	Наявність і політика грантів, конкурсів, премій
Мк Е16	Інші
Мк Д	Демографічна сфера
Мк Д1	Природний рух населення міста
Мк Д2	Вікова структура населення міста та її динаміка
Мк Д3	Статева структура населення міста та її динаміка
Мк Д4	Рівень урбанізації населення міста та його динаміка
Мк Д5	Національний склад населення міста та його динаміка
Мк Д6	Працевдатність населення міста
Мк Д7	Рівень освіти населення міста та його динаміка
Мк Д8	Динаміка кількості випускників загальноосвітніх шкіл, технікумів та училищ, що розташовані у місті
Мк Д9	Міграційні процеси та відтік молоді з міста на навчання за кордон
Мк Д10	Інші
Мк Т	Науково-технічна сфера
Мк Т1	Поява нових форм і методів навчання
Мк Т2	Удосконалення педагогічних технологій
Мк Т3	Удосконалення технічних засобів навчання
Мк Т4	Розвиток самостійної форми навчання та дистанційної освіти
Мк Т5	Стан і темпи розвитку науки, техніки, поява нових технологій в галузях, що мають відношення до навчальних дисциплін, які викладаються

Продовження табл. 3

Мк Т6	Очікувані та можливі зміни в ключових технологіях (інноваційні зміни у використовуваних обладнанні, матеріалах, методах ведення бізнесу тощо)
Мк Т7	Розвиток Інтернет та його вплив на галузь
Мк Т8	Розвиток мобільних технологій та їх вплив на галузь
Мк Т9	Інші
Мк П	Політична сфера
Мк П1	
Мк П2	Політична стабільність в країні
Мк П3	Зовнішня політика країни
Мк П4	Внутрішня політика на державному рівні
Мк П5	Роль, яка відводиться вищій освіті в державі
Мк П6	Тенденції державної політики у сфері вищої освіти
Мк П7	Тенденції державної політики у сфері наукової й інноваційної діяльності
Мк П8	Імовірність розвитку військових дій в країні
Мк П9	Інші
Мк С	Соціокультурна сфера
Мк С1	Спосіб життя, звичаї та цінності населення
Мк С2	Особливості культурного та духовного розвитку населення
Мк С3	Загальний моральний клімат в країні, рівень стабільності або напруженості
Мк С4	Усталені норми споживання
Мк С5	Рівень охорони здоров'я населення
Мк С6	Ставлення до роботи, кар'єри, дозвілля
Мк С7	Пенсійне забезпечення
Мк С8	Інфраструктура організації дозвілля молоді
Мк С1	Рівень та динаміка злочинності, наркоманії, алкоголізму в молодіжному середовищі
Мк С9	Соціальна стратифікація населення
Мк С10	Попит населення на здобуття вищої освіти
Мк С11	Поява нових генерацій студентів (покоління Z)
Мк С12	Рівень мотивації студентів до навчання
Мк С13	Особливості потенційного контингенту студентів
Мк С14	Динаміка рівня освіченості абітурієнтів
Мк С15	—
Мк С16	Інші
Мк Г	Природно-екологічна сфера (природно-географічна)
Мк Г1	Погодно-кліматичні умови в країні
Мк Г2	Загальна екологічна ситуація в країні
Мк Г3	Стан найбільш великих виробничих систем і споруд (АЕС, ГЕС, газопроводів)
Мк Г4	Відношення влади країни до проблем екології та безпечних умов проживання населення
Мк Г5	Ймовірність стихійних лих і надзвичайних ситуацій
Мк Г6	Пандемії
Мк Г7	Інші

Джерело: розроблено автором

Склад кожної сфери макросередовища містить фактори, яким відповідають аналогічні фактори у мезо- та мегасередовищі. У випадках, коли у якійсь зі сфер такі фактори відсутні, замість них у специфікації залишається вільне місце. Наприклад, макро- та мегасередовище не містять такий фактор, як рішення та дії

регіональних органів влади, у тому числі управлінь освіти і науки, який діє тільки на мезорівні. У складі мезосередовища не відображений рівень та очікувані зміни у фінансуванні вищої освіти, який віднесений до макросередовища і т. д.

Більшість виділених факторів є комплексними. За необхідністю для деталізації їх впливу на ЗВО може здійснюватися декомпозиція. Наприклад, такий фактор, як тенденції розвитку економіки може бути деталізований внаслідок окремого дослідження змін у промисловості, аграрному секторі тощо.

Фактори мезосередовища відображають галузевий вплив на ЗВО, а також особливості регіону, в якому він розташований. Мезосередовище після мікросередовища є найбільш «близьким» до ЗВО. Хоча вважається, що воно не має постійного складу і розподіл факторів між мезо-, мікро- та макросередовищем багато в чому залежить від розглядуваних питань, з чим в цілому слід погодитися, виділення на цьому рівні сукупності факторів уявляється корисним як з практичної точки зору, так і для подальших досліджень. Групування цих факторів виконується за тими ж сферами, що застосовані для макросередовища (табл. 4).

Таблиця 4

Специфікація елементів мезосередовища ЗВО

Код	Елементи мезосередовища (Мз)
1	2
Мз Н	Нормативно-правова сфера
Мз Н1	Дія та зміни нормативно-правових актів Верховної Ради України, Президента України та центральних органів виконавчої влади, які регламентують діяльність ЗВО України
Мз Н2	Дія та зміни нормативно-правових актів і листів Міністерства освіти і науки України
Мз Н3	Рішення та дії регіональних органів влади, у тому числі управлінь освіти і науки
Мз Н4	Інші
Мз Е	Економічна сфера
Мз Е1	Тendenції розвитку економіки регіону
Мз Е2	Тendenції розвитку підприємництва в регіоні
Мз Е3	Тendenції розвитку галузей економіки регіону, у тому числі тих, що потребують або можуть потребувати випускників даного ЗВО
Мз Е4	Ступінь глобалізації та відкритості економіки регіону
Мз Е5	Інвестиційний клімат в регіоні та його тенденції
Мз Е6	Рівень та динаміка безробіття в регіоні
Мз Е7	Рівень та динаміка цін на товари та послуги в регіоні
Мз Е8	Динаміка доходів населення регіону
Мз Е9	Рівень платоспроможності населення регіону
Мз Е10	Потреби регіонального ринку праці
Мз Е11	Насиченість регіонального ринку праці випускниками певних спеціальностей
Мз Е12	Розміри та умови оплати праці фахівців з вищою освітою в регіоні
Мз Е13	—
Мз Е14	Фінансування наукових досліджень і розробок в регіоні та затребуваність результатів наукових досліджень даного ЗВО
Мз Е15	Наявність і політика регіональних грантів, конкурсів, премій
Мз Е16	Вплив ЗВО, розташованих за межами регіону, які є конкурентами
Мз Е17	Інші
Мз Д	Демографічна сфера
Мз Д1	Природний рух населення регіону

Продовження табл. 4

Мз Д2	Вікова структура населення та її динаміка в регіоні
Мз Д3	Статева структура населення та її динаміка в регіоні
Мз Д4	Рівень урбанізації населення та його динаміка в регіоні
Мз Д5	Національний склад населення та його динаміка в регіоні
Мз Д6	Працевдатність населення регіону
Мз Д7	Рівень освіти населення та його динаміка в регіоні
Мз Д8	Динаміка кількості випускників регіональних загальноосвітніх шкіл, технікумів та училищ
Мз Д9	Міграційні процеси та відтік молоді на навчання за кордон з регіону
Мз Д10	Інші
Мз Т	Науково-технічна сфера
Мз Т1	–
Мз Т2	–
Мз Т3	–
Мз Т4	–
Мз Т5	Поява нових технологій на підприємствах регіону в галузях, що мають відношення до навчальних дисциплін, які викладаються
Мз Т6	Очікувані та можливі зміни в ключових технологіях на підприємствах регіону
Мз Т7	Розвиток Інтернет та його вплив на підприємства регіону
Мз Т8	Розвиток мобільних технологій та їх вплив на підприємства регіону
Мз Т9	Інші
Мз П	Політична сфера
Мз П1	–
Мз П2	–
Мз П3	–
Мз П4	–
Мз П5	Роль, яка відводиться вищій освіті в регіоні
Мз П6	Тенденції регіональної політики в сфері вищої освіти
Мз П7	Тенденції регіональної політики в сфері наукової й інноваційної діяльності
Мз П8	Імовірність розвитку військових дій на території регіону
Мз П9	Інші
Мк С	Соціокультурна сфера
Мз С1	Особливості способу життя, звичаїв та цінностей населення регіону
Мз С2	Особливості культурного та духовного розвитку населення регіону
Мз С3	Загальний моральний клімат в регіоні, рівень стабільності або напруженості
Мз С4	Усталені норми споживання в регіоні
Мз С5	Рівень охорони здоров'я населення регіонів
Мз С6	Ставлення до своєї роботи, кар'єри, дозвілля населенням регіону
Мз С7	–
Мз С8	Інфраструктура організації дозвілля молоді в регіоні
Мз С1	Рівень та динаміка злочинності, наркоманії, алкоголізму в молодіжному середовищі регіону
Мз С9	Соціальна стратифікація населення в регіоні
Мз С10	Попит населення на здобуття вищої освіти в регіоні
Мз С11	Розповсюдження нових генерацій студентів (покоління Z) в регіоні
Мз С12	Рівень мотивації студентів до навчання в регіоні
Мз С13	Особливості потенційного контингенту студентів регіону
Мз С14	Динаміка рівня освіченості абітурієнтів в регіоні
Мз С15	Дія ЗВО-конкурентів,
Мз С16	Інші

Продовження табл. 4

Мз Г	Природно-екологічна сфера (природно-географічна)
Мз Г1	Особливості погодно-кліматичних умов в регіоні
Мз Г2	Екологічна ситуація в регіоні
Мз Г3	Стан великих регіональних виробничих систем і споруд (АЕС, ГЕС, газопроводів тощо)
Мз Г4	Відношення регіональної влади до проблем екології та безпечних умов проживання населення
Мз Г5	Ймовірність стихійних лих і надзвичайних ситуацій в регіоні
Мз Г6	Ендемічні захворювання
Мз Г7	Інші

Джерело: розроблено автором

Крайнім прошарком зовнішнього середовища ЗВО є мегасередовище. До нього відносяться фактори, які генеруються у світовому просторі. Більшість з них ідентичні аналогічним факторам макро- і мезосередовища. Це знаходить відображення у систематизації факторів, пропонованих в науковій літературі. Зокрема, характеризуючи освітнє середовище ЗВО, Н. Б. Кудрявцева у складі і мега- і макросередовища ЗВО виділяє такі ідентичні їх елементи як демографічну ситуацію, технологічне середовище, культурно-соціальне середовище, нормативно-правову базу, природне середовище інформаційне середовище [29, с. 15]. У першому випадку усі ці групи факторів розглядаються на мега-, у другому – на макрорівні.

Вочевидь, ідентичність факторів макро-, мега, а також мезосередовища є причиною того, що два останні рівні виділяються далеко не завжди. Усі фактори у таких випадках включаються до складу макросередовища.

Варто відзначити певні відмінності нормативно-правової сфери мегасередовища. Процеси інтернаціоналізації вищої освіти, які проявляються у прийнятті Україною зобов'язань, що відповідають міжнародним нормативно-правовим актам загального характеру, які стосуються вищої освіти, або які безпосередньо орієнтовані на упорядкування діяльності у сфері вищої освіти, а також у впливі окремих іноземних ЗВО або їх груп, все більше позначаються на роботі вітчизняних ЗВО. Наприклад, підключення до Болонського процесу по суті означало реформування всієї системи вищої освіти. Внаслідок цього підготовка спеціалістів стала здійснюватися за трирівневою системою (перший – бакалаврський рівень, другий – магістерський рівень, третій – освітньо-науковий/освітньо-творчий рівень); впроваджено академічні перевідні кредити ЄCTS та європейський додаток до диплома; мотивується академічна мобільність студентів, науково-педагогічних працівників та адміністративних працівників; студенти мають можливість обирати за своїм розсудом частину навчальних курсів тощо.

До основних форм інтернаціоналізації зазвичай відносяться експорт освітніх послуг; гармонізація національних систем вищої освіти; створення і реалізація спільних науково-дослідних проектів; мобільність студентів, викладачів, науковців та управлінців; інтернаціоналізація навчальних програм [30, с. 110]. Процеси інтернаціоналізації вищої освіти впливають двояко. З одного боку, вони розширюють можливості ЗВО, з іншого – створюють нові загрози для них.

Наразі сформовано цілий пакет міжнародних нормативно-правових актів, які або включають окремі положення, що стосуються вищої освіти, або містять стандарти

та рекомендації з певних аспектів вищої школи. У першому випадку прикладом може бути широковідома Загальна декларація прав людини, прийнята у Нью-Йорку у 1948 році. Вона проголошує право і забезпечення доступності освіти, у тому числі й вищої, для кожної людини. Другу групу можна представити такими документами, як «Стандарти і рекомендації щодо забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти (ESG)» [31], які ухвалені Міністерською конференцією країн Європи в Єревані у 2015, «Римське Міністерське комюніке» [32], прийняте Римською міністерською конференцією Міністрів, відповідальних за вищу освіту в Європі, яке визначає основні напрями розвитку на десятирічний період.

Специфікація елементів мегасередовища ЗВО наведена в табл. 5.

Таблиця 5

Специфікація елементів мегасередовища закладів вищої освіти

Код	Елементи мегасередовища (Мг)
1	2
Н	Нормативно-правова сфера
Мг Н1	Дія та зміни міжнародних нормативно-правових актів загального характеру, які стосуються вищої освіти
Мг Н2	Дія та зміни міжнародних нормативно-правових актів, які безпосередньо орієнтовані на упорядкування діяльності у сфері вищої освіти
Мг Н3	Діяльність окремих іноземних ЗВО або їх груп
Мг Н4	Інші
Мг Е	Економічна сфера
Мг Е1	Тенденції розвитку світової економіки
Мг Е2	Тенденції розвитку підприємництва у світі
Мг Е3	Тенденції розвитку окремих галузей економіки у провідних країнах світу
Мг Е4	Міжнародна інтеграція України
Мг Е5	Інвестиційний клімат та його тенденції у різних країнах світу
Мг Е6	Рівень та динаміка безробіття у світі та окремих країнах
Мг Е7	Рівень та динаміка цін на товари та послуги в окремих країнах
Мг Е8	Динаміка доходів населення у світі та окремих країнах
Мг Е9	Рівень платоспроможності населення окремих країн
Мг Е10	Потреби та конкуренція на міжнародному ринку праці
Мг Е11	Насиченість міжнародного ринку праці випускниками певних спеціальностей
Мг Е12	Розміри та умови оплати праці фахівців з вищою освітою в різних країнах
Мг Е13	Рівень та очікувані зміни у фінансуванні вищої освіти в різних країнах
Мг Е14	Фінансування наукових досліджень і розробок в різних країнах
Мг Е15	Наявність та інформація про міжнародні гранти, конкурси, премії
Мг Е16	Інші
Д	Демографічна сфера
Мг Д1	Природний рух населення в окремих мегарегіонах і країнах
Мг Д2	Вікова структура населення та її динаміка в окремих мегарегіонах і країнах
Мг Д3	Статеву структуру населення та її динаміка в окремих мегарегіонах і країнах
Мг Д4	Рівень урбанізації населення та його динаміка в окремих мегарегіонах і країнах
Мг Д5	Національний склад населення та його динаміка в окремих мегарегіонах і країнах
Мг Д6	Працездатність населення окремих мегарегіонів і країн
Мг Д7	Рівень освіти населення у світі, окремих мегарегіонах та країнах
Мг Д8	Динаміка кількості випускників регіональних загальноосвітніх шкіл, технікумів та училищ в окремих мегарегіонах та країнах

Продовження табл. 5

Мг Д9	Міграційні процеси в окремих мегарегіонах і країнах
Мг Д10	Інші
Мг Т	Науково-технічна сфера
Мг Т1	Інформація про нові форми і методи навчання
Мг Т2	Інформація про нові педагогічні технології
Мг Т3	Інформація про нові технічні засоби навчання
Мг Т4	Інформація про розвиток самостійної форми навчання та дистанційної освіти
Мг Т5	Інформація з інших країн про нові технології в галузях, що мають відношення до навчальних дисциплін, які викладаються
Мг Т6	Очікувані та можливі зміни в ключових технологіях в інших країнах світу
Мг Т7	Розвиток Інтернет та його вплив на світову економіку
Мг Т8	Розвиток мобільних технологій та їх вплив на світову економіку
Мг Т9	Інші
Мг П	Політична сфера
Мг П1	Політична стабільність в окремих мегарегіонах і країнах
Мг П2	Політична стабільність у світі, окремих мегарегіонах і країнах
Мг П3	Зовнішня політика інших країн
Мг П4	Внутрішня політика в інших країнах
Мг П5	Роль, яка відводиться вищій освіті у світі
Мг П6	Тенденції політики у сфері вищої освіти, які декларуються іншими країнами та міжнародними організаціями
Мг П7	Тенденції регіональної політики в сфері наукової й інноваційної діяльності
Мг П8	Імовірність розвитку військових дій в окремих мегарегіонах і країнах
Мг П9	Інші
Мг С	Соціокультурна сфера
Мг С1	Особливості способу життя, звичаїв та цінностей населення в окремих мегарегіонах і країнах
Мг С2	Особливості культурного та духовного розвитку населення в окремих мегарегіонах і країнах
Мг С3	Загальний моральний клімат в регіоні, рівень стабільності або напруженості в окремих мегарегіонах і країнах
Мг С4	Усталені норми споживання в окремих мегарегіонах і країнах
Мг С5	Рівень охорони здоров'я населення в окремих мегарегіонах і країнах
Мг С6	Ставлення до своєї роботи, кар'єри, дозволя населенням окремих мегарегіонів і країн
Мг С7	Пенсійне забезпечення в окремих мегарегіонах і країнах
Мг С8	Розвиток інфраструктури в окремих мегарегіонах і країнах
Мг С1	Рівень та динаміка злочинності, наркоманії, алкоголізму в молодіжному середовищі окремих мегарегіонів і країн
Мг С9	Соціальна стратифікація населення в окремих мегарегіонах і країнах
Мг С10	Попит населення на здобуття вищої освіти в окремих мегарегіонах і країнах
Мг С11	Розповсюдження нових генерацій студентів (покоління Z) в окремих мегарегіонах і країнах
Мг С12	Рівень мотивації студентів до навчання в окремих мегарегіонах і країнах
Мг С13	Особливості потенційного контингенту студентів в окремих мегарегіонах і країнах
Мг С14	Динаміка рівня освіченості абітурієнтів окремих мегарегіонів і країн
Мг С15	Дія ЗВО інших країн, вплив яких має реальне або потенційне значення
Мг С16	Інші

Продовження табл. 5

Мг Г	Природно-екологічна сфера (природно-географічна)
Мг Г1	Особливості погодно-кліматичних умов в окремих мегарегіонах і країнах
Мг Г2	Екологічна ситуація в окремих мегарегіонах і країнах
Мг Г3	Стан великих виробничих систем і споруд (АЕС, ГЕС, газопроводів тощо) в окремих мегарегіонах і країнах
Мг Г4	Відношення влади до проблем екології та безпечних умов проживання населення в окремих мегарегіонах і країнах
Мг Г5	Ймовірність стихійних лих і надзвичайних ситуацій в окремих мегарегіонах і країнах
Мг Г6	Ендемічні захворювання в окремих мегарегіонах і країнах
Мг Г7	Інші

Джерело: розроблено автором

Висновки і перспективи подальших розробок. Системно-структурний аналіз елементів зовнішнього середовища організацій, а також узагальнення запропонованих в літературі систем цих елементів дозволили сформулювати їх специфікації для чотирьох виділених сфер (мікро-, макро-, мезо- і мегасередовища), які призначені для ЗВО. При цьому елементи мікросередовища представлені суб'єктами, а макро-, мезо- і мегасередовища – факторами.

Специфікація елементів мікросередовища представлена суб'єктами, об'єднаними в однорідні групи. Специфікації факторів, сформованих для макро-, мезо- і мегасередовища, ув'язані між собою і побудовані за загальною схемою. Вони охоплюють сім сфер (нормативно-правову, економічну, демографічну, науково-технічну, політичну, соціокультурну, природно-екологічну сферу). Кожна сфера містить ідентичні елементи, які містяться на різних рівнях.

Запропоновані специфікації зовнішнього середовища ЗВО можуть виступати як референтні, які виконують роль базової (еталонної) системи для практичної роботи з визначення основних елементів зовнішнього середовища. На кожному рівні вони містять максимально повні переліки факторів, з яких можна швидко відібрати необхідні, при цьому вони можуть бути деталізовані, інтегровані та перегруповані відповідно до розв'язуваних завдань і особливостей функціонування та стану ЗВО.

Наступним кроком у низці розробок, пов'язаних з дослідженнями зовнішнього середовища ЗВО, має стати формування методичних вказівок з його моделювання. При цьому доцільним уявляється обґрунтування і розроблення різних варіантів моделей залежно від поставлених завдань, особливостей стану та функціонування ЗВО.

Література

1. Ломоносова О. Е. Типологізація підходів до визначення зовнішнього середовища організації. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. Серія : Економіка і управління. 2020. Т. 31 (70). № 5. С. 1–15.
2. Пецольдт К., Сутурин С. Ф., Елкина А. С. Конкурентоспособность вуза в условиях интернационализации высшего образования. *Проблемы современной экономики*. 2007. № 1 (21). С. 277–281. URL: <http://www.m-economy.ru/art.php?nArtId=1276> (дата обращения: 24.08.2021).

3. Ломоносова О. Е. Сучасні уявлення про ієрархічну будову зовнішнього середовища організації. *Проблеми системного підходу в економіці* : зб. наук. праць. 2020. Вип. 5 (79). С. 7–20.
4. *Разработка стратегии образовательного учреждения* / О. Б. Веретенникова, Н. В. Дрантусова, А. К. Клюев и др.; под ред. Е. А. Князева, А. К. Ключева. Екатеринбург : Издательство Уральского ун-та, 2007. 408 с.
5. Екшикеев Т. К. Стейкхолдеры рынка образовательных услуг. *Сибирский торгово-экономический журнал*. 2009. № 9. С. 106–109.
6. Мескон М. Х., Альберт М., Хедоури Ф. *Основы менеджмента* / пер. с англ. Москва : Дело, 1998. 704 с.
7. Голик А. Система внешних факторов конкурентоспособности вуза. *Высшее образование в России*. 2007. № 7. С. 131–135.
8. Зінченко В. О. Вплив зовнішнього середовища на діяльність вищих навчальних закладів Луганської області. *Економічний вісник Донбасу*. 2008. № 4 (14). С. 30–33.
9. Оленев А. А., Шишкин А. В. Сущность и содержание позиционирования образовательных услуг вуза. *Проблемы современной экономики*. 2014. № 1 (49). С. 244–246.
10. Пірус В. О. Зовнішні та внутрішні фактори впливу на інноваційний розвиток вищих навчальних закладів в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : Міжнародні економічні відносини та світове господарство. 2017. Вип. 12 (2). С. 90–93.
11. Мішустіна Т. С., Товкун К. В. *Аналіз макросередовища закладу вищої освіти*. Сфери наукової думки : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 30 грудня 2017 р. – 07 січня 2018 р. Вип. 1. № 657 (2019) : спец. вип. 657, XV. URL: <http://www.rusnauka.com/pdf/276999.pdf> (дата обращения: 25.08.2021).
12. Кузьмина Е. Е. *Маркетинг образовательных услуг* : учебник и практикум для академического бакалавриата. Москва : Юрайт, 2014. 330 с.
13. Пляшко О. С., Либак І. А. Вплив факторів зовнішнього середовища на діяльність закладів вищої освіти. *Бізнес Інформ*. 2019. № 6. С. 108–114.
14. Прижигалинская Т. Н., Осыков А. А. Повышение конкурентоспособности вуза на основе совершенствования управления эффективностью деятельности. *Вестник Белгородского университета кооперации, экономики и права*. 2013. № 4. С. 56–61.
15. Маланичева Н. В. *Формирование механизма развития предпринимательской деятельности в высших учебных заведениях Российской Федерации* : автореф. дис. ... канд. экон. наук : 08.00.05. Москва, 2011. 22 с.
16. Дмитрієв В. Ю. *Компоненти маркетингового середовища вишу* : зб. матеріалів І Міжнар. наук.-практ. конференції «Знання. Освіта. Освіченість», м. Вінниця, 25-27 вересня 2012 р. Вінниця : ВНТУ, 2012. С. 26–28.
17. Астафьева Е. С. Влияние факторов внешней среды вуза на характеристики процесса бюджетирования. *Университетское управление : практика и анализ*. 2014. № 3 (91). С. 91–102.
18. *Менеджмент, маркетинг и экономика образования* : учеб. пособ. 2-е изд., перераб. / под ред. А. П. Егоршина. Н. Новгород : НИМБ, 2001. 624 с.
19. Базавлуцкая Л. М., Корнеев Д. Н., Корнеева Н. Ю. *Управление образовательными системами*. Челябинск : ЗАО «Библиотека А. Миллера», 2019. 127 с.
20. Воливач А. П., Хімічева Г. І. Застосування методу PEST-аналізу для визначення впливу факторів ризиків на освітню діяльність ЗВО. *Проблеми інженерно-педагогічної освіти*. 2018. № 59. С. 74–82.
21. Глущенко А. В., Егорова Е. М. Учетно-управленческие проблемы высшей школы и пути их решения. *Международный бухгалтерский учет*. 2013. № 16. С. 10–15.
22. Кондур О. С. Роль стратегічного освітнього менеджменту для розвитку вищого навчального закладу. *Науковий вісник Мукачівського державного університету*. Серія : Педагогіка та психологія. 2017. Вип. 2. С. 27–32.

23. Малихіна Я. А. *Теоретичні і методичні засади управління взаємодією вищого навчального закладу із зовнішнім середовищем* : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.06. Старобільськ, 2015. 40 с.
24. Мушкетова Н. С. Многоуровневая маркетинговая среда : сущность и содержание. *Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 3 : Экономика. Экология*. 2010. № 2 (17). С. 124–129.
25. Новикова И. И. *Управление рисками в деятельности высших учебных заведений Российской Федерации* : автореф. дис. ... канд. экон. наук : 08.00.05. Москва, 2008. 24 с.
26. Сидорин А. В., Сидорин В. В. Разработка стратегии вуза на основе PEST-анализа. *Современные наукоемкие технологии*. 2014. № 11. С. 31–37.
27. Белааш О. Ю., Рыжов Н. Г., Олехова Н. И., Фомина Н. Н. Мониторинг маркетинговой среды университета. *Современные проблемы науки и образования*. 2012. № 6. URL: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=7664> (дата обращения: 27.08.2021).
28. Натрошвілі С. Г. *Стратегічне управління вищим навчальним закладом : теорія, методологія, практика* : монографія. Київ : КНУТД, 2015. 320 с.
29. Кудрявцева Н. Б. *Развитие умений деловой коммуникации у студентов вузов* : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08. Екатеринбург, 2007. 26 с.
30. Фокина В. В. Интернационализация высшего образования как фактор конкурентоспособности современных высших учебных заведений. *Управленческое консультирование*. 2014. № 11 (71). С. 108–112.
31. *Standards and Guidelines for Quality Assurance in the European Higher Education Area (ESG)*. К. : CS Ltd., 2015. 32 p. URL: https://www.britishcouncil.org.ua/sites/default/files/standards-and-guidelines_for_qa_in_the_ehea_2015.pdf (access date: 02.09.2021).
32. *Документи Європейського Простору Вищої Освіти (ЄПВО)*. URL: <https://erasmusplus.org.ua/erasmus/ka3-pidtrymka-reform/materialy-here-team/1904-dokumenty-yevropeiskoho-prostoru-vyshchoi-osvity-yepvo.html> (дата звернення: 03.09.2021).

References

1. Lomonosova, O. E. (2020). Typologization of approaches to determining the external environment of organization [Typolohizatsiia pidkhodiv do vyznachennia zovnishnioho seredovyscha orhanizatsii], *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V. I. Vernadskoho*, Serii: Ekonomika i upravlinnia, Vol. 31 (70), No. 5, s. 1–15 [in Ukrainian]
2. Petsoldt, K., Sutyryn, S. F., Yelkina, A. S. (2007). University competitiveness in the conditions of higher education of internationalization [Konkurentosposobnost vuza v usloviyakh internatsionalizatsii vysshogo obrazovaniya], *Problemy sovremennoy ekonomiki*, No. 1 (21), s. 277–281. Retrieved from: <http://www.m-economy.ru/art.php?nArtId=1276> [in Russian]
3. Lomonosova, O. E. (2020). Modern views about the hierarchical structure of the external environment of the organization [Suchasni uiavlennia pro iierarkhichnu budovu zovnishnioho seredovyscha orhanizatsii], *Problemy systemnoho pidkhodu v ekonomitsi*, Vyp. 5 (79), s. 7–20 [in Ukrainian]
4. Veretennikova, O. B., Drantusova, N. V., Klyuev, A. K. et al. (2007). *Strategy development for an educational institution*. Ed. by E. A. Knyazev, A. K. Klyuev [Razrabotka strategii obrazovatel'nogo uchrezhdeniya; pod red. E. A. Knyazeva, A. K. Klyueva], Izdatel'stvo Uralskogo universiteta, Ekaterinburg, 408 s. [in Russian]
5. Ekshikeev, T. K. (2009). Stakeholders of the educational services market [Steykhholdery rynku obrazovatel'nykh uslug], *Sibirskiy torgovo-ekonomicheskii zhurnal*, No. 9, s. 106–109 [in Russian]
6. Meskon, M. H., Albert, M., Hedouri, F. (1998). *Fundamentals of management* [Osnovy menedzhmenta; per. s angl.], Delo, Moskva, 704 s. [in Russian]
7. Golik, A. (2007). The system of external factors of university competitiveness [Sistema vneshnikh faktorov konkurentosposobnosti vuza], *Vysshee obrazovanie v Rossii*, No. 7, s. 131–135 [in Russian]

8. Zinchenko, V. O. (2008). Influence of the external environment on the activity of higher educational institutions of Luhansk region [Vplyv zovnishnoho seredovyscha na diialnist vyshchykh navchalnykh zakladiv Luhanskoi oblasti], *Ekonomichnyi visnyk Donbasu*, No. 4 (14), s. 30–33 [in Ukrainian]
9. Olenov, A. A., Shishkin, A. V. (2014). The essence and content of positioning the educational services of the university [Sushchnost i sodержanie pozitsionirovaniya obrazovatelnykh uslug vuza], *Problemy sovremennoy ekonomiki*, No. 1 (49), s. 244–246 [in Russian]
10. Pirus, V. O. (2017). External and internal factors influencing the innovative development of higher education institutions in Ukraine [Zovnishni ta vnutrishni faktory vplyvu na innovatsiyni rozvytok vyshchykh navchalnykh zakladiv v Ukraini], *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu*, Seriya: Mizhnarodni ekonomichni vidnosyny ta svitove hospodarstvo, Vyp. 12 (2), s. 90–93 [in Ukrainian]
11. Mishustina, T. S., Tovkun, K. V. (2019). *Analysis of the macroenvironment of higher education institutions* [Analiz makroseredovyscha zakladu vyshchoi osvity], Sfery naukovoï dumky: materialy mizhnar. nauk.-prakt. konf., 30 hrudnia 2017 r. – 07 sichnia 2018 r., Vyp. 1, No. 657 (2019): spetsialnyi vypusk, 657, XV. Retrieved from: <http://www.rusnauka.com/pdf/276999.pdf> [in Ukrainian]
12. Kuzmina, E. E. (2014). *Marketing of educational services* [Marketing obrazovatelnykh uslug], Yurayt, Moskva, 330 s. [in Russian]
13. Pliashko, O. S., Lybak, I. A. (2019). The influence of environmental factors on the higher education institutions activities [Vplyv faktoriv zovnishnoho seredovyscha na diialnist zakladiv vyshchoi osvity], *Biznes Inform*, No. 6, s. 108–114 [in Ukrainian]
14. Prizhigalinskaya, T. N., Osykov, A. A. (2013). Increasing the competitiveness of the university based on the improvement of performance management [Povyshenie konkurentosposobnosti vuza na osnove sovershenstvovaniya upravleniya effektivnostyu deyatelnosti], *Vestnik Belgorodskogo universiteta kooperatsii, ekonomiki i prava*, No. 4, s. 56–61 [in Russian]
15. Malanicheva, N. V. (2011). *Formation of a mechanism for the development of entrepreneurial activity in higher educational institutions of the Russian Federation: dissertation abstract* [Formirovanie mekhanizma razvitiya predprinimatelskoy deyatelnosti v vysshih uchebnykh zavedeniyakh Rossiyskoy Federatsii: avtoref. diss. ... kand. ekon. nauk], Moskva, 22 s. [in Russian]
16. Dmytriiev, V. Yu. (2012). *Components of the marketing environment of the university* [Komponenty marketynhovoho seredovyscha vyshu], zbirnyk materialiv I Mizhnarodnoi nauково-praktychnoi konferentsii «Znannia. Osvita. Osvichenist», 25-27 veresnia 2012 r., VNTU, Vinnytsia, s. 26–28 [in Ukrainian]
17. Astafyeva, E. S. (2014). Influence of university environmental factors on the characteristics of the budgeting process [Vliyanie faktorov vneshney sredy vuza na kharakteristiki protsessa byudzhetirovaniya], *Universitetskoe upravlenie: praktika i analiz*, No. 3 (91), s. 91–102 [in Russian]
18. Egorshin, A. P. (ed.) et al. (2001). *Management, marketing and economics of education*. 2nd ed. [Menedzhment, marketing i ekonomika obrazovaniya; pod red. A. P. Egorshina, 2-e izd.], NIMB, N. Novgorod, 624 s. [in Russian]
19. Bazavluckaya, L. M., Korneev, D. N., Korneeva, N. Yu. (2019). *Management of educational systems* [Upravlenie obrazovatelnyimi sistemami], Izdatelstvo ZAO «Biblioteka A. Millera», Chelyabinsk, 127 s. [in Russian]
20. Volivach, A. P., Khimicheva, H. I. (2018). Application of the PEST-analysis method to determine the influence of risk factors on the educational activities university [Zastosuvannia metodu PEST-analizu dlia vyznachennia vplyvu faktoriv ryzykiv na osvitniu diialnist ZVO], *Problemy inzhenerno-pedahohichnoi osvity*, No. 59, s. 74–82 [in Ukrainian]
21. Glushchenko, A. V., Egorova, E. M. (2013). Accounting and management problems of higher education and ways of their solution [Uchetno-upravlencheskie problemy vyshey shkoly i puti ikh resheniya], *Mezhdunarodnyy bukhgalterskiy uchet*, No. 16, s. 10–15 [in Russian]

22. Kondur, O. S. (2017). The role of strategic educational management for higher education development [Rol stratehichnoho osvitiho menedzhmentu dlia rozvytku vyshchoho navchalnoho zakladu], *Naukovyi visnyk Mukachivskoho derzhavnoho universytetu. Seriya: Pedahohika ta psykholohiia*, Vyp. 2, s. 27–32 [in Ukrainian]
23. Malykhina, Ya. A. (2015). *Theoretical and methodological principles of managing the interaction of higher education with the external environment*: dissertation abstract [Teoretychni i metodychni zasady upravlinnia vzaiemodiieiu vyshchoho navchalnoho zakladu iz zovnishnim sere dovyschem: avtoref. dys. ... d-ra ped. nauk], Starobilsk, 40 s. [in Ukrainian]
24. Mushketova, N. S. (2010). Multilevel marketing environment: essence and content [Mnogourovnevaya marketingovaya sreda: sushchnost i sodержanie], *Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya 3: Ekonomika. Ekologiya*, No. 2 (17), s. 124–129 [in Russian]
25. Novikova, I. I. (2008). *Risk management in higher educational institutions activities of the Russian Federation*: dissertation abstract [Upravlenie riskami v deyatel'nosti vysshchikh uchebnykh zavedeniy Rossiyskoy Federatsii: avtoref. diss. ... kand. ekon. nauk], Moskva, 24 s. [in Russian]
26. Sidorin, A. V., Sidorin, V. V. (2014). University strategy development based on PEST-analysis [Razrabotka strategii vuza na osnove PEST-analiza], *Sovremennye naukoemkie tekhnologii*, No. 11, s. 31–37 [in Russian]
27. Belash, O. Yu., Ryzhov, N. G., Olekhova, N. I., Fomina, N. N. (2012). [Monitoring marketingovoy sredy universiteta], *Sovremennye problemy nauki i obrazovaniya*, No. 6. Retrieved from: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=7664> [in Russian]
28. Natroshvili, S. H. (2015). *Strategic management of higher education: theory, methodology, practice*: monograph [Stratehichne upravlinnia vyshchym navchalnym zakladom: teoriia, metodolohiia, praktyka: monohrafiia], KNUTD, Kyiv, 320 s. [in Ukrainian]
29. Kudryavtseva, N. B. (2007). *Business communication skills development of among university students*: dissertation abstract [Razvitie umeniy delovoy kommunikatsii u studentov vuzov: avtoref. diss. ... kand. ped. nauk], Ekaterinburg, 26 s. [in Russian]
30. Fokina, V. V. (2014). Internationalization of higher education as a factor of competitiveness of modern higher education institutions [Internatsionalizatsiya vysshego obrazovaniya kak faktor konkurentosposobnosti sovremennykh vysshikh uchebnykh zavedeniy], *Upravlencheskoe konsultirovanie*, No. 11 (71), s. 108–112 [in Russian]
31. *Standards and Guidelines for Quality Assurance in the European Higher Education Area (ESG)*. K.: CS Ltd., 2015. 32 p. Retrieved from: https://www.britishcouncil.org.ua/sites/default/files/standards-and-guidelines_for_qa_in_the_ehea_2015.pdf.
32. *Documents of the European Higher Education Area (EHEA)* [Dokumenty yevropeiskoho prostoru vyshchoi osvity (YePVO)]. Retrieved from: <https://erasmusplus.org.ua/erasmus/ka3-pidtrymka-reform/materialy-here-team/1904-dokumenty-yevropeiskoho-prostoru-vyshchoi-osvity-yepvo.html> [in Ukrainian]

УДК 339.138:330.34

Юрій Володимирович РОБУЛ

доктор економічних наук, доцент кафедри маркетингу та бізнес-адміністрування,
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Україна,
e-mail: yrobul@onu.edu.ua, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-7299-9648>

**РОЛЬ ТА ЗАДАЧІ МАРКЕТИНГУ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ
ЦИРКУЛЯРНОЇ ЕКОНОМІКИ**

Робул, Ю. В. Роль та задачі маркетингу в контексті розвитку циркулярної економіки. *Вісник соціально-економічних досліджень* : зб. наук. праць. Одеса : Одеський національний економічний університет. 2021. № 3-4 (78-79). С. 54–65.

Анотація. У статті розглянуто роль та місце маркетингу у соціо-економічній системі, яка функціонує на засадах циркулярної економіки. Доведено необхідність системного розгляду маркетингу на рівні національної економіки із залученням категорій та понять макромаркетингу. Відповідно, маркетинг має розглядатися на двох рівнях: політика на рівні окремої організації та на рівні маркетингової системи. Визначено предмет, об'єкт та завдання макромаркетингу у зв'язку з потребами циркулярної економіки. Показано, що під впливом Індустрії 4.0 некерований розвиток маркетингових систем створює ризики неефективного використання ресурсів, невідповідального споживання, зростання цифрової нерівності, що суперечить меті циркулярної економіки. У зв'язку з цим, в якості інструментів забезпечення циркулярності в маркетингу запропоновано розглядати освітні програми відповідального споживання та політику корпоративної соціальної відповідальності на рівні організацій. Вказано на зв'язок між застосуванням цифрового маркетингу і вимогами до енергозбереження та енергоефективності, у цьому зв'язку широке впровадження цифрового маркетингу розглядається як важливий крок до забезпечення функціонування циркулярної економіки. Доведено, що активне використання цифрових технологій у маркетингу також має призвести до зростання економічної ефективності функціонування організації та національної економіки в цілому для забезпечення необхідних для циркулярної економіки технологічних інновацій. У зв'язку з ризиком виникнення цифрової нерівності, пов'язаної з нею деіндустріалізацією, падінням доходів домогосподарств та деградацією внутрішніх ринків, а також необхідністю забезпечення інноваційної траєкторії розвитку, запропоновано розглядати маркетинг не лише як елемент споживчої, але й інноваційної підсистеми суспільства. Запропоновано модель маркетингу, що узгоджується з вимогами розвитку циркулярної економіки, на тлі розвитку Індустрії 4.0. Сформульовано напрями зміни/розширення теоретико-методологічних підходів до маркетингу відповідно до запропонованої моделі.

Ключові слова: циркулярна економіка; маркетингова система; макромаркетинг; концепції; Індустрія 4.0; цифровий маркетинг.

Юрий Владимирович РОБУЛ

доктор экономических наук, доцент кафедры маркетинга и бизнес-администрирования, Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова, Украина, e-mail: yrobul@onu.edu.ua, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-7299-9648>

**РОЛЬ И ЗАДАЧИ МАРКЕТИНГА В КОНТЕКСТЕ РАЗВИТИЯ
ЦИРКУЛЯРНОЙ ЭКОНОМИКИ**

Робул, Ю. В. Роль и задачи маркетинга в контексте развития циркулярной экономики. *Вестник социально-экономических исследований* : сб. науч. трудов. Одесса : Одесский национальный экономический университет. 2021. № 3-4 (78-79). С. 54–65.

Аннотация. В статье рассмотрены роль и место маркетинга в социально-экономической системе, которая функционирует на принципах циркулярной экономики. Доказана необходимость системного рассмотрения маркетинга на уровне национальной экономики с привлечением категорий и концепций макромаркетинга. Соответственно, маркетинг следует рассматривать на двух уровнях: политика на уровне отдельной организации и на уровне маркетинговой системы. Определены предмет, объект и задачи макромаркетинга в связи с потребностями циркулярной экономики. Показано, что под влиянием Индустрии 4.0 неконтролируемое развитие маркетинговых систем создает риски неэффективного использования ресурсов, неответственного потребления, роста цифрового неравенства, что противоречит целям циркулярной экономики. В связи с этим, в качестве инструментов обеспечения циркулярности в маркетинге предлагается рассматривать образовательные программы ответственного потребления и политику корпоративной социальной ответственности на уровне организаций. Указано на связь между использованием цифрового маркетинга и требованиями к энергосбережению и энергоэффективности, в связи с чем широкое внедрение цифрового маркетинга рассматривается как важный шаг на пути обеспечения функционирования циркулярной экономики. Доказано, что активное использование цифровых технологий в маркетинге также должно привести к повышению экономической эффективности функционирования организаций и национальной экономики в целом для обеспечения необходимых для циркулярной экономики технологических инноваций. Из-за риска цифрового неравенства, связанной с ним деиндустриализацией, падением доходов домохозяйств и деградацией внутреннего рынка, и необходимостью обеспечения инновационной траектории развития предлагается рассматривать маркетинг не только как элемент потребительской, но и инновационной подсистемы общества. Предложена маркетинговая модель, соответствующая требованиям развития циркулярной экономики, на фоне развития Индустрии 4.0. Сформулированы направления изменения/расширения теоретико-методологических подходов к маркетингу в соответствии с предложенной моделью.

Ключевые слова: циркулярная экономика; маркетинговая система; макромаркетинг; концепции; Индустрия 4.0; цифровой маркетинг.

Yuriy ROBUL

Doctor of Economics, Associate Professor, Department of Marketing and Business-Administration, Odessa National University named after I. I. Mechnikov, Ukraine, e-mail: yrobul@onu.edu.ua, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-7299-9648>

THE ROLE AND OBJECTIVES OF MARKETING IN THE CONTEXT OF CIRCULAR ECONOMY DEVELOPMENT

Robul, Yu. (2021). The role and objectives of marketing in the context of circular economy development [Rol ta zadachi marketynhu v konteksti rozvytku tsyrkuliarnoi ekonomiky], *Socio-economic research bulletin; Visnik social'no-ekonomichnih doslidzen'* (ISSN 2313-4569), Odessa National Economic University, Odessa, No. 3-4 (78-79), pp. 54–65.

Abstract. The article considers the role and place of marketing in the socio-economic system, which operates on the principles of a circular economy. The need for a systematic consideration of marketing at the national economy level with involvement of macromarketing categories and

concepts is shown. Accordingly, marketing should be considered at two levels: policy at the individual organization level and marketing system level. The subject, object, and tasks of macromarketing in connection with the needs of the circular economy are determined. It is shown that under the influence of Industry 4.0, the uncontrolled development of marketing systems creates risks of inefficient use of resources, non-responsible consumption, and growth of digital inequality, which contradicts of the circular economy goals. In this regard, it is proposed to consider educational programs of responsible consumption and corporate social responsibility policies at the organizations level as tools for ensuring circularity in marketing. The relationship between the use of digital marketing and the requirements for energy saving and energy efficiency is indicated, therefore the widespread introduction of digital marketing is considered as an important step towards ensuring the functioning of the circular economy. It has been proven that the active use of digital technologies in marketing should also lead to an increase in the economic efficiency of organizations and the national economy functioning as a whole in order to ensure the technological innovations necessary for a circular economy. Due to the risk of digital inequality associated with it, deindustrialization, falling household incomes and degradation of the domestic market, and the need to ensure an innovative development trajectory, it is proposed to consider marketing not only as an element of the consumer, but also the innovative subsystem of society. A marketing model is proposed that meets the requirements of a circular economy development in the process of Industry 4.0 developing. Directions for changing/expanding theoretical and methodological approaches to marketing are formulated in accordance with the proposed model.

Keywords: circular economy; marketing system; macromarketing; reception; Industry 4.0; digital marketing.

JEL classification: M310; O330; Q560

DOI: [https://doi.org/10.33987/vsed.3-4\(78-79\).2021.54-65](https://doi.org/10.33987/vsed.3-4(78-79).2021.54-65)

Постановка проблеми у загальному вигляді. Необхідність реалізації принципів сталого розвитку суспільства зумовлює активне опрацювання відповідних концепцій економічної діяльності. Однією з них, що активно досліджується останнім часом, є циркулярна економіка. Циркулярна економіка передбачає не лише зміну технологій виробництва, раціональне та ефективне поводження з відходами, перехід до відновлювальної сировини та джерел енергії [1, с. 757–758]. Іншим її принципово важливим компонентом є зміна поведінки споживачів в напрямку більш відповідального, етичного та раціонального споживання, що стосується маркетингу. Впливаючи на товарно-грошовий обмін, маркетинг здійснює вплив на всю економічну систему, а, отже, є одним із важливих чинників, який впливає на розвиток циркулярної економіки. У зв'язку з цим виникає необхідність у визначенні взаємозв'язку циркулярної економіки та маркетингу, що, поміж іншим, передбачає з'ясування того, наскільки сучасний маркетинг відповідає потребам циркулярної економіки та яких змін він повинен зазнати для забезпечення її розвитку.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років. Циркулярна економіка, її складники та передумови розвитку є предметом численних досліджень упродовж декількох останніх років [2; 3].

Циркулярна економіка розглядається одночасно як модель економічного зростання та філософія господарювання, заснована на імперативах сталого розвитку, яка визначає напрями та принципи економічної діяльності в умовах глобалізації на засадах замкненого циклу з метою поліпшення добробуту людей та

забезпечення соціальної справедливості. По суті, циркулярна економіка визначає особливий напрям поступу суспільства до забезпечення більшої сталості з метою досягнення сталого функціонування бізнес-моделей у національній економіці [4, с. 12], через збереження максимальної цінності продуктів та їх складових, чіє виробництво, збереження, споживання та утилізація не залежать від використання обмежених ресурсів з мінімізацією негативного впливу на довкілля.

Становлення циркулярної економіки на рівні національного господарства залежить від демографічної, соціокультурної, економічної, технологічної, природної, політико-правової підсистем суспільства, через взаємодію яких має бути забезпечене енергозбереження, екологічно чисте виробництво та раціональне споживання [5, с. 24].

У дослідженні зв'язку маркетингу та циркулярної економіки потрібно відзначити три актуальних напрями досліджень. По-перше, досліджуються особливості побудови та функціонування ланцюгів постачання для потреб циркулярної економіки, що знаходить своє продовження у нових формах та інструментах реалізації маркетингової політики розподілу (дистрибуції) [6]. По-друге, досліджується вплив цифровізації на розвиток циркулярної економіки. Потреба переналаштування виробничих процесів знаходиться під впливом як циркулярної економіки, так і цифрової трансформації економіки. Вплив четвертої промислової революції, яка зумовлюється розвитком цифрових технологій, знаходить відбиток у дослідженнях, які пов'язують аспекти розвитку циркулярної економіки та Індустрії 4.0, причому цей зв'язок досліджується як з точки зору потреб розвитку власне циркулярної економіки [7, с. 98–100], так і відштовхуючись від потреби забезпечити сталість переходу до Індустрії 4.0 [8, с. 176]. Беручи до уваги критичний вплив цифрових технологій на усі сфери економічної діяльності, ці дослідження так чи інакше стосуються маркетингу. По-третє, досліджується вплив відповідності продукту вимогам функціонування циркулярної економіки на створення споживчої цінності та її сприйняття цільовими групами.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Разом із тим, варто відзначити, що вивчення ролі та місця маркетингу у циркулярній економіці до цього часу не є системним. Отримані результати стосуються окремих ринків чи окремих, переважно тактичних інструментів. Водночас відкритими залишаються деякі засадничі питання. Як відомо, на рівні національної економіки завдання маркетингу полягає у налагодженні матеріального постачання суспільства [9]. Це завдання реалізується за допомогою маркетингових систем, які являють собою мережі колективної взаємодії, завдяки яким створюється та постачається на ринок широкий асортимент товарів та послуг, що, зрештою, визначає матеріальний рівень добробуту суспільства [10, с. 208–224]. Обсяг доступного асортименту товарів та послуг відповідно до цього має постійно зростати і саме на це спрямовані зусилля маркетингу на рівні окремих організацій – акторів ринку. Потребує вивчення принципове питання про те, як узгодити таку цільову функцію учасників ринку з відповідальним та раціональним споживанням на рівні національної економіки.

У зв'язку з цим, уявляється необхідним з'ясувати напрями та способи адаптації маркетингу в сучасних умовах до потреб циркулярної економіки.

Постановка завдання. Метою статті є визначення ролі, цілей та завдань маркетингу на рівні національної економіки в умовах розвитку цифрових

технологій відповідно до вимог циркулярної економіки стосовно відповідального та раціонального споживання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Четверта промислова революція, позначена розвитком цифрових технологій, принципово видозмінює як економічні процеси, так і середовище, у якому вони реалізуються. Це повною мірою стосується й маркетингу. Можливості, що з'являються внаслідок цифровізації видозмінюють не лише інструменти реалізації маркетингової політики, але й маркетингове середовище загалом. Застосування цифрових технологій у маркетингу пройшло тривалий шлях від використання інтернету в якості дешевого інструменту мультимедійних маркетингових комунікацій через створення віртуальних торговельних майданчиків та формування цифрових ланцюгів постачання до створення цифрових платформ і призвело до якісних зсувів у функціонуванні маркетингових систем. Ці зміни переважно пов'язуються, по-перше, з мало обмеженими можливостями споживачів отримувати інформацію, створювати та поширювати власний контент та, по-друге, з можливостями забезпечувати максимально можливу кастомізацію пропозиції цінності через налагодження інтерактивної взаємодії з кожним окремим споживачем, посилену можливістю збирати, досліджувати та систематизувати цифровий відбиток споживача – слід від будь-яких його (її) дій у віртуальному просторі. В умовах глобалізації, а інтернет та віртуальне середовище, що функціонує за його допомогою, є від початку глобальним, споживач отримує недосяжні раніше можливості обмінюватися інформацією та купувати товари та послуги долаючи відстані та національні кордони. Це призводить до того, що пропозиція цінності більше принципово не обмежується соціально-економічними особливостями окремої країни, натомість використання найсучасніших товарів можна спостерігати в найвіддаленіших кутках світу в мало розвинених країнах. Все це сукупно забезпечує, по-перше, подальше поглиблення та розширення асортименту товарів та послуг, у тому числі за рахунок економічно виправданої можливості задоволення індивідуальних потреб, аж до індивідуального обслуговування на масовій основі, що призводить до надзвичайно високого рівня партикуляризації попиту та пропозиції; по-друге, вирівнювання споживання між країнами з різним рівнем соціально-економічного розвитку; по-третє, до поступового переходу ринкової влади від виробників та (чи) продавців до споживачів та інформаційних брокерів через появу та розвиток інструментів доступу до інформації та її створення й передавання.

В економічно розвинених країнах споживачі наразі користуються небаченим ніколи в історії людства рівнем добробуту та мають досягну можливість задовольнити максимально широкий спектр потреб та бажань. У моделі стадій економічного розвитку У. Ростоу [11] маркетинг розглядається як одна з потужних сил, яка призводить суспільство до епохи масового споживання і виводить його на наступний щабель – до постіндустріального суспільства, або економіки, орієнтованої на якість. За допомогою процесів взаємовигідного обміну між виробниками та споживачами досягається не лише підвищення результативності ринкової діяльності, але і зростання її ефективності через збільшення обсягу ресурсів у розпорядженні виробників, яка досягається за допомогою обмінів та локалізації ресурсів у видах діяльності з найбільшим потенціалом віддачі та більшою доданою вартістю.

Активне та різноманітне використання цифрових технологій через створення віртуальних ланцюгів постачання та цифрових платформ для створення, донесення, та споживання товарів та послуг, цифровий маркетинг робить значний внесок у функціонування циркулярної економіки, зменшуючи, з одного боку, потребу у вичерпних ресурсах та підвищуючи енергоефективність, а, з іншого, підвищуючи ефективність економічних обмінів і створюючи, таким чином, можливості для пошуку та ширшого впровадження циркулярних інновацій. Отже, циркулярна економіка потребує ефективного маркетингу за допомогою якого досягається обслуговування більшої кількості споживачів та створення кращої цінності у більш ефективний спосіб, причому ефективність визначається з урахуванням екологічної складової протягом часу використання, зокрема, відходів, ресурсів, утилізації, витрат енергії, а не лише безпосередніх матеріальних витрат, пов'язаних з укладанням угод. Водночас, варто наголосити на тому, що, по-перше, віртуальний ринковий простір не зменшує автоматично потребу в енергії для виробництва та споживання, що, між іншим, показує великий обсяг витрат енергії для майнінгу криптовалют. Відтак, вплив цифрового маркетингу на циркулярну економіку повинен контролюватися і керуватися. По-друге, маркетинговий механізм самостійно не тільки не забезпечує відповідальне споживання, але й ризикує призвести до протилежних результатів. Необмежений розвиток гедоністичного споживання, спрямованого на отримання миттєвого задоволення від споживання як такого і задоволення несуттєвих, примхливих бажань містить ризик надмірного та неефективного використання наявних ресурсів для створення пропозиції несуттєвої цінності, в той час, як необхідність брати участь у конкурентному змаганні за прихильність покупців заохочуватиме учасників ринку чим далі більше стимулювати гедоністичне споживання. У зв'язку з цим свого часу теоретичні підвалини маркетингу були доповнені концепцією соціально-етичного маркетингу [12, с. 3–4], яка згодом трансформувалася у концепцію холістичного маркетингу [13, с. 124–125]. В обох цих підходах постулюється необхідність розширення предметної сфери маркетингу за межі задоволення потреб продавця та покупця впровадженням третього учасника – суспільства та зацікавлених суспільних груп, права та інтереси яких у процесі споживання також мають бути дотримані незважаючи на те, що ці групи можуть не бути покупцями. Таким чином, на концептуальному рівні досить давно заявляється вимога соціально свідомого, відповідального споживання. Цікаво відзначити, що і поняття циркулярної економіки фактично виникає приблизно в той самий час (1966 р.) [4]. Разом із тим, на рівні окремого підприємства слідування принципам соціально-етичного маркетингу нерідко виявляється слабким, недостатнім, зокрема, коли воно вступає у конфлікт з одержанням економічної вигоди. Соціальна відповідальність та відповідальне, етичне споживання, додержання етичних вимог стосовно створення та пропозиції цінності протягом тривалого часу сприймалися як акт доброї волі окремого учасника ринку, як акт благородної поведінки, щось на кшталт благодійності, в усякому разі не обов'язковий, такий, що відходить від фактичної норми. Циркулярна економіка потребує нової норми, та системних умов, які зроблять її доступною, привабливою та корисною для більшості учасників ринку [14, с. 4–14].

Проблеми та виклики, пов'язані з надлишковою пропозицією цінності та надмірним споживанням виявили потребу у більш системному вивченні зв'язків маркетингу з соціальним добробутом, що вилилося в поступову інституціоналі-

зацію макромаркетингу. Головне завдання макромаркетингу полягає у тому, щоб визначити «як повинен бути реалізований загальний маркетинговий процес в інтересах суспільства» [15, с. 17]. Як зазначено у роботі [16, с. 7–8], макромаркетинг спрямований переважно на вивчення: а) маркетингових систем, б) впливу процесів та результатів функціонування маркетингових систем на суспільство та його підсистеми та в) впливу суспільства та його підсистем на розвиток маркетингових систем. Центральним об'єктом та концептом макромаркетингу є маркетингові системи.

Перша складова макромаркетингу стосується ієрархічних рівнів маркетингових систем. Вона дає змогу вивчати системи з різним ступенем охоплення, що дозволяє розглядати такі теми, як порівняльний маркетинг, інституціональна структура маркетингу, відносини та баланс влади у маркетингових каналах. Друга складова стосується загальних інтересів суспільства, вона містить такі елементи, як соціальна відповідальність маркетингу та його роль в економічному розвитку. Третя складова відображає вплив суспільства на маркетинг. Вона охоплює, поміж іншим, такі питання, як правові аспекти маркетингу та наслідки для маркетингу урядової політики, вплив домінуючих соціальних цінностей та моделей поведінки на купівлю та споживання тощо. Макромаркетинг визначає колективний процес усіх інституцій, які дотичні до маркетингової політики та взаємодію між ними. Він зосереджується на системах, таких як канали, групи, галузі та асоціації, на відміну від маркетингу звичайного (мікромаркетингу), увага якого спрямовується на дослідження окремих інструментів на тактичному та організаційному рівнях. Макромаркетинг також досліджує соціальний контекст маркетингу, його роль у національній економіці та застосування до збуту неекономічних товарів [15, с. 18], у зв'язку з чим маркетингові системи набувають значення колективного суспільного блага [17, с. 279]. До його сфери потрапляють загальні моделі поведінки споживачів, причому основний інтерес зосереджується скоріше на системах цінностей та контексті споживання, ніж на ситуаційних чинниках вибору. Відмінні риси концепцій маркетингу та макромаркетингу наведені в табл. 1.

Таблиця 1

Відмінні риси концепцій маркетингу та макромаркетингу

	Маркетинг	Макромаркетинг
Сфера застосування	Управління організацією: планування, аналіз, реалізація, контроль	Визначення політики, формування програм на рівні національної економіки
Об'єкт	Трансакції обміну цінностями	Маркетингова система
Предмет	Ухвалення рішення щодо того, який товар виробляти та (або) продавати, щодо способів створення цінності, управління брендами, цінових рішень, каналів дистрибуції, поведінки споживачів та рекламних рішень	Системні функціональні механізми управління споживанням, які впливають на маркетингові процеси та системи. Взаємозв'язок між процесами створення цінності, придбання та споживання на рівні економіки
Теоретичні підвалини	Теорія фірми	Маркетингова теорія

Продовження табл. 1

Мета	Створення конкурентної переваги, забезпечення доходу, оптимізація витрат	Створення багатства і добробуту
Формат цільового показника	План, показники результативності обміну	Соціальні цінності, поширені моделі споживання та (чи) використання

Джерело: розроблено автором

Відповідно до порівняльних рис, наведених в табл. 1, випливає, що макромаркетинг встановлює та розвиває теоретико-методологічні підвалини для дослідження зв'язку маркетингу та соціоекономічного і соціокультурного розвитку, від самого початку наголошуючи на двобічному характері цього зв'язку. Забезпечення відповідального та раціонального споживання є системним завданням, що постає саме перед макромаркетингом і має бути розв'язане на його рівні. Інструментом його реалізації є освітні програми розвитку відповідального споживання та політика корпоративної соціальної відповідальності на рівні окремих підприємств, що потребує координації та заохочення на рівні національної економіки. У цьому контексті уявляється доцільним вироблення загальнонаціональної політики розвитку добробуту у споживанні.

Цифрова трансформація маркетингу несе додатковий виклик для циркулярної економіки, пов'язаний з виникненням та посиленням цифрової нерівності (digital divide), що загрожує як добробуту споживачів, так і соціальній справедливості [18]. Ця нерівність пов'язана з деіндустріалізацією національних економік, обумовленою глобальною неконкурентоздатністю продукції в умовах відкритих глобальних ринків, пов'язаної з цим втрати робочих місць та доходів домашніх господарств і викликані цим деградації національного ринку у середній та довгостроковій перспективі за умови неможливості створення нових галузей, що відповідають умовам Індустрії 4.0. Відтак, забезпечення добробуту та соціальної справедливості, як складових концепції циркулярної економіки, потребує реалізації цифрової індустріалізації. У цьому зв'язку маркетинг повинен долучитися до забезпечення ринкової окупності інновацій, забезпечити розвиток можливостей для створення та реалізації цінності у цифровому середовищі і, відтак, тісно пов'язується не лише із політикою збуту, попитом та споживанням, але також стає частиною механізму виробництва та впровадження інновацій – роль, яку у вітчизняних умовах маркетинг традиційно виконував погано. У зв'язку із цим маркетинг варто розглядати як складову соціо-економіко-технологічної системи суспільства, метою якої є забезпечення постійного потоку інновацій у споживання. Отже, для забезпечення розвитку циркулярної економіки маркетинг повинен розглядатися на системному рівні, як складна, ієрархічна маркетингова система, яка об'єднує функції споживчої та інноваційно – економічно – екологічної системи суспільства [19, с. 38; 20, с. 16].

Сили та інструменти, які дозволяють забезпечити узгодження маркетингу з умовами циркулярної економіки наведені на рис. 1.

Рис. 1. Концептуальна модель забезпечення узгодження маркетингу з циркулярною економікою

Джерело: розроблено автором

Висновки і перспективи подальших розробок. Проведене дослідження показує, що включення маркетингу до циркулярної економіки потребує зміни у розумінні його ролі та значення. Вважаємо, що принципово важливими є наступні кроки у зміні методологічних підходів до розуміння, планування та реалізації маркетингу:

1. Перехід до системного вивчення, планування та аналізу маркетингової політики як складової частини суспільної економічної та культурної підсистем, що потребує її розгляду не тільки на узвичаєному рівні окремих організацій (мікрмаркетинг), але і управління маркетинговими системами на рівні національної економіки. Має існувати національна маркетингова політика, неодмінною частиною якої є просвітницькі програми розвитку відповідального споживання. На рівні окремих організацій повинен заохочуватися розвиток програм корпоративної соціальної відповідальності. Їх варто розглядати як важливий інструмент забезпечення відповідального споживання, який належить до сфери маркетингу.

2. На рівні національної економіки та окремих організацій маркетинг повинен розглядатися не лише як складова системи збуту / системи споживання, але, у першу чергу, як елемент соціо-економіко-технологічної підсистеми, завданням якої є сприяння виробництву та впровадженню інновацій, дотичних до відповідального та раціонального споживання.

3. Має бути вироблена та впроваджена національна політика розвитку цифрового маркетингу, оскільки застосування цифрових інструментів у ланцюгах

постачання здатне забезпечити енергозбереження та пов'язану з цим мінімізацію потреби та впливу на невідновлювані ресурси, що є складовою вимог циркулярної економіки.

Перспективи подальших досліджень у цьому напрямі є численними та багатогранними. Зокрема, становить інтерес визначення механізмів вироблення та реалізації загальнонаціональних маркетингових програм, дослідження впливу соціо-культурної підсистеми на функціонування циркулярної економіки та, відповідно до цього, адаптація маркетингової політики, способи визначення результативності та ефективності маркетингової політики у зв'язку з циркулярною економікою тощо.

Література

1. Geissdoerfer M., Savaget P., Bocken N. M. P., Hultink E. J. The Circular Economy – A new sustainability paradigm? *Journal of Cleaner Production*. 2017. Vol. 143. Pp. 757–768. DOI: 10.1016/j.jclepro.2016.12.048.
2. Kirchherr J., van Santen R. Research on the Circular Economy: A Critique of the Field. *Resources, Conservation and Recycling*. 2019. Vol. 151. 104480. DOI: 10.1016/j.resconrec.2019.104480.
3. Khan I. S., Ahmad M. O., Majava J. Industry 4.0 and sustainable development : A systematic mapping of triple bottom line, Circular Economy and Sustainable Business Models perspectives. *Journal of Cleaner Production*. 2021. Vol. 297. 126655. DOI: 10.1016/j.jclepro.2021.126655.
4. Трушкіна Н. В. Циркулярна економіка : становлення концепції, еволюція розвитку, бар'єри, проблеми і перспективи. *Вісник економічної науки України*. 2021. № 1. С. 9–20. DOI: 10.37405/1729- 7206.2021.1(40).9-20.
5. Лойко В. В. Проблеми розвитку циркулярної економіки в Україні. *III International Scientific Conference From the Baltic to the Black Sea : The Formation of Modern Economic Area : Conference Proceedings, August 23rd, 2019*. Riga : Baltija Publishing, 2019. С. 24–27.
6. Li G., Wu H., Sethi S. P., Zhang X. Contracting green product supply chains considering marketing efforts in the circular economy era. *International Journal of Production Economics*. 2021. Vol. 234. 108041. DOI: 10.1016/j.ijpe.2021.108041.
7. Rajput S., Singh S. P. Connecting circular economy and Industry 4.0. *International Journal of Information Management*. 2019. Vol. 49. Pp. 98–113. DOI: 10.1016/j.ijinfomgt.2019.03.002.
8. Bai C., Orzes G., Sarkis J. Exploring the impact of Industry 4.0 technologies on social sustainability through a circular economy approach. *Industrial Marketing Management*. 2022. Vol. 101. Pp. 176–190. DOI: 10.1016/j.indmarman.2021.12.004.
9. Fisk G. *Marketing Systems : An Introductory Analysis*. New York : Harper & Row, 1967. xviii, 797 p.
10. Layton R. A. Marketing Systems – Looking Backward, Sizing up and Thinking Ahead. *Journal of Macromarketing*. 2019. Vol. 39. Issue 2. Pp. 208–224. DOI: 10.1177/0276146718823897.
11. Rostow W. W. *The Process of Economic Growth* : monograph. W. W. Norton & Company, Inc. : New York, 1962. 390 p.
12. Kotler P., Zaltman G. Social Marketing : An Approach to Planned Social Change. *Journal of Marketing*. 1971. Vol. 35. Issue 7. Pp. 3–12.
13. Робул Ю. В. Холістична концепція ефективності маркетингу. *Маркетинг і менеджмент інновацій*. 2011. № 4. С. 124–130.
14. Layton R. A., Domegan C. The Next Normal for Marketing – The Dynamics of a Pandemic, Provisioning Systems, and the Changing Patterns of Daily Life. *Australasian Marketing Journal*. 2021. Vol. 29. Issue 1. Pp. 4–14. DOI: 10.1177/1839334921998514.
15. Bartels R., Jenkins R. L. Macromarketing. *Journal of Marketing*. 1977. Vol. 41. Issue 4. Pp. 17–20.

16. Hunt S. D. Macromarketing as a Multidimensional Concept. *Journal of Macromarketing*. 1981. Vol. 1. Issue 1. Pp. 7–8.
17. Kadirov D. Towards a Theory of Marketing Systems as the Public Good. *Journal of Macromarketing*. 2018. Vol. 38. Issue 3. Pp. 278–297. DOI: 10.1177/0276146718767949.
18. Heeks R., Wall P. J. Critical realism and ICT4D research. *The Electronic Journal of Information Systems in Developing Countries*. 2018. Vol. 84. Issue 6. e12051. DOI: 10.1002/isd2.12051.
19. Geels F. W. The multi-level perspective on sustainability transitions: Responses to seven criticisms. *Environmental Innovation and Societal Transitions*. 2011. Vol. 1. Issue 1. Pp. 24–40. DOI: 10.1016/j.eist.2011.02.002.
20. Робул Ю. В. Маркетингова соціо-технологічна система як середовище функціонування цифрового маркетингу. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Економіка і менеджмент*. 2020. № 41. С. 11–17. DOI: 10.32841/2413-2675/2019-41-2.

References

1. Geissdoerfer, M., Savaget, P., Bocken, N. M. P., & Hultink, E. J. (2017). The Circular Economy – A new sustainability paradigm? *Journal of Cleaner Production*, Vol. 143, pp. 757–768. DOI: 10.1016/j.jclepro.2016.12.048.
2. Kirchherr, J., & van Santen, R. (2019). Research on the Circular Economy: A Critique of the Field. *Resources, Conservation and Recycling*, Vol. 151, 104480. DOI: 10.1016/j.resconrec.2019.104480.
3. Khan, I. S., Ahmad, M. O., & Majava, J. (2021). Industry 4.0 and sustainable development: A systematic mapping of triple bottom line, Circular Economy and Sustainable Business Models perspectives. *Journal of Cleaner Production*, Vol. 297, 126655. DOI: 10.1016/j.jclepro.2021.126655.
4. Trushkina, N. V. (2021). Circular Economics: Concept Formation, Evolution of Development, Barriers, Problems and Prospects [Tsyrukuliarna ekonomika: stanovlennia kontseptsii, evoliutsiia rozvytku, bariery, problemy i perspektyvy], *Visnyk ekonomichnoi nauky Ukrainy*, № 1, s. 9–20. DOI: 10.37405/1729-7206.2021.1(40).9-20 [in Ukrainian]
5. Loyko, V. V. (2019). *Problems of development of the circular economy in Ukraine* [Problemy rozvytku tsyrkuliarnoi ekonomiky v Ukraini], Conference Proceedings of III International Scientific Conference From the Baltic to the Black Sea: the Formation of Modern Economic Area, August 23th, 2019, Baltija Publishing, Riga, pp. 24–27 [in Ukrainian]
6. Li, G., Wu, H., Sethi, S. P., & Zhang, X. (2021). Contracting green product supply chains considering marketing efforts in the circular economy era. *International Journal of Production Economics*, Vol. 234, 108041. DOI: 10.1016/j.ijpe.2021.108041.
7. Rajput, S., & Singh, S. P. (2019). Connecting circular economy and industry 4.0. *International Journal of Information Management*, Vol. 49, pp. 98–113. DOI: 10.1016/j.ijinfomgt.2019.03.002.
8. Bai, C., Orzes, G., & Sarkis, J. (2022). Exploring the impact of Industry 4.0 technologies on social sustainability through a circular economy approach. *Industrial Marketing Management*, Vol. 101, pp. 176–190. DOI: 10.1016/j.indmarman.2021.12.004.
9. Fisk, G. (1967). *Marketing Systems: An Introductory Analysis*. Harper & Row, New York, xviii, 797 p.
10. Layton, R. A. (2019). Marketing Systems – Looking Backward, Sizing up and Thinking Ahead. *Journal of Macromarketing*, Vol. 39, Issue 2, pp. 208–224. DOI: 10.1177/0276146718823897.
11. Rostow, W. W. (1962). *The Process of Economic Growth* (Monograph). W. W. Norton & Company, New York, 390 p.
12. Kotler, P., & Zaltman, G. (1971). Social Marketing: An Approach to Planned Social Change. *Journal of Marketing*, Vol. 35, Issue 7, pp. 3–12.

13. Robul, Yu. V. (2011). Holystic concept of marketing performance [Kholistychna kontseptsiiia efektyvnosti marketynhu], *Marketing and Management of Innovations*, No. 4, s. 124–130 [in Ukrainian]
14. Layton, R. A., & Domegan, C. (2021). The Next Normal for Marketing – The Dynamics of a Pandemic, Provisioning Systems, and the Changing Patterns of Daily Life. *Australasian Marketing Journal*, Vol. 29, Issue 1, pp. 4–14. DOI: 10.1177/1839334921998514.
15. Bartels, R., & Jenkins, R. L. (1977). Macromarketing. *Journal of Marketing*, Vol. 41, Issue 4, pp. 17–20.
16. Hunt, S. D. (1981). Macromarketing as a Multidimensional Concept. *Journal of Macromarketing*, Vol. 1, Issue 1, pp. 7–8.
17. Kadirov, D. (2018). Towards a Theory of Marketing Systems as the Public Good. *Journal of Macromarketing*, Vol. 38, Issue 3, pp. 278–297. DOI: 10.1177/0276146718767949.
18. Heeks, R., & Wall, P. J. (2018). Critical realism and ICT4D research. *The Electronic Journal of Information Systems in Developing Countries*, Vol. 84. Issue 6, e12051. DOI: 10.1002/isd2.12051.
19. Geels, F. W. (2011). The multi-level perspective on sustainability transitions: Responses to seven criticisms. *Environmental Innovation and Societal Transitions*, Vol. 1, Issue 1, pp. 24–40. DOI: 10.1016/j.eist.2011.02.002.
20. Robul, Yu. V. (2020). Marketing Socio-Technological System as the Environment of Functioning of Digital Marketing [Marketynhova sotsio-tekhnologichna systema yak seredovyshe funktsionuvannia tsyfrovoho marketynhu], *International Humanitarian University Herald. Series: Economics and Management*, No. 41, s. 11–17. DOI: 10.32841/2413-2675/2019-41-2 [in Ukrainian]

УДК 338.43:633.1:330.143

Олександр Михайлович СВІТОВИЙ

доктор економічних наук, професор кафедри маркетингу, менеджменту та управління бізнесом, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Україна, e-mail: svitovyy@gmail.com,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0675-559X>

УПРАВЛІННЯ ВИРОБНИЦТВОМ ТА ЗБУТОМ ЗЕРНА І ПРОДУКТІВ ЙОГО ПЕРЕРОБКИ В КОНТЕКСТІ МАКСИМІЗАЦІЇ ДОДАНОЇ ВАРТОСТІ

Світовий, О. М. Управління виробництвом та збутом зерна і продуктів його переробки в контексті максимізації доданої вартості. *Вісник соціально-економічних досліджень* : зб. наук. праць. Одеса : Одеський національний економічний університет. 2021. № 3-4 (78-79). С. 66–80.

Анотація. У статті проаналізовано сучасний стан виробництва зерна та основних продуктів його переробки. Визначено, що виробництво зерна в Україні за період 2000–2020 рр. зросло у 2,7 рази, значно збільшились обсяги переробки зерна на нехарчові цілі – у 10,4 рази, показник рентабельності виробництва зерна має тенденцію до зниження, незважаючи на те, що середня ціна реалізації зросла у 10,8 рази. Визначено основні чинники, які впливають на величину собівартості та рівень рентабельності зернової продукції. Предметом дослідження є теоретико-методологічні та організаційно-економічні засади управління виробництвом та збутом зерна і зернопродуктів з метою створення доданої вартості. Метою статті є аналіз ринку зернової продукції, дослідження чинників, які впливають на прибутковість їх виробництва, та розроблення практичних рекомендацій щодо удосконалення управління виробництвом та збутом зерна і продуктів його переробки у контексті максимізації доданої вартості. Використано такі основні методи дослідження – порівняння, узагальнення, аналізу і синтезу, абстрактно-логічний. Встановлено, що до складу валової доданої вартості у галузях виробництва та переробки зерна входять такі основні елементи: заробітна плата з нарахуваннями, рента (орендна плата), амортизаційні відрахування, відсоток на капітал і прибуток. Також розглянуто обсяги та структуру реалізації зернової продукції на експорт як сировини, а також продуктів з високою доданою вартістю. Досліджено основні фактори, які впливають на прибутковість зерновиробництва та переробки зерна. Доведено, що більша частина доданої вартості створюється у галузях, які переробляють зерно і виробляють готові продукти. Наголошено на необхідності збільшення виробництва зернових продуктів із високою доданою вартістю. Зазначено, що важливе значення для отримання максимального прибутку від реалізації зерна та продуктів його переробки має горизонтальна та вертикальна інтеграція між виробниками зерна та підприємствами переробної промисловості. Значну роль у формуванні доданої вартості відіграє державне регулювання цього процесу. Для збільшення суми доданої вартості особливу увагу також слід приділити й розширенню асортименту готових продуктів із зерна та поставляти на експорт більше продуктів переробки і готових зернопродуктів. Запропоновано загальну схему управління доданою вартістю у виробництві та переробці зерна й формування доданої вартості при експорті даної продукції. Обґрунтовано прогностні показники виробництва зерна та деяких продуктів його переробки.

Ключові слова: управління виробництвом зерна; переробка зерна; експорт зернопродуктів; додана вартість; рентабельність; оплата праці, прибуток.

Александр Михайлович СВИТОВЫЙ

доктор экономических наук, профессор кафедры маркетинга, менеджмента
и управления бизнесом, Уманский государственный педагогический университет
имени Павла Тычины, Украина, e-mail: svitovyy@gmail.com,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0675-559X>

**УПРАВЛЕНИЕ ПРОИЗВОДСТВОМ И СБЫТОМ ЗЕРНА,
А ТАКЖЕ ПРОДУКТОВ ЕГО ПЕРЕРАБОТКИ В КОНТЕКСТЕ
МАКСИМИЗАЦИИ ДОБАВЛЕННОЙ СТОИМОСТИ**

Свитовый, А. М. Управление производством и сбытом зерна, а также продуктов его переработки в контексте максимизации добавленной стоимости. *Вестник социально-экономических исследований* : сб. науч. трудов. Одесса : Одесский национальный экономический университет. 2021. № 3-4 (78-79). С. 66–80.

Аннотация. В статье проанализировано современное состояние производства зерна и основных продуктов его переработки. Определено, что производство зерна в Украине за период 2000–2020 гг. выросло в 2,7 раза, значительно увеличились объемы переработки зерна на непищевые цели – в 10,4 раза, показатель рентабельности производства зерна имеет тенденцию к снижению, несмотря на то, что средняя цена реализации выросла в 10,8 раза. Определены основные факторы, влияющие на величину себестоимости и уровень рентабельности зерновой продукции. Предметом исследования являются теоретико-методологические и организационно-экономические основы управления производством и сбытом зерна и зернопродуктов для создания добавленной стоимости. Целью статьи является анализ рынка зерновой продукции, исследование факторов, влияющих на прибыльность их производства, и разработка практических рекомендаций по совершенствованию управления производством и сбытом зерна и продуктов его переработки в контексте максимизации добавленной стоимости. Используются такие основные методы исследования – сравнение, обобщение, анализ и синтез, абстрактно-логический. Установлено, что в состав валовой добавленной стоимости в отраслях производства и переработки зерна входят следующие основные элементы: заработная плата с начислениями, рента (арендная плата), амортизационные отчисления, процент на капитал и прибыль. Также рассмотрены объемы и структура реализации зерновой продукции на экспорт в качестве сырья, а также продуктов с высокой добавленной стоимостью. Исследованы основные факторы, влияющие на прибыльность зернопроизводства и переработки зерна. Доказано, что большая часть добавленной стоимости создается в отраслях, перерабатывающих зерно и производящих готовые продукты. Отмечена необходимость увеличения производства зерновых продуктов с высокой добавленной стоимостью. Указано, что для получения максимальной прибыли от реализации зерна и продуктов его переработки важное значение имеет горизонтальная и вертикальная интеграция между производителями зерна и предприятиями перерабатывающей промышленности. Значительную роль в формировании добавленной стоимости играет государственное регулирование этого процесса. Для увеличения суммы добавленной стоимости особое внимание также следует уделить и расширению ассортимента готовых продуктов из зерна и поставлять на экспорт больше продуктов переработки и готовых зернопродуктов. Предложена общая схема управления добавленной стоимостью в производстве, а также переработке зерна и формирования добавленной стоимости при экспорте данной продукции. Обоснованы прогнозные показатели производства зерна и некоторых продуктов его переработки.

Ключевые слова: управление производством зерна; переработка зерна; экспорт зерновой продукции; добавленная стоимость; рентабельность; оплата труда; прибыль.

Oleksandr SVITOVYI

Doctor of Economics, Professor of chair of marketing and business management, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Ukraine, e-mail: svitovyy@gmail.com,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0675-559X>

MANAGEMENT OF PRODUCTION AND SALE OF GRAIN AND PRODUCTS OF ITS PROCESSING IN THE CONTEXT OF MAXIMIZING VALUE ADDED

Svitovyi, O. (2021). Management of production and sale of grain and products of its processing in the context of maximizing value added [Upravlinnia vyrobnytstvom ta zbutom zerna i produktiv yoho pererobky v konteksti maksymizatsii dodanoi vartosti], *Socio-economic research bulletin, Visnik social'no-ekonomichnih doslidzen'* (ISSN 2313-4569), Odessa National Economic University, Odessa, No. 3-4 (78-79), pp. 66–80.

Abstract. The article analyzes the current state of production of grain and the main products of its processing. It is determined that the production of grain in Ukraine for the period 2000–2020 years has grown in 2.7 times, significantly increased the volume of grain processing for non-food purposes – in 10.4 times. Indicator of profitability of grain production tends to decline, despite the fact that the average selling price has increased by 10.8 times. The main factors influencing the value of production costs and the level of profitability of grain products were determined. The subject of the research is theoretical-methodological and organizational-economic bases of management of production and sale of grain as well as grain products and creation of value added. The purpose of the article is to analyze the market of grain products, study the factors affecting the profitability of their production, and develop practical recommendations for improving the management of production and marketing of grain and its products in the context of maximizing the value added. The main methods of research – comparison, generalization, analysis and synthesis, abstract-logical. It is established that the gross value added in the sectors of production and processing of grain includes the following main elements: wages with accruals, rent (rent), depreciation charges, interest on capital and profit. The volume and structure of grain products exported as raw materials, as well as products with high value added, are also considered. The main factors influencing the profitability of grain production and processing were investigated. It was proved that the most part of value added is created in the branches processing grain and producing ready products. The necessity to increase the production of grain products with high value added was noted. It is indicated that horizontal and vertical integration between grain producers and processing enterprises is important for obtaining maximum profits from the sale of grain and its processed products. Significant role in formation of added value is played by state regulation of this process. To increase the amount of value added, special attention should also be paid to expanding the range of finished grain products and supply more processed products and finished grain products for export. A general scheme of value added management in the production and also grain processing and the added value formation in the export of these products is proposed. Forecast indicators of grain production and some products of its processing are substantiated.

Keywords: grain production management; grain processing; export of grain products; value added; profitability; labor remuneration; profit.

JEL classification: M110; Q130; D410

DOI: [https://doi.org/10.33987/vsed.3-4\(78-79\).2021.66-80](https://doi.org/10.33987/vsed.3-4(78-79).2021.66-80)

Постановка проблеми у загальному вигляді. В ринкових умовах вагомим елементом створення валового внутрішнього продукту та національного доходу, а також наповнення державного бюджету нашої країни є збільшення виробництва та збуту продукції сільського господарства, зокрема реалізації її на експорт. Значна частина цієї продукції припадає на зерно та продукти його переробки. Важливо, щоб збільшувалася частка виробництва та реалізації продукції підприємств, які переробляють зерно та виготовляють з нього готові продукти. У цьому випадку буде збільшуватися величина доданої вартості, так як ця продукція має вищу її частку у порівнянні із сировиною. Для цього необхідно збільшувати потужності переробних підприємств, а також виробничої інфраструктури.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років. Багатьох науковців у всьому світі турбують проблеми ефективності виробництва продуктів харчування, зокрема зернопродуктів. Країни-експортери зерна продають, переважно, сировину, не розвиваючи належним чином переробку, але саме продукти переробки зерна мають високу додану вартість. У своїх наукових працях зарубіжні дослідники К. Р. Макконнелл, С. Л. Брю [1], Г. Н. Манків [2] надали теоретичне обґрунтування факторів виробництва та елементів доданої вартості. Дослідження ринку зерна та продуктів його переробки, у тому числі, щодо створення у цій галузі більшої доданої вартості та управління цим процесом, проводять такі вітчизняні вчені як В. Т. Гулавський [3], С. М. Кваша, І. А. Коновал, М. М. Ільчук [4], О. В. Нікішина [5] та ін. Значний науковий внесок у розробку напрямів розвитку логістичної системи та виробничої інфраструктури зернового господарства зробив дослідник В. А. Колодійчук [6; 7]. До розробки стратегічних напрямків розвитку сільського господарства, зокрема виробництва зерна та продуктів його переробки, долучились науковці ННЦ «Інститут аграрної економіки», зокрема такі як Ю. О. Лупенко, В. Я. Месель-Веселяк [8] та ін. Вчені В. В. Липчук, Д. В. Малаховський [9] вивчають організаційно-економічні проблеми розвитку насінництва зернових культур, що є одним із напрямів розвитку зерновиробництва та створення більшої доданої вартості. Вітчизняні вчені, зокрема такі як М. І. Пугачов [10], Р. П. Мудрак [11], А. В. Скрипник, Т. О. Зінчук [12] досліджують експортні можливості зерна та готових зернових продуктів, у тому числі в контексті збільшення реалізації продукції з високою доданою вартістю. Однак ступінь впливу певних чинників на величину і структуру доданої вартості за окремими зерновими культурами та її створення в переробці зерна вивчена недостатньо. Крім того, потребує подальших досліджень формування виробничої інфраструктури та визначення оптимальних обсягів виробництва зернової продукції.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Нарощення обсягів виробництва та реалізації зерна, зокрема пропозиції його на експорт в якості сировини не приносить оптимальної величини доданої вартості, тому що більша частина її отримується від реалізації продуктів переробки та готових продуктів із зерна. Пріоритетом вітчизняного зернового господарства має стати нарощення виробництва і реалізації на внутрішньому та зовнішньому ринках такої продукції переробки зерна як борошно, макаронні вироби, крупи, комбікорми тощо. Звичайно, реалізація зерна як сировини буде і надалі займати значну частку вітчизняного експорту, проте, нарощення продажу продукції з високою доданою вартістю збільшить валютні надходження, а, відповідно, і наповнення державного бюджету.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз ринку зернопродуктів, дослідження чинників, які впливають на прибутковість їх виробництва, та розроблення практичних рекомендацій щодо удосконалення управління виробництвом та збутом зерна і продуктів його переробки у контексті максимізації доданої вартості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Зернова галузь є одним із головних пріоритетів економічної політики у сфері сільського господарства нашої країни. Обсяги виробництва зерна щороку збільшуються, і це, переважно, за рахунок підвищення урожайності зернових культур, яка має значний потенціал для зростання. Отриманню високих врожаїв зернових культур в нашій країні сприяє клімат, родючі ґрунти та застосування відповідних технологій. Також підвищується і якість зернової продукції. Значна частина вирощеного зерна надходить на експорт як сировина. Продукція з високою доданою вартістю, тобто готові продукти із зерна та продукти його переробки, займають у загальному виробництві незначний відсоток. Отже, держава недоодржує значну частину доданої вартості, а, відповідно, й валового внутрішнього продукту та національного доходу.

Варто зазначити, що виробництво зерна в сільськогосподарських підприємствах України за період 2000–2020 рр. значно зросло, але це відбулося лише за рахунок підвищення урожайності, оскільки площа збору врожаю майже не змінилася (табл. 1).

Таблиця 1

Деякі економічні показники вирощування зернових та зернобобових культур сільськогосподарськими підприємствами України за 2000–2020 рр.

Показник	Рік							2020 р. у % до 2000 р.
	2000	2005	2010	2015	2018	2019	2020	
Площа, з якої зібрано урожай, тис. га	10914,1	11109,3	10778,0	10622,9	10740,6	11176,1	11141,8	102,1
Урожайність, ц з 1 га	18,3	25,9	27,6	43,8	52,2	53,7	46,4	253,6
Валовий збір, тис. т	19964,2	28790,4	29779,3	46506,6	56096,2	59982,1	51718,0	259,1
Повна собівартість, грн. за 1 т	269,3	405,1	984,1	2042,1	3460,3	3459,3	3995,1	1483,5
Прибуток, грн. за 1 т	174,5	12,7	136,8	870,0	854,7	408,2	799,0	457,9
Середня ціна реалізації, грн. за 1 т	443,8	417,8	1120,9	2912,1	4315,0	3867,5	4794,1	1080,2
Рівень рентабельності, %	64,8	3,1	13,9	42,6	24,7	11,8	20,0	-44,8 в. п.

Джерело: розраховано автором за даними [13]

Показник рентабельності виробництва зерна має тенденцію до зниження, за вказаний період він зменшився на 44,8 відсоткові пункти, і в 2020 р. склав 20,0%, незважаючи на те, що середня ціна реалізації зросла у 10,8 рази. Вона становила у 2020 р. 4794,1 грн. за 1 т, а прибуток – 799,0 грн. за 1 т (зростання за 2000–2020 рр. лише у 4,6 рази). Зменшення рівня рентабельності виробництва зернових відбулося тому, що темпи зростання собівартості за досліджуваний період були більшими у 1,4 рази, ніж збільшення середньої ціни реалізації. Крім того, на рівень собівартості

та ціну реалізації зернових культур впливає велика кількість факторів. Отже, можна погодитись із твердженням дослідника В. А. Колодійчука в тому, що рентабельність виробництва є результатом інтегрованого впливу об'єктивних і суб'єктивних факторів, для з'ясування яких необхідно розглянути всі економічні, політичні, кліматичні й інші умови конкретного року [7, с. 123]. Тому точно спрогнозувати виробничі витрати та очікуваний прибуток у зерновиробництві, а також величину доданої вартості не завжди вдається.

Переробка зерна має значно менше ризиків, зокрема, майже відсутні такі ризики, як кліматичні. Проте, у цій галузі відбувається зменшення обсягів виробництва (рис. 1).

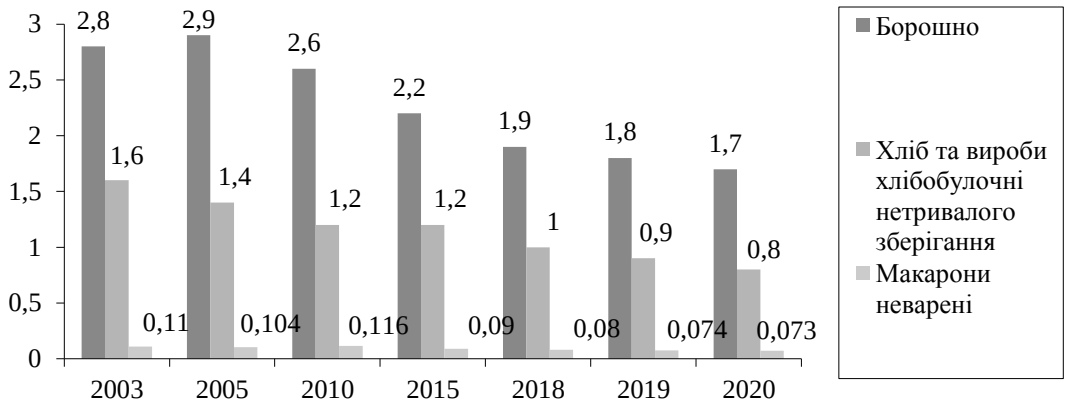

Рис. 1. Виробництво деяких харчових продуктів із зерна в Україні за 2003–2020 рр., млн. тонн

Джерело: розроблено автором на основі [13]

Протягом 2003–2020 рр. виробництво борошна зменшилося на 1,1 млн. тонн, хліба та хлібобулочних виробів нетривалого зберігання – на 0,8 млн. тонн, макаронних виробів неварених – на 37 тис. тонн. Частковим поясненням цього може бути той факт, що у статистичних даних за 2014–2020 рр. по Україні не враховувалися показники виробництва в анексованому Криму й частини тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей, проте це зниження спостерігається і до 2014 року.

Крім переробки зерна на борошно та виробництва готових продовольчих продуктів, таких як крупи, макарони, хлібні вироби, печиво тощо, перспективним напрямом вважається зростання виробництва комбікормів. Збільшення переробки зерна на комбікорми буде вагомою підтримкою вітчизняного тваринництва, а також розширить можливості зернопродуктового підкомплексу щодо експорту даного виду продукції. У цьому аспекті є деякі позитивні зрушення. Встановлено, що при збільшенні виробництва зерна в Україні за період 2013–2020 рр. виробництво готових кормів для годівлі великої рогатої худоби та свійської птиці за цей період зросло на 3,7% та 12,7% відповідно (табл. 2).

У 2020 р. готових кормів для свиней, основою яких є зерно, вироблено 1235,9 тис. тонн, а для свійської птиці – 4322,2,0 тис. тонн. Виробництву готових кормів для великої рогатої худоби характерні дещо нижчі темпи: у 2013 р. їх вироблено 717,3 тис. тонн, а у 2020 р. – 744,1 тис. тонн. Більшість підприємств, які вирощують велику рогату худобу, включають у раціон не комбікорми як готовий

повноцінний корм, а подрібнене зерно. Однак механічне подрібнення зерна не дає такого ефекту, як використання готового корму, тому перспективи комбікормового виробництва розглядаються як досить обнадійливі.

Таблиця 2

Динаміка виробництва готових кормів для годівлі сільськогосподарських тварин в Україні за 2013–2020 рр., тис. тонн

Показник	Рік							2020 р. у % до 2013 р.
	2013	2014	2015	2017	2018	2019	2020	
Корми готові (крім преміксів) для годівлі сільськогосподарських тварин – для свиней	1388,6	1391,0	1401,9	1226,1	1210,3	1231,8	1235,9	89,0
Корми готові (крім преміксів) для годівлі сільськогосподарських тварин – для великої рогатої худоби	717,3	719,8	729,6	782,3	724,3	701,4	744,1	103,7
Корми готові (крім преміксів) для годівлі сільськогосподарських тварин – для свійської птиці	3835,3	3936,9	3895,2	3898,7	4091,2	4534,0	4322,2	112,7
Корми готові (крім преміксів) для годівлі сільськогосподарських тварин, н.в.і.у.	810,2	779,0	720,6	671,8	606,9	470,8	394,5	48,7

Джерело: [13]

Як стверджують дослідники, обсяги виробництва комбікормів в Україні та їх асортимент тісно пов'язаний з потребами вітчизняного тваринництва, що, природно, обмежує подальший розвиток цієї галузі. Нарощення експортного її потенціалу стримується відсутністю національного виробництва вітамінів, ферментів, амінокислот, преміксів та білкових компонентів. Залежність від імпорту цих складових суттєво впливає на собівартість комбікормової продукції, що не дає змоги формувати конкурентні переваги в ціновому сегменті при експорті [3, с. 12]. Іншими словами, виробництво комбікормів необхідно розглядати не тільки як один із основних факторів розвитку тваринництва, а також як перспективний ресурс для збільшення експорту продукції з високою доданою вартістю.

Динаміку виробництва вітчизняної зернової продукції та її використання (баланс зернових та зернобобових культур) відображено в табл. 3.

Таблиця 3

Баланс зернових та зернобобових культур в Україні (включаючи продукти переробки зерна в перерахунку на зерно) за 2000–2020 рр., тис. тонн

Показник	Рік								2020 р. у % до 2000 р.
	2000	2005	2010	2015	2017	2018	2019	2020	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Виробництво	24459	38016	39271	60126	61917	70057	75143	64933	265,5
Зміна запасів на кінець року	1329	-314	-2054	-3204	-1465	5447	-4505	-7042	-8371 од.

Продовження табл. 3

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Імпорт	1010	226	175	190	255	280	291	352	34,9
Всього ресурсів	24140	38556	41500	63520	63637	64890	79939	72327	299,6
Експорт	1330	12650	14239	38338	42499	42940	57925	52245	3928,2
Витрачено на посів	3597	3294	3222	2597	2120	2232	2224	10343	287,5
Витрачено на корм	11056	13817	14787	14189	11011	11698	11674	2247	20,3
Втрати	309	375	794	1400	1106	1253	1363	1073	347,2
Переробка на нехарчові цілі	100	670	1650	1089	1246	1157	1283	1040	1040,0
Фонд споживання	7748	7750	6808	5897	5655	5610	5470	5379	69,4

Джерело: [13]

Варто відзначити, що виробництво зерна в Україні за період 2000–2020 рр. зросло у 2,7 рази, а імпорт зерна та продуктів переробки зерна, навпаки, зменшився у три рази. Водночас загальне споживання хлібних продуктів має тенденцію до зниження.

За досліджуваний період значно збільшилися обсяги переробки зерна на нехарчові цілі – у 10,4 рази й експорту зерна та продуктів його переробки – у 39,3 рази. У цьому зв'язку наголосимо на неналежному забезпеченні рівноправних економічних умов господарювання для сільськогосподарських підприємств-експортерів і підприємств, що реалізують власну продукцію на внутрішньому ринку. Вчені зазначають, що для вирішення цього питання програму здешевлення кредитів слід передбачити для операторів внутрішнього ринку [12, с. 37]. Ця думка була висловлена ще десятиріччя тому, але і зараз є актуальною.

Для кращого розуміння процесу вдосконалення управління доданою вартістю при виробництві та збуті зерна і продуктів його переробки розглянемо її складові. До складу валової доданої вартості у галузях виробництва та переробки зерна входять такі основні елементи: заробітна плата з нарахуваннями, рента (орендна плата), амортизаційні відрахування, відсоток на капітал і прибуток.

Враховуючи те, що додана вартість містить декілька економічних елементів, то можна вважати, що управління доданою вартістю є системним економічним поняттям. Запропоновану нами загальну схему управління доданою вартістю у виробництві та переробці зерна відображено на рис. 2.

Управління доданою вартістю – це ширше поняття, ніж, наприклад, управління прибутком, яке, вважаємо, повинно включати також управління витратами, у тому числі – управління амортизацією та оплатою праці. Варто підкреслити, що управління має бути саме оплатою праці, а не заробітною платою, хоча багато науковців ці поняття ототожнюють. Поняття «управління оплатою праці», вважаємо, охоплює не тільки аспекти, пов'язані з формуванням оплати праці, але також і з її організацією та регламентацією, співвідношенням окремих елементів.

Грегорі Манків стверджує, що двома найважливішими факторами виробництва є капітал і праця. Капітал – це знаряддя, які використовують робітники. Праця – це час, який люди присвячують роботі [2, с. 76]. Тобто для

оптимального формування таких статей витрат, як заробітна плата та амортизація необхідно постійно удосконалювати управлінські процеси.

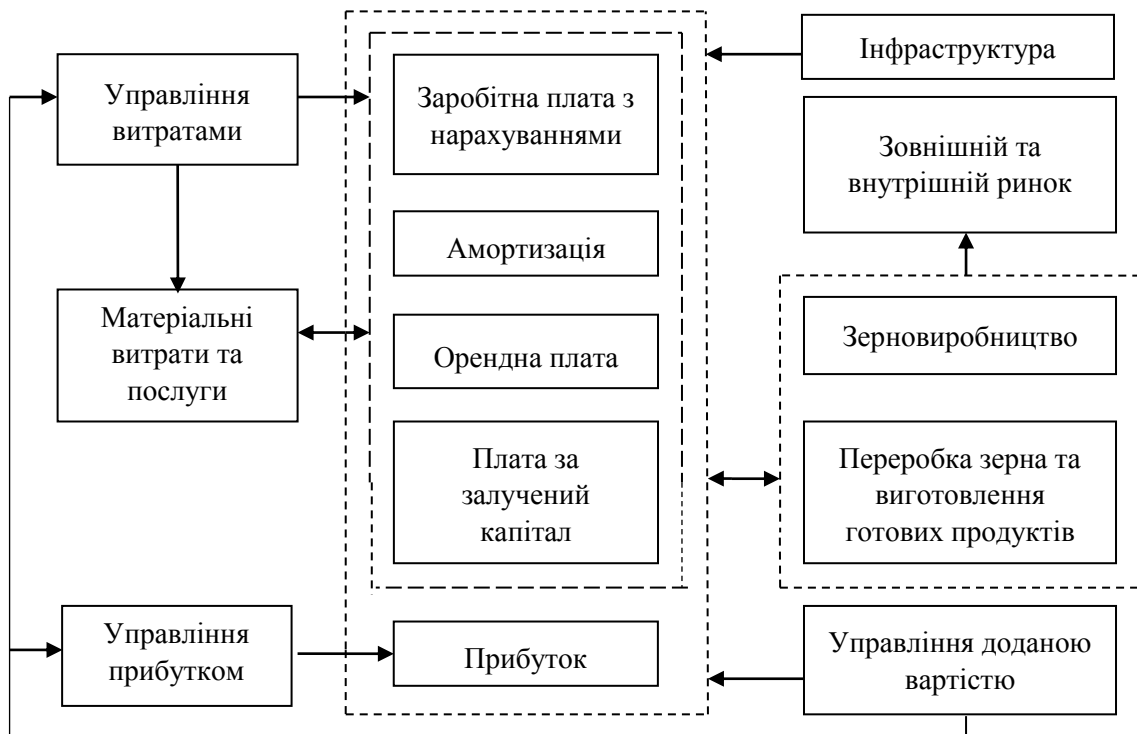

Рис. 2. Загальна схема управління доданою вартістю у виробництві та переробці зерна

Джерело: побудовано автором

Основна складність в управлінні доданою вартістю, вважаємо, полягає в тому, що частина елементів доданої вартості входить до собівартості продукції, а прибуток є результативним елементом, на збільшення якого направлені зусилля підприємця. Дослідниця О. В. Нікішина вважає, що у процесі формування доданої вартості виникає внутрішнє протиріччя між інтересами працівників і власників підприємств, яке проявляється у непропорційних структурних співвідношеннях заробітної плати й прибутку [5, с. 119]. Тобто такі основні елементи доданої вартості, як заробітна плата та прибуток за своєю сутністю, на перший погляд, є взаємовиключними: чим більше виплачено заробітної плати, тим менше буде одержано прибутку за інших рівних умов. Таку ж аналогію можна провести і між амортизацією та прибутком: чим менше амортизаційних відрахувань, тим більше прибутку за тих самих умов. Тому для об'єднання вказаних елементів в одну систему необхідне неабияке мистецтво управління вказаним процесом.

Рента (орендна плата) та плата за залучений капітал також входять до складу доданої вартості. Ці елементи включаються і до собівартості продукції. Тому належне їх формування також є важливим завданням управління доданою вартістю. К. Макконнелл і С. Брю характеризують ренту як доходи, які отримують домогосподарства та фірми, що забезпечують економіку ресурсами власності.

Прикладами ренти є щомісячні платежі орендарів власникам і орендні платежі фірм-наймачів за користування офісними майданчиками. Вчені визначають ще й таке поняття, як чиста рента – валовий рентний дохід за мінусом амортизації позиченої власності. Саме рентний дохід залишається після того, як з валового рентного доходу вираховано амортизацію (зношення власності). Процент стосується виплат грошового доходу, який здійснив приватний бізнес постачальникам грошового доходу [1, с. 162]. Виходячи із цих визначень, на нашу думку, ренту (орендну плату) та плату за залучений капітал (процент) можна розглядати і як дохід інших власників. Тобто, чим менше підприємець понесе вказаних витрат, тим більше матиме власного прибутку. Але якщо ці витрати необхідні для виробництва, то їх слід оптимізувати.

Удосконалення управління витратами як складової управління доданою вартістю значною мірою залежить від запровадження на підприємствах інтенсивних ресурсозберігаючих технологій, які збільшують виробництво та підвищують якість продукції, а отже, забезпечують зростання доданої вартості.

Іншою проблемою у формуванні доданої вартості є те, що від виробництва зерна до одержання продуктів його переробки та готових продуктів проходить декілька виробничих циклів в підприємствах різних галузей національного господарства (сільське господарство і промисловість) у ланцюгу її створення. Досягнення оптимальної величини доданої вартості підприємствами на усьому шляху її формування, вважаємо, є основним завданням удосконалення управління цим процесом. До того ж, покращення організації виробництва та праці, удосконалення логістичних операцій зменшить величину накладних витрат, що також позитивно вплине на розмір прибутку.

Важливе значення для отримання максимального прибутку має горизонтальна та вертикальна інтеграція. Значну роль у формуванні доданої вартості в зернопродуктовому комплексі відіграє державне регулювання цього процесу. Для збільшення суми доданої вартості особливу увагу також слід приділити й розширенню асортименту готових продуктів із зерна та поставляти на експорт більше продуктів переробки і готових зернопродуктів, а менше – непереробленого зерна. Необхідно також розвивати між підприємствами, що вирощують зерно та його переробляють, виробниче кооперування та створювати обслуговуючі кооперативи. Це сприятиме кращому постачанню і раціональнішому використанню виробничих ресурсів, підвищенню ефективності виробництва і реалізації продукції, результатом чого буде одержання більшої доданої вартості.

Розвиток харчової промисловості повинен узгоджуватися з темпами зростання платоспроможного попиту населення на харчові продукти, а також із прогнозованими обсягами виробництва сільськогосподарської сировини й експортних поставок. Згідно з розробленими науковцями ННЦ «Інститут аграрної економіки» прогнозними показниками «Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 року» очікувалися такі обсяги виробництва зерна (тис. т): 80000 – за оптимістичним варіантом, 60000 – за песимістичним [8, с. 35]. У 2020 році, згідно із даними Державної служби статистики України, виробництво зерна склало 64933 тис. тонн, хоча за попередній рік цей показник становив 75143 тис. тонн [13]. Тобто, вказані прогнозні показники виявилися справедливими і знаходяться в межах фактичних даних.

За наявних обсягів виробництва вітчизняні товаровиробники мають змогу збільшувати експорт зерна. Але щоб забезпечити суттєве зростання доданої

вартості, вони повинні також нарощувати експорт продуктів переробки зерна. Тому необхідно приділити підвищену увагу збільшенню переробних потужностей. Науковці зазначають, що при прискоренні темпів економічного зростання, яке супроводжується збільшенням обсягів споживання населенням цінних харчових продуктів, їх імпорт також зростає. Насамперед, це свідчить про наявність дефіциту вказаної продукції на внутрішньому ринку, який вітчизняні виробники у періоди зростання споживчого попиту не в змозі перекрити збільшенням відповідної пропозиції [11, с. 75]. Вважаємо, що не можна погодитися із вченими, які стверджують, що збільшувати виробництво зернових в Україні понад 60 млн. тонн не має сенсу, оскільки не вистачає елеваторних, транспортних та інших логістичних потужностей [6, с. 60]. Згідно з проведеними нами дослідженнями можна стверджувати, що Україна може наростити виробництво зерна до 100 млн. тонн вже найближчих 6–7 років, переважно за рахунок підвищення урожайності. Звичайно, необхідне нарощування елеваторних та логістичних потужностей для належного зберігання та для покращення кондицій зерна та продуктів його переробки, однак, на наше переконання, є сенс поки що збільшувати експорт зернової продукції як сировини з огляду на постійне зростання ціни. Крім того збільшиться обсяг переробки зерна. За нашими прогнозами за оптимальним варіантом до 2027 року, наприклад, виробництво та реалізація крупів зросте на 170 тис. тонн, макаронних виробів – на 104 тис. тонн, а борошна – майже на один мільйон тонн.

Аналіз динаміки експортно-імпортних операцій за 2000–2020 рр., свідчить про те, що експорт зернових культур у перерахунку на долар США збільшився в 75,9 рази (табл. 4). Експорт продукції борошномельно-круп'яної промисловості та готових продуктів із зерна за вище вказані роки збільшився лише у 11,1 та 14,5 рази відповідно. Порівнюючи вартісне відношення експорту зерна до продуктів його переробки, можна відзначити, що воно різниться у десятки разів на користь експорту сировини. Тому, вважаємо, що для збільшення величини доданої вартості продукції, яка експортується, необхідно збільшувати частку продуктів переробки зерна та готових зернопродуктів. Для цього потрібно завантажувати вітчизняні підприємства з переробки зерна та будувати нові. Крім додаткового надходження валюти і збільшення доданої вартості, це – нові робочі місця та зростання надходжень до бюджету. До того ж через постійне нарощення обсягів виробництва зернової продукції необхідно більше будувати сучасних зерноскладів та елеваторів. Наявність достатньої їх кількості дасть можливість продавати зерно у періоди, коли ціна буде високою, досягаючи максимальної прибутковості. Також важливим чинником підвищення ефективності зерновиробництва є кооперація малих підприємств та селян, які самі обробляють власні паї. Це оптимізує їх логістичні витати та допоможе досягнути вищого рівня конкурентоспроможності.

Щодо імпорту зерна, то за зерновими культурами відсоток зростання за досліджуваний період був значно нижчий, ніж за показниками експорту, і у вартісних величинах також був набагато менший. Так, у 2020 р. експорт зернових культур перевищив імпорт майже у 53 рази. Імпорт продукції борошномельно-круп'яної промисловості за період 2000–2020 рр. навіть дещо зменшився і склав 35,2 млн. дол. США, а імпорт готових продуктів із зерна, навпаки, має протилежну тенденцію.

Таблиця 4

Структура експорту та імпорту зерна та продуктів його переробки в Україні
за 2000–2020 рр., млн. дол. США

Показник	Рік								2020 р. у % до 2000 р.
	2000	2005	2010	2015	2017	2018	2019	2020	
Експорт									
Зернові культури	124,0	1383,1	2467,1	6057,5	6501,1	7240,6	9633,3	9410,7	7589,3
Продукція борошномельно-круп'яної промисловості	13,9	29,1	80,8	117,9	181,9	175,8	202,1	154,5	1111,5
Готові продукти із зерна	21,6	97,7	254,3	267,9	296,4	268,3	269,4	313,1	1449,5
Імпорт									
Зернові культури	118,4	57,6	145,6	154,7	176,8	191,1	180,8	178,9	151,1
Продукція борошномельно-круп'яної промисловості	35,5	24,9	27,5	14,0	32,2	34,3	35,1	35,2	99,2
Готові продукти із зерна	11,1	52,8	125,9	85,6	117,8	153,6	200,7	241,5	2175,7

Джерело: розроблено автором на основі [13]

Задля збільшення експорту сільськогосподарської продукції та зростання доданої вартості вітчизняним експортерам необхідно також знаходити нові ринки збуту. Вітчизняні вчені впевнені, що розвиток зовнішньої торгівлі агропродовольчими товарами передбачає диверсифікацію ринків збуту шляхом закріплення на існуючих та відкриття нових ринків, провадження активних дій з боку держави, спрямованих на полегшення доступу вітчизняних експортерів до потенційно привабливих ринків [10, с. 11].

Запропоновану нами схему формування доданої вартості при експорті зерна та продуктів його переробки ілюструє рис. 3.

Вважаємо, що при експорті зерна та продуктів його переробки особливу увагу потрібно приділити підготовці зерна до реалізації та диференціації продажу за структурою зернопродуктів. Для формування більшої величини доданої вартості необхідно реалізовувати зернопродукти з високою кінцевою готовністю до використання, якими можуть бути борошно, крупи, готові продукти із зерна. Наприклад, за розрахунками вітчизняних вчених у технологічному ланцюзі «виробництво зерна – виробництво борошна – виробництво хліба» із загальної суми створеної доданої вартості тільки третина її створюється при виробництві зерна, решта – при його переробці [4, с. 24].

Крім того, потрібно розвивати власне насінництво, яке може значно збільшити додану вартість, та пропонувати його на експорт. Як вважають В. В. Липчук та Д. В. Малаховський нині в умовах інтенсивної конкуренції на ринку насіння зерна (і не тільки) з боку іноземних компаній вітчизняні виробники втрачають свої позиції на ринку. Тому виникає потреба на основі вітчизняних найбільш конкурентних насінницьких структур створити об'єднання виробників насіння як на регіональному, так і національному рівнях. Дослідники стверджують, що таке

об'єднання повинно стати ефективною формою діяльності на ринку насінневого зерна, сприяти посиленню позицій національного виробника на вітчизняному та міжнародному ринку посівного матеріалу [9, с. 33]. Значні можливості для збільшення експорту зерна відкриває вихід на ринки державних закупівель інших країн. Для прикладу, ринок державних закупівель США, який наразі є закритим для вітчизняного бізнесу, оцінюється в 180 млрд. доларів [14, с. 8].

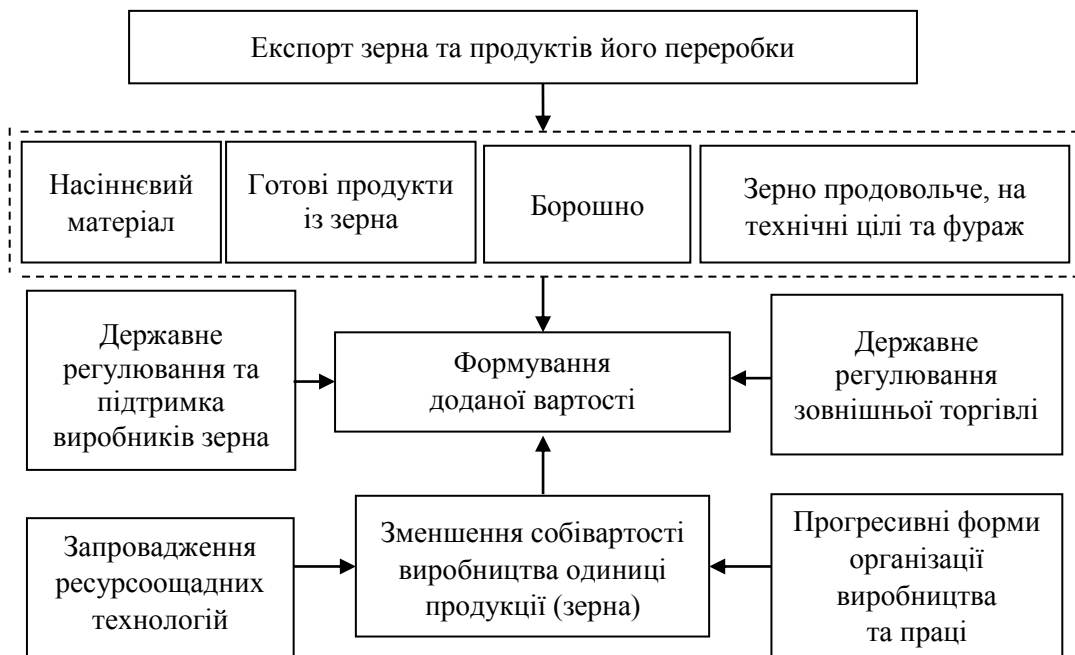

Рис. 3. Схема формування доданої вартості при експорті зерна та продуктів його переробки
Джерело: розроблено автором

Експортуючи зернову продукцію варто усвідомлювати, що у світі існують певні пропорції в експорті зерна та продуктів його переробки. Тобто, наприклад, не всю продовольчу пшеницю, яка експортується, можна переробити на борошно, або більшість кукурудзи, ячменю чи фуражної пшениці переробити на комбікорми чи інші продукти. До того ж, вказані продукти переробки мають значно менший строк зберігання порівняно із сировиною. Більшість держав світу краще імпортують зерно як сировину ще й з тієї причини, що кожна країна демонструє свої специфічні вимоги до продуктів переробки із зерна, зокрема до борошна, через національні особливості приготування готових продуктів. Комбікорми, наприклад, у кожному конкретному випадку мають власну рецептуру виготовлення та певні біологічні застереження, тому це є ще одним чинником, щоб імпортувати сировину.

Висновки і перспективи подальших розробок. Отже, виробництво зерна є основною галуззю аграрного сектора економіки нашої країни. Значна частина вирощеної зернової продукції експортується як сировина. Переробка зерна та виготовлення готових продуктів має незначний відсоток порівняно з його виробництвом. Щоб досягти оптимальної суми доданої вартості від реалізації зернової продукції необхідно наростити потужності переробки та збільшити

виробництво готових продуктів із зерна. Для цього потрібно, у першу чергу, покращити управління цими процесами, зокрема, удосконалити управління доданою вартістю у галузі.

Збільшення прибутку від реалізації зернової продукції, як результативного елемента доданої вартості, можливе не лише через зростання валових зборів зернових культур та реалізації його на експорт як сировини, а також через збільшення переробки зерна, реалізації продуктів із високою доданою вартістю. За результатами дослідження було запропоновано загальну схему управління доданою вартістю у виробництві та переробці зерна й формування її при експорті даної продукції. Обґрунтовано прогностичні показники виробництва зерна та деяких продуктів його переробки.

Подальшим розвитком дослідження є пошук шляхів збільшення виробництва та реалізації продукції переробки зерна з високою доданою вартістю. Водночас необхідно звернути увагу на зменшення собівартості вирощування зернових культур та переробки продукції шляхом впровадження новітніх ресурсоощадних технологій, оптимізації логістичних потоків, покращення виробничої інфраструктури. Вважаємо перспективним комплекс заходів щодо посилення вертикальної та горизонтальної інтеграції між виробниками зерна та підприємствами переробної промисловості.

Література

1. Макконнелл, К. Р., Брю С. Л. *Аналітична економія : принципи, проблеми і політика*. Ч. 1 : Макроекономіка / пер. з англ. Львів : Просвіта, 1997. 671 с.
2. Манків, Г. Н. *Макроекономіка* / пер. з англ.; наук. ред. пер. С. Панчишина. Київ : Основи, 2000. 588 с.
3. Гулавський В. Т. Перспективи створення додаткової вартості при переробці зернових культур. *Зернові продукти і комбікорми*. 2016. Т. 63. № 3. С. 10–15. DOI: <https://doi.org/10.15673/gpmf.v63i3.214>.
4. Кваша С. М., Ільчук М. М., Коновал І. А. Економічне обґрунтування програми виробництва зерна пшениці в Україні. *Економіка АПК*. 2013. № 3. С. 16–24.
5. Нікішина О. В. Наукові й прикладні засади перерозподілу доданої вартості в інтегрованому товарному ринку (на прикладі хлібного ринку України). *Економічні інновації*. 2017. Вип. № 65. С. 118–126.
6. Колодійчук В. А. Концептуальна модель оптимізації логістичної системи у зернопродуктовому підкомплексі АПК України. *Економіка АПК*. 2016. № 5. С. 60–65.
7. Колодійчук В. А. Інтегральна оцінка економічної ефективності регіональних логістичних систем підприємств зернопродуктового підкомплексу АПК України. *Регіональна економіка*. 2016. № 2. С. 121–128.
8. *Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 року* / за ред. Ю. О. Лупенка, В. Я. Месель-Веселяка. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2012. 182 с.
9. Липчук В. В., Малаховський Д. В. Організаційно-економічні проблеми розвитку насінництва зернових культур. *Економіка АПК*. 2015. № 12. С. 28–35.
10. Пугачов М. І. Розвиток зовнішньої торгівлі агропродовольчими товарами. *Економіка АПК*. 2019. № 3. С. 6–13.
11. Мудрак Р. П. Експорт українського продовольства : стан, тенденції, причини. *Економіка України*. 2014. № 5. С. 70–79.
12. Скрипник А., Зінчук Т. Паритетний принцип визначення експортних квот на пшеницю. *Економіка України*. 2012. № 2. С. 26–37.
13. *Державна служба статистики України* : сайт. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 15.10.2021).

14. Гужва І. Ю. Угода СОТ про державні закупівлі як інструмент інтеграції галузей економіки України до світового господарства. *Формування ринкових відносин в Україні*. 2015. № 9. С. 7–10.

References

1. McConnell, C. R., & Brew, S. L. (1997). *Analytical economy: principles, problems and policies*, Part 1: Macroeconomics. Trans. from Eng. [Analitichna ekonomii: pryntsyipy, problemy i polityka, Ch. 1: Makroekonomika, per. s angl.], Prosvita, Lviv, 671 s. [in Ukrainian]
2. Mankiv, G. N. (2000). *Macroeconomics* [Makroekonomika; per. s angl., nauk. red. S. Panchyshyna], Osnovy, Kyiv, 588 s. [in Ukrainian]
3. Gulavsky, V. T. (2016). Prospects for creating additional value in the processing of grain crops [Perspektyvy stvorennia dodatkovoi vartosti pry pererobtsi zernovykh kultur], *Zernovi produkty i kombikormy*, No. 3, s. 10–15. DOI: <https://doi.org/10.15673/gpmf.v63i3.214> [in Ukrainian]
4. Kvasha, S. M., Ilchuk, M. M., & Konoval, I. A. (2013). Economic substantiation of the wheat production program in Ukraine [Ekonomichne obhruntuvannya prohramy vyrobnytstva zerna pshenytsi v Ukraini], *Ekonomika APK*, No. 3, s. 16–24 [in Ukrainian]
5. Nikishyna, O. V. (2017). Scientific and applied principles of redistribution of value added in the integrated commodity market (on the example of the grain market of Ukraine) [Naukovi i prykladni zasady pererозpodilu dodanoi vartosti v intehrovanomu tovarnomu rynku (na prykladi khlibnoho rynku Ukrainy)], *Ekonomichni innovatsii*, Vyp. 65, s. 118–126 [in Ukrainian]
6. Kolodiyshuk, V. A. (2016). Conceptual model of logistics system optimization in grain subcomplex AIC of Ukraine [Kontseptualna model optymizatsii lohistychnoi systemy u zernoproduktovomu pidkompleksi APK Ukrainy], *Ekonomika APK*, No. 5, s. 60–65 [in Ukrainian]
7. Kolodiyshuk, V. A. (2016). Integral assessment of economic efficiency of regional logistics systems of enterprises of grain subcomplex of AIC of Ukraine [Intehralna otsinka ekonomichnoi efektyvnosti rehionalnykh lohistychnykh system pidpriemstv zernoproduktovoho pidkompleksu APK Ukrainy], *Rehionalna ekonomika*, No. 2, s. 121–128 [in Ukrainian]
8. Lupenko, Yu. O., & Mesel-Veselyak V. Ya. (ed.) et al. (2012). *Strategic directions of agricultural development of Ukraine for the period up to 2020* [Stratehichni napriamy rozvytku silskoho hospodarstva Ukrainy na period do 2020 roku], NNTS «IAE», Kyiv, 182 s. [in Ukrainian]
9. Lypchuk, V. V., & Malakhovsky, D. V. (2015). Organizational and economic problems of seed production of grain crops development [Orhanizatsiino-ekonomichni problemy rozvytku nasinnystva zernovykh kultur], *Ekonomika APK*, No. 12, s. 28–35 [in Ukrainian]
10. Pugachov, M. I. (2019). Foreign trade development of agro-food products [Rozvytok zovnishnoi torhivli ahroprodovolchymy tovaramy], *Ekonomika APK*, No. 3, s. 6–13 [in Ukrainian]
11. Mudrak, R. P. (2014). Export of Ukrainian food: state, tendencies, reasons [Eksport ukrainskoho prodovolstva: stan, tendentsii, prychyny], *Ekonomika Ukrainy*, No. 5, s. 70–79 [in Ukrainian]
12. Skrypnyk, A., & Zinchuk, T. (2012). Parity principle of export quotas determining for wheat [Parytetnyi pryntsyyp vyznachennia eksportnykh kvot na pshenytsiu], *Ekonomika Ukrainy*, No. 2, s. 26–37 [in Ukrainian]
13. *State Statistics Service of Ukraine*: website [Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy: sait]. Retrieved from: <https://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian]
14. Guzhva, I. Yu. (2015). WTO agreement on public procurement as a tool for integration of Ukraine's economy into the world economy [Uhoda SOT pro derzhavni zakupivli yak instrument intehratsii haluzei ekonomiky Ukrainy do svitovoho hospodarstva], *Formuvannia rynkovykh vidnosyn v Ukraini*, No. 9, s. 7–10 [in Ukrainian]

Стаття надійшла до редакції 18.10.2021.

Прийнята до публікації 03.11.2021.

***ДЕМОГРАФІЯ, ЕКОНОМІКА ПРАЦІ,
СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА І ПОЛІТИКА***

УДК 330.34:608

Марина Сергіївна КРИВЦОВА

кандидат економічних наук, доцент кафедри управління персоналом і економіки праці, Одеський національний економічний університет, Україна,
e-mail: m.kryvtsova@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6069-9691>

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ТА ЗНАЧЕННЯ КРЕАТИВНОЇ ЕКОНОМІКИ У СУЧАСНИХ УМОВАХ

Кривцова, М. С. Теоретичні основи та значення креативної економіки у сучасних умовах. *Вісник соціально-економічних досліджень* : зб. наук. праць. Одеса : Одеський національний економічний університет. 2021. № 3-4 (78-79). С. 82–96.

Анотація. Метою статті є дослідження теоретичних аспектів становлення поняття креативної економіки, визначення підходів до вивчення креативної економіки як системного явища та її значення для економічного розвитку. Для досягнення поставленої мети використано такі загальнонаукові методи: аналізу, синтезу, систематизації, теоретичного узагальнення, абстрагування та аналогії. Проаналізовано різні підходи до вивчення креативної економіки як системного явища (нової концепції, системи специфічних соціально-економічних відносин, складової частини світової економіки чи специфічної галузі, драйвера економічного росту, людино-орієнтовний підхід). Розглянуто креативну економіку в контексті можливостей забезпечення її розвитку носіями людського потенціалу, від яких безпосередньо залежать її формати, ефективність, темпи становлення та масштабування. Зроблено акцент на місце людського потенціалу в системі формування креативної економіки. Визначено креативні складові людського потенціалу (знання, досвід, інноваційність). Сформульовано власне визначення поняття «креативна економіка» на основі використання креативної складової людського потенціалу та результатів креативної діяльності (нових технологій, інновацій, інформації, знань). Розглянуто сучасні підходи до визначення креативних індустрій та їх складу (набір певних видів економічної діяльності, сукупність певних професій, креативне місто, частина економічної системи). Визначено, що віднесення різних галузей до креативних індустрій у різних країнах та міжнародних організаціях створює перешкоди для розробки та формування єдиного механізму застосування креативних індустрій як інструменту державного та регіонального економічного зростання, тому важливо розробити єдиний методологічний підхід до їх розподілу за часткою креативної складової. Практичне значення полягає в тому, що було сформульовано основні ознаки щодо визначення креативної складової у різних видах економічної діяльності.

Ключові слова: неоекономіка; креативна економіка; людський потенціал; креативні складові людського потенціалу; креативні індустрії.

Марина Сергеевна КРИВЦОВА

кандидат экономических наук, доцент кафедры управления персоналом и экономики труда, Одесский национальный экономический университет, Украина,
e-mail: m.kryvtsova@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6069-9691>

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ И ЗНАЧЕНИЕ КРЕАТИВНОЙ ЭКОНОМИКИ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Кривцова, М. С. Теоретические основы и значение креативной экономики в современных условиях. *Вестник социально-экономических исследований* : сб. науч. трудов. Одесса : Одесский национальный экономический университет. 2021. № 3-4 (78-79). С. 82–96.

Аннотация. Целью статьи является исследование теоретических аспектов становления понятия креативной экономики, определение подходов к изучению креативной экономики как системного явления и его значение для экономического развития. Для достижения поставленных целей использованы следующие общенаучные методы: анализа, синтеза, систематизации, теоретического обобщения, абстрагирования и аналогии. Проанализированы разные подходы к изучению креативной экономики как системного явления (новой концепции, системы специфических социально-экономических отношений, составной части мировой экономики или специфической отрасли, драйвера экономического роста, человеко-ориентировочный подход). Рассмотрена креативная экономика в контексте возможностей обеспечения ее развития носителями человеческого потенциала, от которых напрямую зависят ее форматы, эффективность, темпы становления и масштабирования. Акцентировано внимание на место человеческого потенциала в системе формирования креативной экономики. Определены креативные составляющие человеческого потенциала (знание, опыт, инновационность). Сформулировано авторское определение понятия «креативная экономика» на основе использования креативной составляющей человеческого потенциала и результатов креативной деятельности (новых технологий, инноваций, информации, знаний). Рассмотрены современные подходы к определению креативных индустрий и их составу (набор определенных видов экономической деятельности, совокупность определенных профессий, креативный город, часть экономической системы). Определено, что отнесение разных отраслей к креативным индустриям в разных странах и международных организациях создает препятствия для разработки и формирования единого механизма применения креативных индустрий как инструмента государственного и регионального экономического роста, поэтому важно разработать единый методологический подход к их распределению по доле креативной составляющей. Практическое значение состоит в том, что были сформулированы основные признаки определения креативной составляющей в различных видах экономической деятельности.

Ключевые слова: неоэкономика; креативная экономика; человеческий потенциал; креативные составляющие человеческого потенциала; креативные индустрии.

Marina KRYVTSOVA

PhD in Economics, Associate Professor, Department of Human Resources
and Labor Economics, Odessa National Economic University, Ukraine,
e-mail: m.kryvtsova@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6069-9691>

THEORETICAL FOUNDATIONS AND SIGNIFICANCE OF CREATIVE ECONOMY IN MODERN CONDITIONS

Kryvtsova, M. (2021). Theoretical foundations and significance of creative economy in modern conditions [Teoretychni osnovy ta znachennia kreatyvnoi ekonomiky u suchasnykh umovakh], *Socio-economic research bulletin; Visnik social'no-ekonomichnih doslidzen'* (ISSN 2313-4569), Odessa National Economic University, Odessa, No. 3-4 (78-79), pp. 82–96.

Abstract. The aim of the article is to study the theoretical aspects of creative economy concept formation, to determine approaches to the study of creative economy as a systemic phenomenon and its significance for economic development. To achieve these goals, the following general scientific methods were used: analysis, synthesis, systematization, theoretical generalization,

abstraction and analogy. Different approaches to the study of creative economy as a systemic phenomenon (new concept, system of specific socio-economic relations, part of the world economy or a specific industry, driver of economic growth, human-oriented approach) are analyzed. The creative economy is considered in the context of ensuring possibilities its development by the carriers of human potential, on which its formats, efficiency, rates of formation and scaling directly depend. The attention is focused on the place of human potential in the system of creative economy formation. Creative components of human potential (knowledge, experience, innovation) are determined. The author's definition of the «creative economy» concept is formulated on the basis of the creative component of human potential using and the results of creative activity (new technologies, innovations, information, knowledge). Modern approaches to the definition of creative industries and their composition (a set of certain types of economic activity, a set of certain professions, a creative city, part of the economic system) are considered. It is determined that the attribution of different industries to creative industries in different countries and international organizations creates obstacles to the development and formation of a single mechanism for using creative industries as a tool of state and regional economic growth, therefore, it is important to develop a unified methodological approach to their distribution according to the share of the creative component. The practical significance lies in the fact that the main features for determining the creative component in different types of economic activity are formulated.

Keywords: *neo-economics; creative economy; human potential; creative components of human potential; creative industries.*

JEL classification: *A100; O380*

DOI: [https://doi.org/10.33987/vsed.3-4\(78-79\).2021.82-96](https://doi.org/10.33987/vsed.3-4(78-79).2021.82-96)

Постановка проблеми у загальному вигляді. У наукових колах все частіше проводиться дискусія щодо докорінних змін у сучасному світі економіки, що формується під впливом інформаційних технологій, науково-технічного прогресу та віртуалізації. Постіндустріальна четверта хвиля розвитку економіки, що наразі триває, змушує науковців всього світу замислюватися щодо визначення нової сучасної економіки (неоекономіки), яка по-новому відповідає на питання відносно джерел створення цінності, головної продуктивної сили, рушійних факторів та механізмів формування доданої вартості. У неоекономіці формуються нові підходи до взаємодії суб'єктів ринку, де першочерговими стають креативність, інноваційність, інформаційні зв'язки, комп'ютерні технології, віртуальні гроші (криптовалюта), глобалізовані, національно знеособлені сутності, що набувають цінності внаслідок затребуваності у сфері суспільних відносин.

Відзначаючи нематеріальність та віртуальність неоекономіки, відомі економісти Д. Бейкер, А. Жаядев і Дж. Стігліц називають нову економіку невагомою (англ. *weightless economy*) – економікою ідей, знань, інформації та, поряд зі зростаючою роллю країн, що розвиваються, відзначають її як найсуттєвішу відмінність цього століття від минулого. Вони наголошують, що така економіка стає найважливішою часткою економічного виробництва та буде дедалі вагомішою для економічного зростання та розвитку як у розвинених країнах, так і в тих, що розвиваються [1, с. 6].

Аналіз досліджень і публікацій останніх років. Вивченню різних аспектів креативної економіки та креативності присвячено роботи зарубіжних та вітчизняних вчених. Так, роботи члена Консультативної ради з креативної

економіки ООН Д. Хокінса, економіста і соціолога Р. Флоріди та експерта Світового банку Ч. Лендрі, у яких вивчаються основні терміни та поняття креативності, вважаються найбільш вагомими у започаткуванні основ теорії креативної економіки як атрибута успішного розвитку нової економіки.

Вагомий внесок у пропагування важливого значення та засобів і механізмів розвитку культурних і креативних індустрій на міжнародній арені здійснює ЮНЕСКО та UNCTAD (Конференція ООН з торгівлі та розвитку). Термін «креативна економіка» вперше був введений в науковий обіг у 2000 р. Дж. Хокінсом. Згідно з його концепцією, креативна економіка знайшла віддзеркалення в креативному бізнесі, що успішно розвивається. На думку вченого, особливість креативної економіки виявляється в системі специфічних соціально-економічних стосунків між власне економікою і творчим підходом до її розвитку і вдосконалення [2, с. 40].

Різні питання, пов'язані з особливостями нової економіки, трансформацією та роллю людського потенціалу досліджували у своїх працях українські та російські вчені-економісти: В. Геєць, А. Колот, Е. Лібанова, Л. Шаульська, І. Дубіна, О. Білокрилова, С. Головін, А. Локалов, М. Морданов, А. Пакуліна, А. Степанов, В. Чорна. Перспективи розвитку креативної економіки в Україні досліджували: С. Давимука, Л. Федулова, В. Галасюк, Г. Самійленко, Ю. Сотнікова.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Сучасні тенденції глобалізації, яка підвищує масштаби і вимоги до бізнесу, оскільки маркетинг, закупівлі, виробництво, НДДКР, дистрибуція і логістика націлені на загальносвітові ринки, призводять до появи так званої креативної або неоекономіки. Основою неоекономіки є креативність, творча складова, що стає головною передумовою для досягнення успіху та конкурентоспроможності як на регіональному, так і на глобальному ринку. Вивчення та уточнення понять «креативність», «креативна економіка», її складових та значення у розвитку економіки в цілому має важливе методологічне значення та є темою для дискусій у наукових колах, що актуалізує це дослідження.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження теоретичних аспектів становлення поняття «креативна економіка», визначення підходів до вивчення креативної економіки як системного явища та її значення для економічного розвитку. Також, вважаємо за доцільне розглядати креативну економіку в контексті можливостей забезпечення її розвитку носіями людського потенціалу, від яких безпосередньо залежать її формати, ефективність, темпи становлення та масштабування, тому у дослідженні зроблено акцент на місце людського потенціалу в системі формування креативної економіки.

Для досягнення зазначеної мети вважаємо за доцільне вирішити такі завдання:

- вивчити існуючі теоретичні підходи до визначення креативної економіки та сформувати власне бачення поняття «креативна економіка»;
- виокремити креативні складові людського потенціалу;
- додати аргументації до дискусії щодо креативних галузей та їх переліку шляхом виокремлення специфічних ознак креативного компоненту у всіх видах економічної діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сьогодні поняття «креативна економіка» все частіше зустрічається у контексті нової економіки (неоекономіки), що базується на знаннях, ідеях, інформації та технологіях, а головну роль у ній відіграє

людина, особистість з ідеєю, знаннями, талантом, креативністю тощо. Особливістю нової економіки доцільно вважати її неіндустріальний характер, центрично-особистісне спрямування та такі фактори виробництва, як креативна складова людського потенціалу, інтелектуальні ресурси, інтелектуальний капітал [3, с. 68].

Як вже було зазначено вище, засновниками теорії креативної економіки вважаються:

- Д. Хокінс – з його баченням креативної економіки як сукупності креативних індустрій (макроекономічний підхід), Однак, на думку провідних вітчизняних і зарубіжних авторів, обмежувати креативну економіку тільки за цією ознакою недостатньо.

- Р. Флоріда – який розглядав креативну економіку з точки зору творчої людини як носія креативного мислення та ввів поняття «креативний клас» (трудовий підхід).

- Ч. Лендрі – який ввів поняття «креативне місто» як основу креативної економіки у регіоні (мікроекономічний підхід).

Одне з перших визначень терміну «креативна економіка» було надано у 2008 році на Конференції ООН з питань торгівлі та розвитку (UNCTAD), на якій було погоджено термінологію та концепцію креативної економіки. «Креативна економіка – концепція, що розвивається, та яка спирається на взаємодію між людською творчістю, ідеями та інтелектуальною власністю, знаннями та технологіями. По суті, це економічна діяльність, заснована на знаннях, на якій базуються «креативні індустрії» [4]. Таким чином, UNCTAD дав поштовх для більшості країн та організацій в дослідженні креативної економіки, що активно відбувається сьогодні.

Щодо обставин виникнення креативної економіки, необхідно звернути увагу на думку С. Давимуки та Л. Федулової, які виокремлюють такі позиції:

- перетворення результатів науки на безпосередню виробничу силу, джерело технологічних змін;

- зміни в матеріально-технічній базі усіх сфер економіки;

- зміни у процесі ведення бізнесу, поява нових бізнес-моделей (бурхливий розвиток стартапів, мікропідприємництва, тощо);

- глибокі перетворення усіх компонентів і чинників виробництва: засобів і предметів праці, джерел енергії, технології та організації виробництва, комунікації і зв'язку, управління;

- підвищення ролі культури, розуміння суті міського розвитку в культурній та економічній різноманітності;

- інтеграція виробництва (передусім, пов'язаного з цифровою революцією) і соціуму (соціальних мереж), внаслідок чого з'явився новий канал масового збуту креативної продукції [2, с. 24].

У свою чергу, маємо додати до цього переліку такі об'єктивні компоненти як:

- трансформація ролі людини у системі соціально-трудових відносин. Маємо на увазі підвищення важливості творчого, креативного компоненту в системі «Праця 4.0».

- зміни акцентів у сфері безпеки з фізичних компонентів на здебільшого нематеріальні чи віртуальні, що підвищує роль правового регулювання прав власності та захисту персональних даних.

Ознаки креативної економіки:

- безперервний інноваційний розвиток, суттєва роль людського капіталу в інноваційному розвитку країни;
- інвестиції в нові товари, послуги, технології, розвиток людини;
- велика частка наукомісткої продукції у ВВП;
- конкуренція на основі інновацій;
- спеціалізація та кооперація у сфері інноваційної діяльності господарюючих суб'єктів;
- захист об'єктів інтелектуальної власності [2, с. 25].

Сучасна наукова полеміка щодо визначення терміну «креативна економіка» здебільшого зводиться до різних підходів у його трактуванні. Так, низка вчених розглядають креативну економіку як нову концепцію чи напрям дослідження, орієнтований на вивчення процесу взаємодії між творчістю людини, ідеями, інтелектуальною власністю, знаннями і технологіями (А. Пакуліна, А. Євсєєв, В. Чорна, М. Бредіхін, М. Каменських). Поширеною також є думка про розгляд креативної економіки як системи специфічних соціально-економічних відносин, що формуються між економікою і творчим підходом до її розвитку (Дж. Хокінс, А. Степанов, М. Савіна, Ю. Ушкаренко, А. Чмут, К. Синякова, Г. Самійленко). Але найбільш розповсюджений підхід спирається на визначення UNCTAD та розглядає креативну економіку як окрему галузь економіки чи сукупність креативних галузей (І. Дубіна, Р. Флоріда, С. Головін). Заслуговує на увагу також людино-орієнтований підхід до визначення цього поняття, згідно з яким головними є креативна робоча сила та людина з її знаннями, досвідом, ідеями тощо (Й. Клоудова, Л. Федулова). Більш детально ці підходи розглянуто в табл. 1.

Таблиця 1

Підходи до визначення терміну «креативна економіка»

Автор	Визначення	Підхід
А. А. Пакуліна, А. С. Євсєєв [5]	Концепція, яка ґрунтується на взаємодії між творчістю людини, ідеями, інтелектуальною власністю, знаннями і технологіями.	Нова концепція чи напрям дослідження
В. М. Чорна, М. В. Бредіхін [6, с. 61]	Новий напрям досліджень і практичної діяльності орієнтований на артикульоване з'єднання творчих інновацій і економічної активності суб'єктів.	
М. А. Каменських [7, с. 19]	Концепція, що розвивається та основою якої є креативні активи, за рахунок яких здійснюється зростання і розвиток економіки.	
Дж. Хокінс [8, с. 58]	Система специфічних соціально-економічних відносин між економікою і творчим підходом до її розвитку та удосконалення, що призводить до становлення нового креативного сектору постіндустріальної економіки, в основі якого полягає інтенсивне використання творчих та інтелектуальних ресурсів.	Система специфічних соціально-економічних відносин
А. А. Степанов, М. В. Савіна [9]	Сукупність специфічних соціально-економічних відносин щодо виробництва розподілу і споживання, що засновані на нестандартних, нетрадиційних, не копійованих ідеях, концепціях, заходах, що забезпечують ефективне вирішення соціально-економічних проблем на основі нових знань та принципово якісно нових рішень.	

Продовження табл. 1

Ю. В. Ушкаренко, А. В. Чмут, К. М. Синякова [3, с. 69]	Концепція постіндустріальної економіки, механізмом функціонування якої є система специфічних соціально-економічних відносин щодо виробництва розподілу та споживання благ, що базуються на використанні у ролі факторів виробництва інтелектуального капіталу, креативного потенціалу та таланту породжувати нові оригінальні ідеї, у результаті чого створюється інноваційний продукт (товар або послуга, наділені економічною цінністю), або приймаються якісно нові рішення з метою забезпечення потреб.	
Г. М. Самійленко [10, с. 37]	Складова нової (постіндустріальної) економіки, в основі якої є концепція, що ґрунтується на сукупності специфічних відносин між економічними суб'єктами щодо виробництва, реалізації, споживання та розподілу; функціонування якої потребує творчих ресурсів, знань, інформації для створення нових ідей та цінностей, інновацій, креативної та економічної продукції, що приведе до позитивних економічно-соціальних зрушень.	Драйвер економічного росту
Р. Флоріда [11, с. 215]	Професійна діяльність у галузі креативної індустрії.	Складова частина світової економіки чи специфічна галузь
І. Н. Дубіна [12]	Сектор національної та світової економіки, в якому виробляються, розподіляються та споживаються продукти та послуги, пов'язані з творчою діяльністю (продукуванням і розробкою нових та потенційно значущих ідей).	
Й. Клоудова [13, с. 112]	Економіка, яка заснована на високій концентрації креативної робочої сили, яка є двигуном інновацій і розробником нових підходів у галузях науки і досліджень, підприємництва, мистецтва та культури.	Людино-орієнтований підхід (креативна робоча сила, знання, ідеї)
Л. І. Федулова [2, с. 516]	Креативна економіка ґрунтується на умовах і факторах генерування інтелектуально-прагматичного знання, проривних творчих ідей і винаходів, на засобах їх ефективної трансформації у високоприбуткові продукти, а також на талантах, які створюють унікальні ідеї, культурні й матеріальні цінності.	

Джерело: розроблено автором на основі [2; 3; 5–13]

Водночас, доцільно зазначити, що креативна економіка, заснована на інтелектуальній праці, творчому креативному підході, має місце не тільки в соціально орієнтованих і соціально значущих сферах діяльності. Явний її прояв (як генерування і реалізація нестандартних ідей) спостерігається все більшою мірою в розширенні масштабів тіньових, корупційних, кримінальних соціально-економічних процесів. Найбільш яскраво ці процеси виявляються останнім часом у науково-освітній, інноваційній діяльності, в охороні здоров'я, будівництві,

житлово-комунальному господарстві, міграційних, екологічних та інших напрямках соціально-економічного розвитку [14, с. 178].

Погоджуючись частково з позицією дослідників у частині розгляду поняття «креативна економіка», як специфічних соціально-економічних відносин, вважаємо за необхідне зробити декілька зауважень та уточнень. По-перше, креативна економіка розвивається на тлі функціонування економіки знань, інформаційної, цифрової, інноваційної економіки, але вона не повинна ототожнюватися з ними повною мірою.

При визначенні поняття «інноваційна економіка» найчастіше зустрічається наступне тлумачення: «Це економіка суспільства, заснована на знаннях, інноваціях, позитивному сприйнятті нових ідей, машин, систем і технологій, готовності їх практичної реалізації в різних сферах людської діяльності» [15]. Спільним з креативною економікою є можливість використання творчого потенціалу для створення інновацій, проте в інноваційній економіці науково-технічні розробки можуть бути не лише результатом креативності, але й придбані на відповідному ринку патентів. З розвитком високотехнологічних секторів товарів та послуг, широкою доступністю ІКТ та вищою освіти у другій половині ХХ ст. в науковий обіг увійшов термін «економіка знань». Фактором виробництва в цій економіці є знання, інтелектуальний капітал, а також структурний капітал (капітал споживача та організаційний капітал). Основним товаром економіки знань є самі знання.

Цифрова економіка – це економіка, що базується на цифрових комп'ютерних технологіях та інформаційно-комунікативних технологіях, але, на відміну від інформатизації, цифрова трансформація не обмежується впровадженням інформаційних технологій, а докорінно перетворює сфери і бізнес-процеси на основі Інтернету та нових цифрових технологій.

Креативна економіка побудована на ІТ-індустрії, науці, інноваціях, Інтернеті як новій технологічній інфраструктурі економіки, знаннях, інтелектуальній діяльності. Проте, на відміну від інших видів, в креативній економіці головним активом є інтелектуально-креативна людина з її людським потенціалом, яка створює інноваційну і конкурентоздатну продукцію, динамічне економічне зростання на базі розвитку креативних індустрій. Таким чином, у креативній економіці переплітаються всі компоненти системи сучасної неоекономіки – «знання-інформація-інновації» і тому необхідно розглядати її не як галузь світової економіки, а як нову парадигму розвитку сучасності.

По-друге, креативна економіка може бути двигуном економічного зростання лише за умови якісного формування та найбільш повного використання креативної складової людського потенціалу, що реалізується через капіталізацію людського та інтелектуального капіталу.

Говорячи про людський потенціал маємо на увазі сукупні можливості населення до економічної, соціальної, інноваційної діяльності, підтримки необхідного рівня здоров'я і моральності, постійного розвитку навичок та здібностей, засвоєння і продукування нових знань і технологій, соціальної взаємодії і взаєморозуміння. Капіталізація людського капіталу – процес перетворення задіяних у капіталістичному виробництві людських здібностей (потенціалу) у вартість, яка не тільки здатна, але й приносить його володарю додаткову вартість (трудовий дохід) [16, с. 76].

Під креативною складовою розуміємо хист людини до креативності тобто наявність творчих здібностей певної людини, яка має здатність до сприйняття та

засвоєння нової інформації, створення новацій завдяки нетривіальному мисленню та нетрадиційному підходу для досягнення поставлених цілей та завдань і вирішення проблем. Таке розуміння креативності призводить до виникнення понять «креативна людина», «креативний індивід» чи «креативна особистість», під якими варто розуміти схильність до всього нового, здатність перетворювати отримані ресурси у процесі нестандартного мислення на основі досвіду, умінь, знань та інтелекту на оригінальні ідеї, рішення, підходи та інновації. Саме на цьому етапі починається креативна діяльність, поступово охоплюючи всі ланки економічних відносин.

Зародження креативного процесу відбувається на низовому рівні – у межах окремої особистості, для якої потреба в реалізації генерованих ідей та отриманні від них прибутків стає каталізатором поширення та передачі креативності на наступний рівень – підприємств, а потім на інші – вищі ланки, завершуючись найвищим рівнем – світовою економічною системою, в межах якої формуються креативний сектор, креативна економіка [10, с. 34].

Креативність, на думку авторів, є синтезом знань, досвіду та інноваційності людини.

Так, знання можна тлумачити як:

- володіння певними відомостями, обізнаність в одній або декількох областях;
- результат пізнавальної діяльності, який перевірений практикою, її адекватне відображення в людській свідомості;
- набір відомостей в області будь-якої науки або її галузі [17].

«Досвід» в «Енциклопедії сучасної України» розглядається переважно як уміння та знання, набуті протягом життя та діяльності особи чи колективу людей або все, що стало об'єктом (само) усвідомлення [18].

У «Словнику української мови» можна знайти ще одне визначення терміну «досвід» з філософської точки зору – уся сукупність чуттєвих сприйнять, що набувається в процесі взаємодії людини із зовнішньою природою і становить основу всіх наших знань про матеріальний світ [19, с. 382].

Інноваційність – це здатність до продукування інновацій. Термін «інновація» може використовуватися у двох змістах. По-перше, для окреслення нового продукту, процесу або системи (статичний аспект). По-друге, для опису процесу, охоплюючи такі види діяльності, як дослідження, проєктування, розроблення, організація виробництва та комерціалізація нового продукту, процесу або системи (динамічний аспект).

Згідно з Великим тлумачним словником сучасної української мови, термін «інновація» тлумачиться у таких значеннях: 1) нововведення; 2) комплекс заходів, спрямованих на впровадження в економіку нової техніки, технологій, винаходів тощо [20, с. 506]. Але треба визначити, що будь-яке тлумачення терміну «інновація» невід'ємне від людини, бо продукування інноваційного процесу – це особлива функція людської діяльності, яка не можлива без використання людського потенціалу.

Отже, креативні складові людського потенціалу можна представити у такому вигляді: знання+досвід+інноваційність.

Визначивши основні підходи до тлумачення поняття «креативна економіка», маємо висловити власне бачення цього терміну. Отже, креативна економіка – це нова парадигма економічного розвитку світової економіки, заснована на знаннях,

інноваціях, інформації та креативних особистостях. Це економіка, що ґрунтується на вибудовуванні специфічних соціально-економічних відносин між суб'єктами ринку та носіями креативних ідей (осіб з креативними здібностями), функціонування якої проходить в рамках процесу використання креативної складової людського потенціалу та результатів креативної діяльності (нових технологій, інновацій, інформації, знань).

Креативна економіка розвивається в рамках так званих «креативних індустрій», визначення яких має важливий методологічний характер.

Формальне використання терміну «креативні індустрії» відбулося відносно нещодавно (1994), ознаменувавши цифрову еру культурних індустрій та творчості. Однак його коріння сягає промислової революції та урбанізації, культурної індустрії 30-х років минулого століття, а також популярної культури, ідеології, що розповсюджується через засоби масової інформації, та контркультури, що повстає проти капіталістичного драйву масової культури.

Вперше в офіційних документах термін «креативні індустрії» був ухвалений урядом Великої Британії. Цей процес був спробою змінити умови дебатів щодо цінності мистецтва та культури. Хоча мистецтво тією чи іншою мірою підтримувалося більшістю урядів, воно, зазвичай, розглядалося як «маргінальне» явище в економічному житті й залежало від державних субсидій.

Прибічники ідеї креативних індустрій вважали, що такий погляд не відображає повною мірою зміст та практичну значущість концепції. Для об'єктивного розуміння економічного внеску креативних індустрій у розвиток країни, необхідно розглядати окремо кожний сектор економічної діяльності, пов'язаний із творчістю та культурою, враховуючи їх різні комерційні прояви. При визначенні змісту предмета дослідження варто брати до уваги не тільки традиційні види мистецтва: театр, музику та кіно, але й рекламу, виробничі процеси, що стимулюють культурне виробництво та роздрібну торгівлю продуктами творчої діяльності. Це положення визначається наступним: витоки зазначених напрямів економічної діяльності йдуть у культуру та творчість, а самі напрямки – важливе та ефективне джерело додаткових робочих місць та формування та збільшення національного багатства.

Зміст поняття «креативні індустрії» залежить від національного законодавства, що регулює захист інтелектуальної власності в кожній окремій країні. Незважаючи на те, що визначення цього терміна відрізняється в різних країнах, в його основі закладено індивідуальний творчий талант і нові способи та інструменти застосування інтелектуальної власності.

Сьогодні однією з проблем досліджень у галузі креативних індустрій є застосування різних підходів до найменування досліджуваного економічного сектора, що виявляється, у тому числі, й у підміні понять.

Розглядаючи різні підходи до визначення креативних індустрій, дослідники виділяють чотири групи.

Перший підхід полягає у характеристиці креативних індустрій як набору певних секторів, видів економічної діяльності. Цей підхід підтримується Дж. Хокінсом, британським дослідником питань креативних індустрій. Він вважає, що область, що характеризується – це «просто ще одна галузь».

Другий підхід передбачає розгляд креативних індустрій як сукупності певних професій – цей підхід відбито у концепції «креативного класу», розробленій

американським ученим Р. Флорідою. У рамках теорії, що характеризується, сфера креативних індустрій заснована на професіях або сферах діяльності.

У рамках третього підходу креативні індустрії – це цілісний міський розвиток, що включає концепцію «креативного міста», запропоновану Ч. Ландрі, канадським ученим, міжнародним радником з питань майбутнього міст.

Четвертий підхід розглядає креативні індустрії як важливу частину економічної системи, що складається, на думку британського економіста Е. Скотта, із сукупності працівників, підприємств, установ, інфраструктур, каналів зв'язку та інших активних компонентів.

Сьогодні до складу креативних індустрій включено 35 галузей, представники яких ведуть діяльність як на комерційній, так і некомерційній основі. Варто зазначити, що існуюча класифікація узгоджується з галузями, що належать до креативних індустрій на підставі даних Конференції ООН з торгівлі та розвитку (UNCTAD). Серед зазначених напрямів можна назвати такі: архітектура, образотворче мистецтво, мода, музика, реклама, видавнича справа, мультимедіа, розваги, спорт та ін.

Водночас, віднесення різних галузей до креативних індустрій у різних країнах та міжнародних організаціях створює перешкоди для розробки та формування єдиного механізму застосування креативних індустрій як інструменту державного та регіонального економічного зростання.

Конференція ООН з торгівлі та розвитку (UNCTAD) виділяє найважливіші характеристики, які притаманні результатам діяльності креативних індустрій, а саме:

- необхідність значного внеску людської творчості в ході виробничого процесу;
- утримання інтелектуальної власності, що приписується окремо взятому фахівцю або групі людей, що виробляє товар або послугу [21, с. 3730].

Досліджуючи зміст креативних індустрій, низка вчених удосконалила та запропонувала інший склад компонентів зазначеної галузі діяльності. По-перше, передбачено постійне прагнення галузей, що характеризуються, до генерації нових ідей у процесі досліджень і розробок продуктів і послуг. У цьому аспекті пріоритетну роль відіграє творча діяльність. По-друге, необхідний захист інтелектуальної власності, як результат функціонування суб'єктів креативних індустрій, зважаючи на те, що цей сектор зосереджений на створенні нових та оригінальних цінностей. По-третє, розвиток креативних індустрій передбачає застосування новітніх технологій, що підтримують творчу діяльність.

У свою чергу, вважаємо, що говорити про креативні індустрії лише як окремі галузі не зовсім доречно, оскільки сучасний розвиток цифрових та віртуальних технологій, роботизації та робототехніки, впровадження інноваційних підходів до ведення бізнесу, надання послуг та вироблення продукції з високою часткою індивідуалізму охоплює всі без виключення види економічної діяльності й різниця може бути лише у частці креативної складової у кожній з них.

Для визначення частки креативної складової у різних видах економічної діяльності пропонуємо розглядати такі ознаки креативності:

- продукція/послуги, що виробляються/пропонуються мають унікальний характер, ексклюзивні та мають велику частку ручної праці (так званий Hand Made);

- продукція/послуги, що задовільність ключові уподобання спільні для більшості споживачів (широкий ринок, значна частка ринку);
- продукція/послуги, що пропонують комплексне рішення проблем споживачів, навіть якщо воно виходить за межі традиційної для галузі діяльності (постійний пошук нових бізнес-рішень, розвиток стартапів, нових форм ведення бізнесу, тощо);
- індивідуалізація надання послуг (особливо це простежується у сфері послуг, сервісу, освітній діяльності та туризму);
- використання цифрових інструментів у діяльності (автоматизація, роботизація, інтернет-технології, IT-технології, віртуалізація послуг);
- постійний обмін інформацією та знаннями для генерації нових ідей;
- використання різних механізмів генерування ідей для розвитку (наприклад, механізми заповнення пробілу, переформулювання проблеми, подолання функціональної фіксованості, знаходження аналогу, випадкова рекомбінація відомих елементів).

На думку авторів, перелічені ознаки певною мірою є в кожній сфері економічної діяльності. Тому, не зважаючи на те, що згідно з Розпорядженням Кабінету Міністрів України «Про затвердження видів економічної діяльності, які належать до креативних індустрій» № 265-р від 24.04.2019 р. є певний перелік сфер креативних індустрій, де, окрім загально відомих, включено ще виробництво ювелірних виробів, біжутерії, музичних інструментів, кіно- та відеофільмів, телевізійних програм, ми розширюємо цей перелік на всі види економічної діяльності з урахуванням того, що будь-яка сфера діяльності припускає наявність людини з її потенціалом, знаннями, ідеями, тощо. Отже, від носіїв людського потенціалу безпосередньо залежать можливості подальшого формування та розвитку креативної економіки.

Висновки і перспективи подальших розробок. Отже, розвиток креативної економіки, який наразі відбувається, проходить на основі використання творчого і інтелектуального людського потенціалу. Для підтримання цього потенціалу сучасна економіка інвестує значні кошти у інноваційні технології, розвиток людського потенціалу та капіталу, інфраструктуру, що забезпечує довготривалий економічний розвиток. Креативність в економіці не обмежується технічними винаходами, створенням нових фірм та розробкою нових видів продукції. Модифікуються та покращуються різні процеси та операції, які проходять не тільки в економіці, але й політичній, соціальній та культурній сфері. Креативна економіка вважається оплотом становлення нового суспільства, головною ціллю якого є найбільш повний та всебічний розвиток та використання людського потенціалу.

Подальше вивчення креативного компоненту у різних видах економічної діяльності допоможе виявити напрямки необхідного розвитку в майбутньому, оскільки вважаємо, що роль креативного компоненту буде підвищуватися з роками і не лише у традиційних «креативних індустріях». Про це також згадується у регулярних доповідях ООН та ЮНЕСКО, присвячених креативній економіці. Креативна економіка розглядається як генератор робочих місць, що виконує важливу функцію у підвищенні добробуту суспільства, стимулює самоповагу в окремих людей та сприяє покращенню якості життя в цілому. Таким чином, креативна економіка – це фактор інклюзивного та сталого розвитку суспільства в цілому.

Література

1. Baker D., Jayadev A., Stiglitz J. *Innovation, intellectual property, and development: A better set of approaches for the 21st century*. July, 2017. URL: <http://cepr.net/images/stories/reports/baker-jayadev-stiglitz-innovation-ip-development-2017-07> (access date: 04.10.2021).
2. Давимука С. А., Федулова Л. І. *Креативний сектор економіки : досвід та напрями розбудови* : монографія. ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України». Львів, 2017. 528 с.
3. Ушкаренко Ю. В., Чмут А. В., Синякова К. М. Креативна економіка : сутність поняття та значення для України в умовах європейської інтеграції. *Економіка і суспільство*. 2018. Вип. 18. С. 67–72.
4. *Creative Economy Programme / UNCTAD* : website. URL: <https://unctad.org/topic/trade-analysis/creative-economy-programme#:~:text=The%20UNCTAD%20Creative%20Economy%20Programme,intellectual%20property%2C%20ideas%20and%20imagination> (access date: 07.10.2021).
5. Покуліна А. А., Євсєєв А. С. Інноваційна та креативна економіка як умова модернізації національного господарства України. *Економіка та управління національним господарством*. 2018. Вип. 16. URL: http://www.economyandsociety.in.ua/journal/16_ukr/30.pdf (дата звернення: 11.10.2021).
6. Чорна М. В., Бредіхін В. М. Місце креативної економіки в системі відтворення сучасних потреб суспільства. *Економічна стратегія і перспективи розвитку сфери торгівлі та послуг*. 2016. Вип. 2 (24). С. 60–74.
7. Каменских М. А. Теоретико-методические подходы к понятию «креативная экономика» и оценка уровня развития креативной экономики США и России. *Экономический анализ : теория и практика*. 2013. № 20 (323). С. 16–20.
8. Хокинс Д. *Креативная экономика : как превратить идеи в деньги*. Москва : Классика XXI, 2011. 256 с.
9. Степанов А. А., Савина М. В. Креативная экономика : сущность и проблемы развития. *Управление экономическими системами*. 2013. № 12 (60). С. 104. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kreativnaya-ekonomika-suschnost-i-problemy-razvitiya/viewer> (дата обращения: 12.10.2021).
10. Самійленко Г. Креативна економіка : теоретичні засади та особливості її функціонування в умовах становлення нової економіки. *Проблеми і перспективи економіки та управління*. 2020. № 2 (22). С. 31–42.
11. Florida R. *The rise of the Creative Class : And How It's Transforming Work, Leasure, Community and Everyday Life*. New York : Basic, 2002. 464 p.
12. Дубина И. Н. К вопросу о соотношении понятий «Креативная экономика», «Инновационная экономика» и «Экономика знаний». *Креативная экономика*. 2009. № 6. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-sootnoshenii-ponyatiy-kreativnaya-ekonomika-innovatsionnaya-ekonomika-i-ekonomika-znaniy/viewer> (дата обращения: 12.10.2021).
13. Клоудова Й. Влияние развития креативной экономики на экономически отсталые регионы. *Журнал новой экономической ассоциации*. 2010. № 5. С. 110–125.
14. Сотнікова Ю. В. Креативна економіка в Україні : реальність чи перспектива? *Вісник Національного університету водного господарства та природокористування. Економічні науки*. 2016. Вип. 3. С. 178–189.
15. Локалов А. А. Инновационная экономика и новая экономика: соотношение процессов и понятий. *Вестник Саратовского государственного социально-экономического университета*. 2013. № 1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/innovatsionnaya-ekonomika-i-povaya-ekonomika-sootnoshenie-protsessov-i-ponyatiy/viewer> (дата обращения: 13.10.2021).
16. Кривцова М. С. Методологічні особливості капіталізації людського капіталу в економіці. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. 2017. № 1 (123). С. 74–77.

17. Слово в словнику. Знання – це Поняття, категорії і структура знань. URL: <http://poradu.pp.ua/nauka/50680-znannya-ce-ponyattya-kategoryi-struktura-znan.html> (дата звернення: 14.10.2021).
18. Енциклопедія сучасної України. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=21094 (дата звернення: 14.10.2021).
19. Словник української мови : в 11 т. Т. 2. 1971. URL: <http://sum.in.ua/p/2/382/1> (дата звернення: 15.10.2021).
20. Великий тлумачний словник сучасної української мови / за ред. В. Т. Бусел. Київ, Ірпінь : Перун, 2005. 1728 с.
21. Морданов М. А. Креативные индустрии как драйвер экономического роста. *Креативная экономика*. 2021. Т. 15. № 10. С. 3725–3740.

References

1. Baker, D., Jayadev, A., Stiglitz, J. (2017). *Innovation, intellectual property, and development: A better set of approaches for the 21st century*, July, 2017. Retrieved from: <http://cepr.net/images/stories/reports/baker-jayadev-stiglitz-innovation-ip-development-2017-07>.
2. Davymuka, S. A., Fedulova, L. I. (2017). *Creative sector of the economy: experience and directions of development*: monograph [Kreatyvnyi sektor ekonomiky: dosvid ta napriamy rozbudovy: monohrafiia], DU «Instytut rehionalnykh doslidzhen imeni M. I. Dolishnoho NAN Ukrainy», Lviv, 528 s. [in Ukrainian]
3. Ushkarenko, Yu. V., Chmut, A. V., Sinyakova, K. M. (2018). Creative economy: the essence of the concept and significance for Ukraine in terms of European integration [Kreatyvna ekonomika: sutnist poniattia ta znachennia dlia Ukrainy v umovakh yevropeiskoi intehtatsii], *Ekonomika i suspilstvo*, Vyp. 18, s. 67–72 [in Ukrainian]
4. *Creative Economy Programme*. UNCTAD: website. Retrieved from: <https://unctad.org/topic/trade-analysis/creative-economy-programme#:~:text=The%20UNCTAD%20Creative%20Economy%20Programme,intellectual%20property%2C%20ideas%20and%20imagination>.
5. Pokulina, A. A., Yevseiev, A. S. (2018). Innovative and creative economy as a condition for modernization of the national economy of Ukraine [Innovatsiina ta kreatyvna ekonomika yak umova modernizatsii natsionalnoho hospodarstva Ukrainy], *Ekonomika ta upravlinnia natsionalnym hospodarstvom*, Vyp. 16. Retrieved from: http://www.economyandsociety.in.ua/journal/16_ukr/30.pdf [in Ukrainian]
6. Chorna, M. V., Bredikhin, V. M. (2016). The place of creative economy in the system of reproduction of modern needs of society [Mistse kreatyvnoi ekonomiky v systemi vidtvorennia suchasnykh potreb suspilstva], *Ekonomichna stratehiia i perspektyvy rozvytku sfery torhivli ta posluh*, Vyp. 2 (24), s. 60–74 [in Ukrainian]
7. Kamenskikh, M. A. (2013). Theoretical and methodological approaches to the concept of «creative economy» and assessment of the development level of creative economy in the USA and Russia [Teoretiko-metodicheskie podkhody k ponyatiyu «kreativnaya ekonomika» i otsenka urovnya razvitiya kreativnoy ekonomiki SSHA i Rossii], *Ekonomicheskii analiz: teoriya i praktika*, No. 20 (323), s. 16–20 [in Russian]
8. Howkins, J. (2011). *The Creative Economy: How People Make Money From Ideas* [Kreativnaya ekonomika: kak prevratit idei v dengi], Klassika XXI, Moskva, 256 s. [in Russian]
9. Stepanov, A. A., Savina, M. V. (2013). Creative economy: the essence and problems of development [Kreativnaya ekonomika: sushchnost i problemy razvitiya], *Upravlenie ekonomicheskimi sistemami*, No. 12 (60), s. 104. Retrieved from: <https://cyberleninka.ru/article/n/kreativnaya-ekonomika-suschnost-i-problemy-razvitiya/viewer> [in Russian]
10. Samylenko, G. (2020). Creative economy: theoretical principles and features of its functioning in the conditions of a new economy formation [Kreatyvna ekonomika: teoretychni zasady ta osoblyvosti yii funktsionuvannia v umovakh stanovlennia novoi ekonomiky], *Problemy i perspektyvy ekonomiky ta upravlinnia*, No. 2 (22), s. 31–42 [in Ukrainian]

11. Florida, R. (2002). *The rise of the Creative Class: And How It's Transforming Work, Leasure, Community and Everyday Life*, Basic, New York, 464 p.
12. Dubina, I. N. (2009). On the question of the relationship between the concepts of «Creative Economy», «Innovation Economy» and «Economy of Knowledge» [K voprosu o sootnoshenii ponyatiy «Kreativnaya ekonomika», «Innovatsionnaya ekonomika» i «Ekonomika znaniy»], *Kreativnaya ekonomika*, No. 6. Retrieved from: <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-sootnoshenii-ponyatiy-kreativnaya-ekonomika-innovatsionnaya-ekonomika-i-ekonomika-znaniy/viewer> [in Russian]
13. Kloudova, Y. (2010). The impact of a creative economy development on economically backward regions [Vliyanie razvitiya kreativnoy ekonomiki na ekonomicheski otstalye regiony], *Zhurnal novoy ekonomicheskoy assotsiatsii*, No. 5, s. 110–125 [in Russian]
14. Sotnikova, Yu. V. (2016). Creative economy in Ukraine: reality or perspective? [Kreatyvna ekonomika v Ukraini: realnist chy perspektyva?], *Visnyk Natsionalnoho universytetu vodnoho hospodarstva ta pryrodokorystuvannia*, Ekonomichni nauky, Vyp. 3, s. 178–189 [in Ukrainian]
15. Lokalov, A. A. (2013). Innovative economy and new economy: correlation of processes and concepts [Innovatsionnaya ekonomika i novaya ekonomika: sootnoshenie protsessov i ponyatiy], *Vestnik Saratovskogo gosudarstvennogo sotsialno-ekonomicheskogo universiteta*, No. 1. Retrieved from: <https://cyberleninka.ru/article/n/innovatsionnaya-ekonomika-i-novaya-ekonomika-sootnoshenie-protsessov-i-ponyatiy/viewer> [in Russian]
16. Kryvtsova, M. S. (2017). Methodological features of human capital capitalization in the economy [Metodolohichni osoblyvosti kapitalizatsii liudskoho kapitalu v ekonomitsi], *Sotsialno-ekonomichni problemy suchasnoho periodu Ukrainy*, No. 1 (123), s. 74–77 [in Ukrainian]
17. *The word in the dictionary. Knowledge is the concept, categories and structure of knowledge* [Slovo v slovnyku. Znannia – tse Poniattia, katehorii i struktura znan]. Retrieved from: <http://poradu.pp.ua/nauka/50680-znannya-ce-ponyattya-kategoryi-struktura-znan.html> [in Ukrainian]
18. *Encyclopedia of modern Ukraine* [Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy]. Retrieved from: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=21094 [in Ukrainian]
19. *Dictionary of the Ukrainian language: in 11 volumes* (1971) [Slovnyk ukrainskoi movy: v 11 tomakh], T. 2. Retrieved from: <http://sum.in.ua/p/2/382/1> [in Ukrainian]
20. *Large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language* (2005). Ed. by V. T. Busel [Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy; za red. V. T. Busel], Perun, Kyiv, Irpin, 1728 s. [in Ukrainian]
21. Mordanov, M. A. (2021). Creative industries as a driver of economic growth [Kreativnye industrii kak drayver ekonomicheskogo rosta], *Kreativnaya ekonomika*, T. 15, No. 10, s. 3725–3740 [in Russian]

***МАТЕМАТИЧНІ МЕТОДИ, МОДЕЛІ ТА
ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ
В ЕКОНОМІЦІ***

УДК 656.072; 656.015; 519,12.176

Larisa KOZACHOK

Senior Lecturer, Department of Informatics and Apply Mathematics, Kharkiv National Automobile and Highway University, Ukraine, e-mail: inf_appl-math@ukr.net,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5246-4246>

Alina KOZACHOK

Project Manager, Kharkiv Internet Marketing Agency, Ukraine,
e-mail: inf_appl-math@ukr.net, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5458-6981>

**MATHEMATICAL MODEL CONSTRUCTION OF TRANSPORT
SYSTEMS OPERATION PROCESSES USING FUZZY LOGIC METHODS**

Kozachok, L., Kozachok, A. (2021). Mathematical model construction of transport systems operation processes using fuzzy logic methods. *Socio-economic research bulletin, Visnik social'no-ekonomichnih doslidzen'* (ISSN 2313-4569), Odessa National Economic University, Odessa, No. 3-4 (78-79), pp. 98–106.

Abstract. The article emphasizes that the improvement of management, finding and using of new methods of work optimization on the routes of urban passenger transport are the main tasks of organizing route transportation in the considered transport systems. The search for these methods is aimed at the rational use of resources, vehicles, to meet the needs of the population in travel and improve the quality of service in the implementation of passenger traffic. To ensure optimal management of work on the route of urban passenger transport, we will take as a goal the construction of a timetable for the movement of vehicles on the route, namely the creation of schedules for the release of transport and rational organization of work. The creation of these schedules takes into account the effective use of the car fleet of enterprises, ensuring the safety of passenger transportation, and reducing the cost of services for the population. In this article, the study of passenger traffic on a certain section of the transport network and the operation of the route on it are considered using fuzzy logical methods, which gives the result of the consideration of service time minimization and maximum level of passenger satisfaction with the use of transport. In this case, the mechanism of working with inaccurate concepts in the process of finding a solution is implementing, we can imagine the input data as fuzzy sets on which logical actions are carried out. In this study, the numerical expression of the degree of satisfaction of passenger's needs is chosen by the function of belonging to several time intervals, which is selected by the target function of finding the optimal schedule in these time intervals. The search for a solution takes into account the system of restrictions that apply to the time intervals of vehicles using. At the same time, the criterion of optimality reflects the cost of the schedule working, which includes the cost of operating time of vehicles and the cost of waiting time for passengers when traveling along the route.

Keywords: mathematical modeling; algorithmization; optimization methods; transport systems; passenger transportation.

Лариса Миколаївна КОЗАЧОК

старший викладач кафедри інформатики та прикладної математики,
Харківський національний автомобільно-дорожній університет, Україна,
e-mail: inf_appl-math@ukr.net, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5246-4246>

Аліна Євгеніївна КОЗАЧОК

менеджер проєкту, Харківське агентство інтернет-маркетингу, Україна,
e-mail: inf_appl-math@ukr.net, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5458-6981>

ПОБУДОВА МАТЕМАТИЧНОЇ МОДЕЛІ ПРОЦЕСІВ РОБОТИ ТРАНСПОРТНИХ СИСТЕМ З ВИКОРИСТАННЯМ МЕТОДІВ НЕЧІТКОЇ ЛОГІКИ

Козачок, Л. М., Козачок, А. Є. Побудова математичної моделі процесів роботи транспортних систем з використанням методів нечіткої логіки. *Вісник соціально-економічних досліджень* : зб. наук. праць. Одеса : Одеський національний економічний університет. 2021. № 3-4 (78-79). С. 98–106.

Анотація. У статті наголошено на тому, що удосконалення управління, перебування та використання нових методів оптимізації роботи на маршрутах міського пасажирського транспорту є основними завданнями організації маршрутних перевезень у розглянутих транспортних системах. Пошук цих методів спрямований на раціональне використання ресурсів, транспортних засобів, на задоволення потреб населення у пересуванні та удосконалення якості обслуговування при здійсненні пасажирських перевезень. Для здійснення оптимального управління роботою на маршруті міського пасажирського транспорту візьмемо в якості мети побудову розкладу руху транспортних засобів на маршруті, а саме створення графіків випуску транспорту та раціональної організації роботи. При створенні цих розкладів враховується ефективне використання автомобільного парку підприємств, забезпечення безпеки перевезень пасажирів, зниження вартості послуг для населення. У цій статті вивчення пасажиропотоків на певній ділянці транспортної мережі та робота маршруту на ній розглядаються за допомогою нечітких логічних методів, що дає в результаті розгляду мінімізацію часу обслуговування та максимальний рівень задоволеності пасажирів використанням транспорту. При цьому реалізується механізм роботи з неточними поняттями в процесі пошуку рішення, вхідні дані ми можемо уявити як нечіткі безлічі, над якими здійснюються логічні дії. У даному дослідженні для чисельного вираження ступеня задоволення потреб пасажирів обирається функція приналежності до декількох тимчасових інтервалів, яка вибирається цільовою функцією пошуку оптимального розкладу руху в дані тимчасові інтервали. При пошуку рішення враховується система обмежень, що застосовуються до тимчасових інтервалів використання транспортних засобів. При цьому критерій оптимальності відображає вартість роботи графіка, що включає вартість часу експлуатації транспортних засобів і вартості часу очікування пасажирів при пересуванні за маршрутом.

Ключові слова: математичне моделювання; алгоритмізація; методи оптимізації; транспортні системи; пасажирські перевезення.

Лариса Николаевна КОЗАЧОК

старший преподаватель кафедры информатики и прикладной математики,
Харьковский национальный автомобильно-дорожный университет, Украина,
e-mail: inf_appl-math@ukr.net, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5246-4246>

Алина Евгениевна КОЗАЧОК

менеджер проекта, Харьковское агентство интернет-маркетинга, Украина,
e-mail: inf_appl-math@ukr.net, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5458-6981>

ПОСТРОЕНИЕ МАТЕМАТИЧЕСКОЙ МОДЕЛИ ПРОЦЕССОВ РАБОТЫ ТРАНСПОРТНЫХ СИСТЕМ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ МЕТОДОВ НЕЧЕТКОЙ ЛОГИКИ

Козачок, Л. Н., Козачок, А. Е. Построение математической модели процессов работы транспортных систем с использованием методов нечеткой логики. *Вестник социально-экономических исследований* : сб. науч. трудов. Одесса : Одесский национальный экономический университет. 2021. № 3-4 (78-79). С. 98–106.

Аннотация. В статье отмечено, что усовершенствование управления, поиск и использование новых методов оптимизации работы на маршрутах городского пассажирского транспорта являются основными задачами организации маршрутных перевозок в рассматриваемых транспортных системах. Поиск этих методов направлен на рациональное использование ресурсов, транспортных средств, на удовлетворение потребностей населения в передвижении и усовершенствование качества обслуживания при осуществлении пассажирских перевозок. Для осуществления оптимального управления работой на маршруте городского пассажирского транспорта возьмем в качестве цели построение расписания движения транспортных средств на маршруте, а именно создание графиков выпуска транспорта и рациональной организации работы. При создании этих расписаний учитывается эффективное использование автомобильного парка предприятий, обеспечение безопасности перевозок пассажиров, снижение стоимости услуг для населения. В данной статье изучение пассажиропотоков на определенном участке транспортной сети и работа маршрута на нем рассматриваются с помощью нечетких логических методов, что дает в итоге рассмотрения минимизацию времени обслуживания и максимальный уровень удовлетворенности пассажиров использованием транспорта. При этом реализуется механизм работы с неточными понятиями в процессе поиска решения, входные данные мы можем представить как нечеткие множества, над которыми осуществляются логические действия. В данном исследовании для численного выражения степени удовлетворения потребностей пассажиров выбирается функция принадлежности к нескольким временным интервалам, которая выбирается целевой функцией поиска оптимального расписания движения в данные временные интервалы. При поиске решения учитывается система ограничений, применяемых к временным интервалам использования транспортных средств. При этом критерий оптимальности выражает стоимость работы графика, включающую стоимость времени эксплуатации транспортных средств и стоимости времени ожидания пассажиров при передвижении по маршруту.

Ключевые слова: математическое моделирование; алгоритмизация; методы оптимизации; транспортные системы; пассажирские перевозки.

JEL classification: C100; C190; C510

DOI: [https://doi.org/10.33987/vsed.3-4\(78-79\).2021.98-106](https://doi.org/10.33987/vsed.3-4(78-79).2021.98-106)

1. Introduction

In considering different approaches and methods for improving the performance of passenger transport in cities, we will look at appropriate options for improving the management of passenger transport on routes. The following indicators can be used as such regulators: reducing the intervals between exits to the route for transportation by specific vehicles, developing schedules that take into account the improvement of the quality of work on the route, attracting other types of vehicles with a certain passenger capacity. Adjustments and creation of new route schedules, new passenger service

schedules for rolling stock vehicles should also be based on changes in traffic intervals on the route, on changes in the start and end times of passenger transport [2; 3].

It is of great importance in these developments to take into account changes in passenger traffic during working days on the route and to study the intensity of passenger traffic and the number of vehicles operating on the route [1; 4] built on the necessary volumes of traffic.

Thus, the construction of schedules based on a change in the time of operation of vehicles on the route depending on the number of passengers using bus passenger transport at certain periods of time and in certain sections is a promising direction for the development of methods of managing and regulating the work of routes of transport systems of cities.

Many scientific works have also recently provided the development of new effective methods and tools for the management of passenger traffic, which are aimed at minimizing the service time, achieving the maximum level of satisfaction of passengers in transport needs in the necessary, economically active sections of the city's transport network and minimizing costs when using vehicles on the route, that is, energy saving of urban economy resources [5–7].

2. Aim and methodology of research

The study of passenger traffic is useful to consider using fuzzy logic methods, which guarantee a high level of input data processing and a low delay in the processing time of this data. Also, fuzzy logic helps determine the validity of practical results. Fuzzy logic with correctly entered values also gives intermediate estimates of criteria between an absolutely correct value and an absolutely false value, taking into account the fact that with large values of the function of belonging to a certain set, the validity of the criterion in question is higher.

The process of applying fuzzy logic to input values is a complete number of rules that are used in obtaining initial values, and accordingly in making decisions to improve technical processes.

3. Literature review, shortcomings and problem statement

Many scientific works have also recently provided the development of new effective methods and tools for the management of passenger traffic, which are aimed at minimizing the service time, achieving the maximum level of satisfaction of passengers in transport needs in the necessary, economically active sections of the city's transport network and minimizing costs when using vehicles on the route, that is, energy saving of urban economy resources [5–7].

The concept of a fuzzy set was introduced by L. A. Zadeh in the works of 1965 [8], it is the concept of a set with fuzzy boundaries. To replace the objective function of holistic programming, a function of belonging to a set is introduced, the values of which vary in the range from 0 to 1, $\mu(x) \in [0; 1]$, indicating the degree of correspondence to the selected set. Enter the designation X of some set of values regarding which criterion A is discussed, then an odd set of elements X will be provided as a set of ordered pairs $\{(x, \mu_A(x)) | x \in X\}$, $\mu_A(x)$ – a degree indicating how much x belongs to the fuzzy set A . Thanks to the concepts introduced in the further development of this theory,

R. E. Bellman in 1970 [9] the problems of integer programming were able to reduce to solving problems in the concepts of fuzzy logic, in which the objective function and the constraint system are written as fuzzy sets.

Solving these problems means solving the problem of compatible fulfillment of fuzzy goals and fuzzy restrictions and, that is, crossing the corresponding sets. Fuzzy sets and operations with them will be used to program and control processes in urban passenger transport. Let the fleet of a certain transport enterprise consist of vehicles of rolling stock in unlimited numbers, first make such an assumption. This transport enterprise serves a certain route of passenger urban transportation. Consider possible options for moving buses and boarding passengers on buses at stops.

The study of passenger traffic is useful to consider using fuzzy logic methods, which guarantee a high level of input data processing and a low delay in the processing time of this data. Also, fuzzy logic helps determine the validity of practical results. Fuzzy logic with correctly entered values also gives intermediate estimates of criteria between an absolutely correct value and an absolutely false value, taking into account the fact that with large values of the function of belonging to a certain set, the validity of the criterion in question is higher.

The process of applying fuzzy logic to input values is a complete number of rules that are used in obtaining initial values, and accordingly in making decisions to improve technical processes.

4. Presentation of the main material of the study

The concept of time states that create a space of time states.

As described in the works of R. E. Bellman [9], the space Ω of continuous service time turns into a discrete finished space of states Ω , where $|\Omega| < \infty$ with the same time intervals of 1 minute

$$\forall \omega_i, \omega_{i+1} \in \Omega : \omega_{i+1} - \omega_i = 1 \quad (1)$$

The concept of the space of time stages (time segments).

The space of the time stage K is divided into the space of the time stage Q , where $N = |Q| < \infty$ at equivalent intervals $s \in [5, 30]$ depending on the passenger service. The time state corresponds to time step $q(\omega, s)$, which is defined as follows:

$$q(\omega, s) = [\omega, s].$$

The schedule of buses on the passenger service route.

$Z = \{z_1, z_2, \dots, z_N\}$ – a schedule that represents and provides service intervals. This refers to the service of passengers on the route by a certain bus, at which z_N is the moment of departure on the route of the N -th bus, which is counted from the moment of exit of the first bus on the route. Also, the start and end times of passenger service on the route z_1 and z_N are set first, where N is the number of buses operating on the route.

Find the values of the variables that will solve the problem.

$t \in T$ are values belonging to the final set of all time interval values and are time intervals passing between two consecutive bus stops:

$$t_1 < t_2 < \dots < t_M, |T| = M, t_{i+1} - t_i = 1, \forall i = \overline{1, M-1} \quad (2)$$

A lot of stops on the route.

We will assume that the number of the passengers served at intervals of time $t_i, i = \overline{1, M}$ is evenly distributed. The number of stops is denoted by $b_j \in \{b_1, b_2, \dots, b_J\}, j = \overline{1, J}$.

Use fuzzy logic methods to create an optimal route schedule.

The function of belonging to a plurality of time slots corresponding to the fuzzy function of the target, which many times determines the degree of satisfaction of the needs of passengers, the number of which $K_j^{\omega, t}$ is the number of passengers sent from the stop j , will be indicated $\mu_{g,P}(K_j^{\omega, t})$, where P – is the maximum capacity of the vehicle.

Denote $\mu_g^\omega(t)$ and $\mu_c^\omega(t)$ the belonging functions that are used for the objective function and the constraint system, the argument of these functions is the time interval t , which is considered in the time state ω . Belonging of the time interval to the required set of time intervals is considered for each stop $j = \overline{1, J-1}$ considering the significance of this stop as the weight indicated above by equation (2).

For these membership functions, we obtain the following formulas:

$$\mu_g^\omega(t) = \sum_{j=1}^{J-1} b_j^q \cdot \mu_{g,P}(K_j^{\omega, t}), \mu_c^\omega(t) = \sum_{j=1}^{J-1} b_j^q \cdot \mu_{c,P}(K_j^{\omega, t}) \quad (3)$$

Next, we write down an belonging function that indicates the degree of correspondence of the vehicle service time interval t to the fuzzy objective function and fuzzy restrictions, that is, the belonging function to the plurality of time intervals that most correspond to the fuzzy target and fuzzy restrictions in a certain time state ω . This formula will be as follows:

$$\mu_o^\omega(t) = \mu_g^\omega(t) \wedge \mu_c^\omega(t) \quad (4)$$

In order to estimate the optimality of the traffic schedule Z of vehicles on the route, it is necessary to calculate the values that are characteristics of this schedule, and using the values of these characteristics it is possible to optimize the traffic schedule. First, we write down formulas for calculating the total time of service of passengers by vehicles on the route T_Z , the total time of movement of passengers depending on the state of the transport system T_ω , the total waiting time of passengers of vehicles on the route T_w :

$$T_Z = \sum_{\omega=z_1}^{z_N} \sum_{j=1}^{J-1} \omega_j^q, \quad T_\omega = \sum_{\omega=z_2}^{z_N} \sum_{j=1}^{J-1} (K_j^{\omega, t} \cdot \omega_j^q), \quad T_w = \sum_{\omega=z_2}^{z_N} \sum_{j=1}^{J-1} \frac{v_j^q \cdot t_\omega^2}{2} \quad (5)$$

Next, we can derive the formula for calculating the average degree of satisfaction of the population's needs for buses carrying out transportation on the route during the working

day as the average value of the function of belonging to the set of time intervals most corresponding to the fuzzy goal, that is, the degree of correspondence of the objective function. A formula will also be written to calculate the average value of the degree of use of vehicles during daily work on the route as the average value of the belonging function, which indicates the degree of compliance with fuzzy restrictions:

$$\overline{\mu_g} = \frac{1}{N-1} \sum_{\omega=z_2}^{z_N} \mu_g^\omega(t), \quad \overline{\mu_c} = \frac{1}{N-1} \sum_{\omega=z_2}^{z_N} \mu_c^\omega(t) \quad (6)$$

The unclear objectives of setting the task should be subject to the main criterion for considering and solving the problem of building a traffic schedule and optimal control on the route, this criterion takes into account the cost of working a schedule consisting of the cost of working time of vehicles for servicing passengers and the cost of waiting time for passengers of vehicles on the route:

$$C = c_z \cdot T_z + c_w \cdot T_w,$$

where c_z is the cost of one hour of service of the route by the vehicle and c_w is the cost of passengers for one hour of waiting at stops.

The determining of the optimal time interval t_ω for each time state ω .

If you build a fuzzy model to solve a problem, then the optimal time intervals that will be included in the optimal schedule of work on the route are determined by both the fuzzy target function and the fuzzy restrictions grouped into the system, on a certain temporary state of work on the route:

$$t_\omega = \begin{cases} \arg \max \mu_O^\omega(t) & \text{якщо } \mu_O^\omega(t) \leq d, \\ O_{d,n_O}^\omega(t) & \text{якщо } \mu_O^\omega(t) > d, \end{cases} \quad (7)$$

for $t \in T = \{t_1, t_2, \dots, t_M\}$.

Establishment of a timetable for the operation of vehicles on the passenger service route.

The solution of the set problem will be a matrix O of size $p \times q$, the elements of which will be $O(\omega, t_\omega) = \mu_O^\omega(t)\omega$.

The decision space O is the basis for generating the schedule Z as a service time schedule, in which two consecutive departures of buses by message correspond to states $\omega, \omega + t_\omega$, where is the time interval $-t_\omega$ corresponding to the state ω .

Let's write down the sequential steps for finding the solution space $O(\omega, t_\omega)$:

- First, we assign zero values to all elements of the matrix $O(\omega, t)$, as well $K_j^{\omega,t} = 0$.
- In the cycle by $\omega \in \Omega, t \in T, j = \overline{1, J-1}$, we will calculate the number of passengers who continue to move in the bus after the j -th stop according to the formula given above:

$$K_j^{\omega,t} = K_{j-1}^{\omega,t} + t_\omega \left(v_j^q - \sum_{i=1}^{J-1} v_j^q \cdot \lambda_{ij}^q \right), \text{ де } q = \left[\frac{\omega}{\omega_0} \right].$$

– Find the value of belonging functions in the cycle by $\omega \in \Omega, t \in T$:

$$\begin{aligned}\mu_g^\omega(t) &= \sum_{j=1}^{J-1} b_j^q \cdot \mu_{g,B}(K_j^{\omega,t}), \\ \mu_c^\omega(t) &= \sum_{j=1}^{J-1} b_j^q \cdot \mu_{c,B}(K_j^{\omega,t}), \\ \mu_o^\omega(t) &= \mu_g^\omega(t) \wedge \mu_c^\omega(t).\end{aligned}$$

– In the cycle by $t \in T$, we calculate optimal time intervals, a set corresponding to the solution space in the form of a matrix O :

$$t_\omega = \arg \max \mu_o^\omega(t),$$

$$O(\omega, t_\omega) = \mu_o^\omega(t_\omega).$$

– Place the value of the function $\mu_o^\omega(t)$ by dropping the values of the elements, write the result in a vector column

$$spuskO = descending(\mu_o^\omega(t)).$$

– Perform the following actions in the cycle by $n = \overline{1, n_o}$:

if $spuskO(n) \leq d$ then $t_\omega = spuskO(n)$, $O(\omega, t_\omega) = spuskO(n)$.

5. Conclusions

In the course of the above algorithm, we will get the schedule of the vehicles on the route in the service interval sequence record. This arrangement will be close to the optimal work schedule, which can be considered given the number of bus flights N , the service time of the route by vehicles T_z , the travel time of passengers on the route T_ω , the waiting time of passengers of the vehicle T_w , the average number of passengers in the bus – P , the average degree of satisfaction of the needs of passengers $\overline{\mu_g}$ and the average value of the degree of use of vehicles during daily work on the route $\overline{\mu_c}$. The cost of rolling stock operation on the route under consideration according to the schedule is calculated as follows:

$$C = c_z \cdot T_z + c_w \cdot T_w$$

References

1. Levkovets, P. R., Moroz, M. M., Kobyletskiy, R. V. (2007). Improving the logistics management of passenger transportation [Udoskonalennia lohistychnoho upravlinnia perevezen pasazhyriv], *Visnyk KDPU imeni Mykhaila Ostrohradskoho*, Vyp. 6 (47), s. 113–115 [in Ukrainian]
2. Ceder, A. (2006). Planning and Evaluation of Passenger Ferry Service in Hong Kong. *Transportation*, Vol. 33, pp. 133–152.
3. Ceder, A., Voß, S., Daduna, J. (2001). Efficient Timetabling and Vehicle Scheduling for Public Transport. Computer-Aided Scheduling of Public Transport. *Lecture Notes in Economics and Mathematical Systems*, Vol. 505, pp. 37–52.

4. Gorbachov, P. F., Lyubiy, Ye. V. (2014). *Modeling of demand for transportation of the population of small towns population by route passenger transport: monograph* [Modeliuvannia popytu na perevezennia naselennia malykh mist marshrutnym pasazhirskym transportom: monohrafiia], KhNADU, Kharkiv, 257 p. [in Ukrainian]
5. Alvarez, A., Casado, S., Gonzalez Velarde, J., Pacheco, J. (2010). A computational tool for optimizing the urban public transport. *Journal of Computer System Sciences International*, Vol. 49 (2), pp. 244–252.
6. Leurent, F. (2011). Transport capacity constraints on the mass transit system: systemic analysis. *European Transport Research Review*, Vol. 3, pp. 11–21.
7. Marieke, S. van der Tuin, Pel, A. J. (2020). The disruption transport model: computing user delays resulting from infrastructure failures for multi-modal passenger & freight traffic. *European Transport Research Review*, Vol. 12, pp. 1–10.
8. Zadeh, L. A. (1965). Fuzzy sets. *Information and Control*, Vol. 8 (3), pp. 338–353.
9. Bellman, R. E., Zadeh, L. A. (1970). Decision-Making in a Fuzzy Environment. *Management Science*, Vol. 17, pp. 141–164.

***ФІНАНСИ, БАНКІВСЬКА СПРАВА
ТА СТРАХУВАННЯ***

УДК 336:331.1

Vadym POLISCHUK

PhD in Economics, Associate Professor of Finance, Banking and Insurance Department,
Lutsk National Technical University, Ukraine, e-mail: vadym.polischuk2@gmail.com,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5479-1221>

TREASURY FORM OF BUDGETS SERVICING OF UKRAINE IN THE CONTEXT OF ENSURING A BALANCED FINANCIAL POLICY

Polishchuk, V. (2021). Treasury form of budgets servicing of Ukraine in the context of ensuring a balanced financial policy [Kaznacheiska forma obsluhovuvannya biudzhativ Ukrainy v konteksti zabezpechennia zbalansovanoi finansovoi polityky], *Socio-economic research bulletin, Visnik social'no-ekonomichnih doslidzen'* (ISSN 2313-4569), Odessa National Economic University, Odessa, No. 3-4 (78-79), pp. 108–121.

Abstract. The article investigates the main problems of the treasury system of the execution of state and local budgets. The subject of the study is the treasury service of state and local budgets in the context of ensuring a balanced financial policy. The goal is to study how much the treasury service of budgets in Ukraine has changed over the past years. It is also worth to offer possible ways to improve the treasury service of budgets of different levels in the context of providing balanced financial policies. The study methodology involves the use of the following methods of empirical research methods (observation, comparison), methods of theoretical research (climbing from abstract to concrete), general methods used both on empirical and theoretical level of research (abstraction and concretization, analysis, synthesis, induction, deduction, analogy) and others. The systematization of literary sources and approaches to the treasury form of service of the budgets of Ukraine in the context of ensuring a balanced financial policy showed that most domestic scientists who dealt with this issue were considered separate areas of service of budgets. The relevance of solving this scientific problem is that the treasury form of service of the budgets of Ukraine is mainly considered technically, which in many cases does not allow it to apply it in the context of providing balanced financial policies as an effective tool for implementing the state policy. The results of the study are: the theoretical approach to the issues of treasury maintenance of budgets of different levels is considered; the interaction of the bodies of the State Treasury of Ukraine with budget funds and in the context of decentralization of power is investigated; the implementation of revenues and social expenditures of the State Budget of Ukraine is analyzed. The originality of the study, and this is its practical value, it has been proposed to improve the control over the expenditure of budget funds and the modernization of the qualitative level of service by the state treasury authorities. Research conclusions are as follows: empirically confirmed and theoretically proved that the existing prospects for improving the treasury form of service of the budgets of Ukraine in the context of ensuring a balanced financial policy. The results of the study may be useful for financiers-practitioners, representatives of academic circles, students, all who are interested in treasury budget service.

Keywords: treasury; treasury service; budget revenues; budget expenditures; balanced development; financial policies.

Вадим Григорович ПОЛІЩУК

кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів, банківської справи та
страхування, Луцький національний технічний університет, Україна,
e-mail: vadym.polischuk2@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5479-1221>

КАЗНАЧЕЙСЬКА ФОРМА ОБСЛУГОВУВАННЯ БЮДЖЕТІВ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗБАЛАНСОВАНОЇ ФІНАНСОВОЇ ПОЛІТИКИ

Поліщук, В. Г. Казначейська форма обслуговування бюджетів України в контексті забезпечення збалансованої фінансової політики. *Вісник соціально-економічних досліджень* : зб. наук. праць. Одеса : Одеський національний економічний університет. 2021. № 3-4 (78-79). С. 108–121.

Анотація. У статті досліджено основні проблеми казначейської системи виконання Державного та місцевих бюджетів. Предметом дослідження є казначейське обслуговування Державного та місцевих бюджетів в контексті забезпечення збалансованої фінансової політики. Метою статті є дослідження змін у казначейському обслуговуванні бюджетів в Україні впродовж останніх років, а також надання пропозицій щодо можливих шляхів покращення казначейського обслуговування бюджетів різних рівнів в контексті забезпечення збалансованої фінансової політики. Методологія дослідження передбачає використання наступних методів емпіричного дослідження (спостереження, порівняння), методів теоретичного дослідження (сходження від абстрактного до конкретного), загальних методів (абстрагування й конкретизація, аналіз, синтез, індукція, дедукція, аналогія) та ін. Актуальність вирішення наукової проблеми, визначеної у статті, полягає в тому, що казначейська форма обслуговування бюджетів України здебільшого розглядається технічно і це в багатьох випадках не дозволяє застосовувати її як дієвий інструмент реалізації збалансованої фінансової політики держави. Результати дослідження наступні: розглянуто теоретичний підхід до питання казначейського обслуговування бюджетів різних рівнів; досліджено взаємодію органів Державної казначейської служби України з розпорядниками бюджетних коштів та в контексті децентралізації влади; проаналізовано виконання доходів та соціальних видатків Державного бюджету України. Оригінальність і практична цінність дослідження полягає в тому, що запропоновано удосконалення контролю за витрачанням бюджетних коштів та модернізацію якісного рівня обслуговування органами казначейської служби. Висновки дослідження наступні: емпірично підтверджено та теоретично доведено, що наявні перспективи покращення казначейської форми обслуговування бюджетів України в контексті забезпечення збалансованої фінансової політики. Результати проведеного дослідження можуть бути корисними для фінансистів-практиків, представників академічних кіл, студентів, та всіх, хто цікавиться казначейським обслуговуванням бюджетів.

Ключові слова: казначейство; казначейське обслуговування; доходи бюджету; видатки бюджету; збалансований розвиток; фінансова політика.

Вадим Григорьевич ПОЛИЩУК

кандидат экономических наук, доцент кафедры финансов, банковского дела и
страхования, Луцкий национальный технический университет,

Украина, e-mail: vadyim.polischuk2@gmail.com,

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5479-1221>

КАЗНАЧЕЙСКАЯ ФОРМА ОБСЛУЖИВАНИЯ БЮДЖЕТОВ УКРАИНЫ В КОНТЕКСТЕ ОБЕСПЕЧЕНИЯ СБАЛАНСИРОВАННОЙ ФИНАНСОВОЙ ПОЛИТИКИ

Полищук, В. Г. Казначейская форма обслуживания бюджетов Украины в контексте обеспечения сбалансированной финансовой политики. *Вестник социально-экономических исследований* : сб. науч. трудов. Одесса : Одесский национальный экономический университет. 2021. № 3-4 (78-79). С. 108–121.

Аннотация. В статье исследованы основные проблемы казначейской системы исполнения Государственного и местных бюджетов. Предметом исследования является казначейское обслуживание государственного и местных бюджетов в контексте обеспечения сбалансированной финансовой политики. Целью статьи является исследование изменений в казначейском обслуживании бюджетов в Украине на протяжении последних лет, а также формирование предложений по возможным путям улучшения казначейского обслуживания бюджетов разных уровней в контексте обеспечения сбалансированной финансовой политики. Методология исследования предполагает использование следующих методов эмпирического исследования (наблюдение, сравнение), методов теоретического исследования (восхождение от абстрактного к конкретному), общих методов (абстрагирование и конкретизация, анализ, синтез, индукция, дедукция, аналогия) и др. Актуальность научной проблемы, определенной в статье, заключается в том, что казначейская форма обслуживания бюджетов Украины в основном рассматривается технически и это в большинстве случаев не позволяет применять ее как действенный инструмент реализации сбалансированной финансовой политики государства. Результаты исследования следующие: рассмотрен теоретический подход к вопросу казначейского обслуживания бюджетов различных уровней; исследовано взаимодействие органов Государственной казначейской службы Украины с распорядителями бюджетных средств и в контексте децентрализации власти; проанализировано выполнение доходов и социальных расходов Государственного бюджета Украины. Оригинальность и практическая ценность исследования заключается в том, что предложено усовершенствование контроля за расходованием бюджетных средств и модернизацию качественного уровня обслуживания органами Государственного казначейства. Выводы исследования следующие: эмпирически подтверждено и теоретически доказано, что существуют перспективы улучшения казначейской формы обслуживания бюджетов Украины в контексте обеспечения сбалансированной финансовой политики. Результаты проведенного исследования могут быть полезными для финансистов-практиков, представителей академических кругов, студентов и всех, кто интересуется казначейским обслуживанием бюджета.

Ключевые слова: казначейство; казначейское обслуживание; доходы бюджета; расходы бюджета; сбалансированное развитие; финансовая политика.

JEL classification: G380; E630

DOI: [https://doi.org/10.33987/vsed.3-4\(78-79\).2021.108-121](https://doi.org/10.33987/vsed.3-4(78-79).2021.108-121)

1. Introduction

The State Treasury Service of Ukraine occupies a decisive place in the process of effective management of state and local budgets. Therefore, the consideration of this issue in the context of a balanced financial policy will provide an objective approach to the study of improvement of the treasury form of servicing the budgets of Ukraine. The treasury service system of Ukraine was formed under the influence of constant structural changes in the financial sector. At each stage of development, new preconditions for further improvement and effective management of national government finances are created.

2. Aim and methodology of research

The study should show how the treasury service of budgets in Ukraine has changed in recent years and its results will allow us to suggest possible ways to improve the treasury service of budgets of different levels in the context of ensuring a balanced financial policy. It is also necessary to consider the issue of improving control over the spending of budgetary funds and modernizing the quality level of service on the part of the state treasury authorities.

The study methodology involves the use of the following methods of empirical research methods (observation, comparison), methods of theoretical research (climbing from abstract to concrete), general methods used both on empirical and theoretical level of research (abstraction and concretization, analysis, synthesis, induction, deduction, analogy) and others.

3. Literature review, shortcomings and problem statement

During 2015–2021, domestic scientists made a significant contribution to the development of issues of treasury servicing for budgets of different levels in Ukraine. In particular, O. V. Brezhnieva-Yermolenko, N. P. Titkova and T. M. Cherkasova considered the theoretical and practical aspects of a single treasury account functioning as the main account of the state. U. Z. Vatamanyuk-Zelinska offered the improvement of the treasury service system in the field of the state budget management of Ukraine. M. Hupalovska, A. Demyanyuk and S. Savchuk studied the peculiarities of the treasury control implementation in the budget sphere. L. Ye. Deykalo and A. Yu. Chubak considered the interaction of the Treasury bodies of Ukraine with State Budget managers, and ways to improve. L. Yu. Marchenko in detail studied the implementation of state policy in the field of treasury service of budget funds. O. V. Rubay and M. M. Bohach analyzed the management of financial resources in the treasury system. S. M. Yuriy investigated theoretical issues of information modernization of treasury budget services. It is important for us to study current trends in treasury budget services and consider it through the prism of a balanced financial policy.

Systematization of literature sources and approaches to the treasury form of servicing Ukraine's budgets in the context of ensuring a balanced financial policy showed that most domestic researchers have considered only some directions of budget servicing.

The relevance of this scientific problem solution is that the treasury form of servicing the budgets of Ukraine is mostly considered as a government body carrying out the service of budgets technically, which in many cases does not allow to apply it in the context of ensuring a balanced financial policy, and even more so in the case of effective tool for the state policy implementing. Therefore, we need to establish the quantitative values of the volume of treasury service, in particular, the dynamics of total income of the State Budget of Ukraine, executed in 2016–2020, as well as the dynamics of total expenditure of the State Budget of Ukraine, carried out in 2016–2020. In addition, it is necessary to study change in the balance of single treasury account at the beginning of the month during the last five years and propose effective modern directions for improving of budgets treasury services of different levels in the context of a balanced financial policy.

4. The main material research

As you know, according to Ukrainian legislation, the State Treasury Service of Ukraine (Treasury) is a central body of executive authority, whose activity are directed and coordinated by the Cabinet of Ministers of Ukraine through the Minister of Finance and which implements state policy in this sphere of treasury service of budget funds, customer funds in accordance with the legislation, accounting of budget execution. The Treasury in accordance with the tasks assigned to him and in accordance with the procedure established by law: summarizes the practice of applying legislation on matters within its competence, develops proposals for improving legislation, acts of the President of Ukraine and the Cabinet of Ministers of Ukraine, regulatory legal acts ministries and submits them to the Minister of Finance in accordance with the established procedure; provides treasury service of budget funds based on a single treasury account which opened in the National Bank of Ukraine.

It should be noted that the State Treasury Service of Ukraine (SCSU) in the performance of its tasks interacts in the prescribed manner with other government agencies, subsidiary bodies and services established by the President of Ukraine, temporary advisory, consultative and other subsidiary bodies established by the Cabinet of Ministers of Ukraine, authorities local governments, associations of citizens, public unions, trade unions and employers' organizations, relevant bodies of foreign states and international organizations, as well as enterprises, institutions and organizations.

The Treasury policy involves using the government's opportunities to provide taxes and expend the state budget expenditures to regulate the level of business activity and solving various social tasks. The Treasury of Ukraine, established in April 1995 by the Decree of the President of Ukraine as a structure of executive authority, was forced since its foundation to adapt to existing and current mechanisms and methodologies of state budget execution, accounting and reporting, and traditionally support existing relationships with participants in the budget process. At the same time, the Treasury solved two main tasks: ensuring the implementation of the State Budget and management of public resources.

In 1996, the creation of a three-level structure of the Treasury bodies has begun. Its system consisted of the main department of the Treasury and its territorial bodies – the Department of the Treasury in the Autonomous Republic of Crimea, regions, cities of Kyiv and Sevastopol with departments in districts, cities and areas in cities. Each of these levels had full functionality until 2000. The Treasury bodies together with the banks keep records of operations on the execution of the revenues of the State Budget. At this stage, the transfer of funding functions from the sectoral departments of the Ministry of Finance of Ukraine to the Main Directorate of the Treasury is begins. In terms of expenditures, the treasury authorities are transferring funds for expenditures to the accounts of ministries and departments opened in banking institutions. A classical treasury function is being implemented: implementation of the State Budget for expenditures within the limits of revenues to it.

In 1997, the implementation of treasury services of the State Budget for expenditures has begun, the fundamental basis of which is the expenditure by paying for accounts of managers of funds for goods and services provided to them through the State Treasury. This was accompanied by the creation of a legal and economic base to ensure the powers

of Treasury in the field of current control over the implementation of budget expenditures.

1998 became final year for translation into the Treasury system of the State Budget execution of funds managers almost all ministries and departments. As of January 1, 1999, the Treasury system had already served about 32,000 budget managers, for whom 70,000 thousand registration accounts are opened in the Treasury bodies. In the same year, a new budget classification and Chart of Accounts for the implementation of state and local budgets were introduced, which became a new step in the development of the treasury budget execution system.

In 1999, the Treasury's system coverage of the budget execution of all managers of the State Budget of Ukraine was completed. This year saw the further expansion of the Treasury functions. In particular, the introduction of treasury services of extrabudgetary funds of institutions and organizations, which maintained at the expense of the State Budget has begun in February, and as of January 1, 2000, 80% of extrabudgetary accounts of budgetary institutions and organizations were transferred to the Treasury. Thus, the necessary preconditions were created for the inclusion of these funds in the State Budget.

Since 2000, extrabudgetary funds of administrators have become part of the State Budget – included in the Special Fund of the State Budget. The decision to consolidate budget funds in the institutions of the National Bank of Ukraine in 2000 was important, and the first stage of the Treasury in achieving this goal begun the transfer of accounts for state budget expenditures from institutions of commercial banks to the National Bank. Consolidation of all State Budget funds in the Treasury accounts in the National Bank of Ukraine made it possible to start performing one of the main functions of the Treasury – more effectively manage the total balance of cash resources – and created preconditions for placing temporarily free funds on the financial market. At the same time, the Treasury bodies remained clients of the National Bank of Ukraine. The operation of the Treasury system remained opaque and closed both to the central level of the Treasury and to society as a whole.

In 2001, the Treasury status was changed: from a bank client, the Treasury actually became a participant in the electronic payment system of the National Bank of Ukraine. It did not entail changes in the department structure, but changed their status. Participants of the NBU electronic payment system have the opportunity to carry out multi-stage control over the accuracy of data at all stages and levels of calculations, to receive daily information in the budget format approved by the annual law in an automated mode. One of the main requirements for the Treasury transition to the participant status in the electronic payment system was the need to develop a new accounting and reporting system that would meet the requirements of the National Bank regarding the construction regarding the construction of accounts structure and the Treasury functionality and goals of the budget process.

With the adoption of the Budget Code of Ukraine in June 2001, for the first time the treasury service of budgets and budget managers was legalized at the legislative level. In addition, the Code contained an important article that enabled the Treasury to conduct a single policy in the process of budget execution.

In 2002, the process of introducing treasury service of local budgets for income and transfer of intergovernmental transfers has begun. This allowed obtaining reliable information about revenues by types of revenues and budgets in real time, to provide reporting data to interested bodies for budget analysis. This year, the process of transition to the NBU electronic payment system at the expense of the central and regional levels of the Treasury was completed by implementing new software.

Since the beginning of 2003, a full-scale process of transferring to the treasury service at the expense of local budgets and their managers has begun, which since January 1, 2004 has covered all its members (more than 12 thousand local budgets and about 55 thousand managers and recipients of funds).

Until 2011, the State Treasury of Ukraine was a government authority of public administration, which operated within the system of the Ministry of Finance of Ukraine. The State Treasury was liquidated by the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated March 28, 2011 No. 346 "About liquidation of government bodies". Decree of the President of Ukraine dated April 13, 2011 No. 460/201 "On Approval of the Regulations on the State Treasury Service of Ukraine" was approved the relevant Regulations and established that the State Treasury Service of Ukraine is the successor of the rights and obligations of the State Treasury of Ukraine and is the central executive authority, whose activities are directed and coordinated by the Cabinet of Ministers of Ukraine through the Minister of Finance of Ukraine. According to the Regulation on the State Treasury Service of Ukraine, one of the main tasks of the STSU is to simplify and improve the services of budgetary funds managers and recipients [8].

In 2014, an automated system (hereinafter referred to as the AS) of the Treasury Execution of the Budgets of the AS "E-Treasury" with a subsystem AS E-treasure, which was created on the basis of AS "Treasury-Revenues" and the Remote Access System "Treasury Client". The use of general ledger of AS "Treasury-Revenues" provides a single accounting environment and allows you to conduct a unified accounting policy for the implementation of both revenue and expenditure part of budgets at all levels.

The budgetary service system of the domestic treasury continues to be improved, and its functions are expanding. Measures are being taken to standardize and optimize advanced information technologies to modernize and unify treasury procedures and increase the efficiency, transparency and accessibility of public and local financial information. Measures to standardize and optimize advanced information technologies to implement the modernization and unification of treasury procedures and increase the efficiency, transparency and accessibility of public and local financial information are being taken. Therefore, according to S. M. Yuriy, it is expected that implementation of these measures will increase the level of service of budgetary funds managers and recipients; will accelerate the maintenance process and improve the operational control of the budget process; will prevent violation of budget legislation; will allow to introduce modern information technologies and use of communication tools, etc. [11]. There are certain disadvantages in the system of treasury budget execution at all levels of the budget system, as evidenced by the analysis of the consolidated budget of Ukraine in terms of revenues and expenditures. As rightly noted by O. V. Brezhnyeva-Yermolenko, N. P. Titkova and T. M. Cherkasova, the failure of planned indicators and low revenue growth in their studies slowed down the fulfillment of budget expenditures, which negatively affected on socio-economic development. The single treasury account in the

budget execution system is a preventive measure to prevent the abuse of budget funds. It is also account that opened for the State Treasury of Ukraine for accounting of funds and settlements in the electronic payments system of the National Bank of Ukraine.

The single treasury account is changing and at the beginning of each month in the residue represents another amount. In particular, during 2016, the single treasury account expensed in the range of 9017.3–27563.7 million UAH [7], and the greatest residue was inherent in early December 2016. During 2017 the single treasury account changed within 14257.8–61151.0 million UAH, and the largest balance was inherent in early September 2017. During 2018 the single treasury account changed within 1995.0–27085.0 million UAH, and the greatest balance was inherent in early September 2018. During 2019 the single treasury account changed within 8196.6–61829.5 million UAH, and the greatest residue was inherent in early September 2019. During 2020, a single treasury account was changed within 10516.7–75700.6 million UAH, and the largest balance was inherent in early July 2020. As a whole, it can be argued that the smallest balance of a single treasury account for the calendar year is mainly inherent at the beginning of the year, and the greatest – in August-September. Every year we can track a slow tendency of increasing the balances of funds on the single treasury account.

The dynamics of balance of the single treasury account continues to fluctuate, which indicates a long-standing problem with the management of the State Budget funds. Many problems associated with the lack of an effective mechanism for managing of budget funds remain unresolved [1]. Ukrainian researcher U. Z. Vatamanyuk-Zelinska identified the following main problems in the national budget treasury system: the State Treasury Service of Ukraine and the Ministry of Finance of Ukraine did not have a clear division of labor and local budgets when using budgetary funds; insufficient level of control; complex form of reporting use of budget funds; lack of a single accounting system; insufficient level of ensuring the social needs of the Treasury employees, as well as the level of ensuring the material and technical base of its subdivisions [2].

We propose to consider the treasury service of the State Budget of Ukraine in 2016-2020, in particular, to determine the total revenues of the State Budget of Ukraine during this period (Fig. 1).

Based on the study, it can be argued that tax revenues in the structure of revenues of the State Budget of Ukraine occupy the largest and most predominant part (79–82% in different years). It is also worth noting that every year tax revenues were performed in a growing trend in absolute terms. Non-tax revenues also tend to increase in absolute terms. In addition, every year the relative magnitude of this indicator structure is growing (in 2016 this indicator was 16.82%, and already at 2020 – 19.79%). Official transfers (from government bodies) in the structure of the State Budget occupy a minor part (within 0.68–0.99%), although they tend to increase in absolute terms. Target funds fluctuated during 2016–2020 in the range of 0.02–3.76%, which indicates on non-uniformity earnings from this type of income. Revenues from capital operations occupy the smallest share in the revenues structure of the State Budget of Ukraine (within 0.01–0.07%).

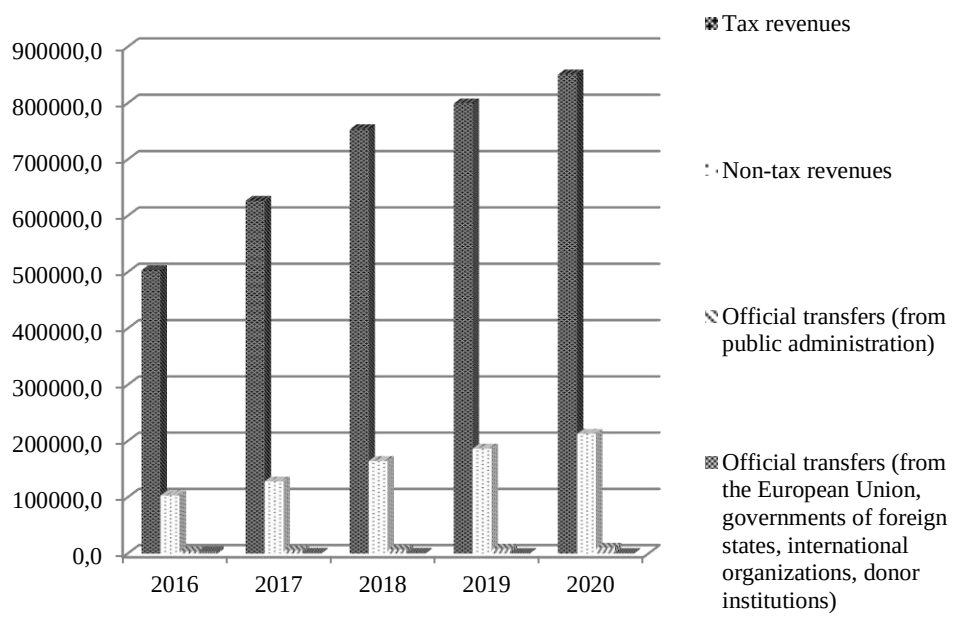

Fig. 1. Total revenues of the State Budget of Ukraine, executed in 2016–2020, in million UAH
Source: [7]

It is also worth considering the treasury service of social expenditures of the State Budget of Ukraine in 2016–2020, in particular, we define the amount of basic social expenditures during this period (Fig. 2).

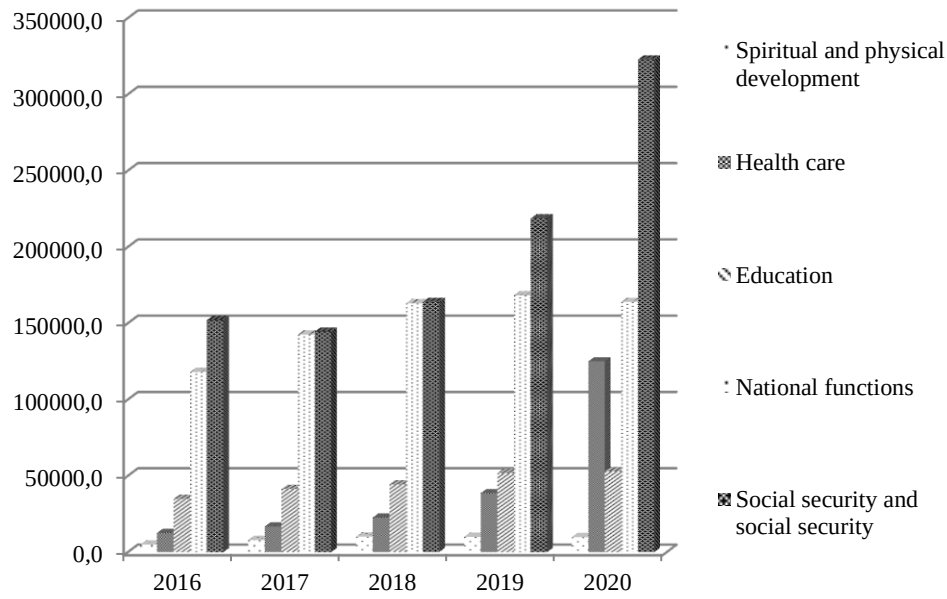

Fig. 2. Total expenditures of the State Budget of Ukraine, executed in 2016–2020, in million UAH
Source: [7]

According to the study, we can argue that the financing of social protection and social security from the State Budget of Ukraine for 2016–2020 has increased more than 2 times, which indicates a shortage of funds in this field. Healthcare has grown 2.5 times only for the period 2019–2020, which can be explained by the need to finance anti-epidemic measures associated with morbidity of COVID-19. Spiritual and physical development throughout 2016–2020 it remained almost at the same level. Financing education from the State Budget of Ukraine is demonstrated during 2019–2020 minor increase compared with 2016–2018. Financial provision of nationwide functions has grown significantly during 2017–2018 and remains at the same level.

In order to improve the interaction between the Ministry of Finance of Ukraine and budget managers, it is necessary to implement the following innovative developments L. E. Deykalo and A. Yu. Chubak: to provide electronic management of files and reports with a digital signature in the system of remote customer service “Treasury Clients – Treasury” of the State Treasury Service of Ukraine, thus saving time, money and consumables; to introduce a single software product that used by managers of the budget fund and mandatory state social and pension insurance fund for accounting and financial reporting and integrated into the accounting system of the State Treasury Service of Ukraine and the financial reporting system in electronic format, which simplifies processing, storage, extraction and reproduction of accumulated information for analyzing and decision-making support; to use a single information resource for the placement of reference and regulatory information, coverage of information on public procurement and violations of budget legislation, which will increase the effectiveness of budget expenditures and optimizes the management of subordinate budget institutions; to introduce a single chart of accounts for the State Treasury Service of Ukraine, which will ensure transparency of accounting processes, reports and access to information on public sector financial transactions; to optimize budget expenditures by introducing internal control in order to strengthen the responsibility of managers for the management and development of institutions, which will improve the effectiveness of managers and legal liability of the recipients of funds [4].

Today, the Treasury activity should be stable and carried out with use of the latest technologies in the service sector for budget funds. According to Ukrainian researcher L. Yu. Marchenko need: simplify the procedure for connecting to the remote service system so that managers (recipients) of budget funds could submit the necessary list of documents remotely, namely paperless version; enabling clients of the State Treasury Service of Ukraine to remotely generate qualified electronic signatures, to ensure the development of appropriate software packages, etc. and make changes to the procedures for obtaining qualified electronic signatures [6]. However, today special attention should be paid to solving another problem – there is an imbalance in a large number of managerial accounts with unused budget funds. The formation of these balances on management accounts has mostly taken place so far, and we agree with the research of scientists O. V. Rubay and M. M. Bogach, as there is a period of time between the distribution of appropriations between the main managers of budget funds. Many factors influence the formation of balances of budget funds. In particular, due to the lack of relevant confirmation documents, the funds remain on the registered account of the budget management apparatus. The administrator and managers of its affiliated institutions and organizations violate the requirements of regulatory documents on the registration of treasury accounting responsibilities and payment of accounts. There is an

accumulation of significant amounts of funds in special registration accounts for payments in subsequent periods [9].

The State Treasury Service should implement operational monitoring in its activities, which allows to focus on the overall dynamics of key indicators and criteria for the development of budget organizations, identify the reasons for their short-term dynamics and explain the reasons leading to the current situation. In the process of collecting and analyzing relevant data in the Treasury there is an opportunity to make appropriate management decisions. Monitoring and evaluating key indicators more than once a year, makes it possible to increase the effectiveness of the budgetary authority, as the data obtained is sufficient to make timely management decisions to support the most problematic departments of the institution, without waiting for the annual report formation. Thus, the key goal of operational monitoring and evaluation of the Treasury effectiveness is to obtain preliminary data on the results of its activities on indicators that are characterized by changes and dynamics in the short term.

Having timely and accurate information about the budget revenues, expenditures, and liabilities allows you to make quick about temporarily free balances or borrowings. One of the levers of resource management that used by the State Treasury Service of Ukraine in many countries is the consolidation of remnants to a single account at the end of the day to attract funds to invest in relevant tools in the financial market. However, today this mechanism for managing state budget funds has not yet worked. Accumulation of a large amount of monetary resources in the budget has created opportunities to ensure the overall sustainable development of the national economy. The combination of budget funds and other sources of financial resources is the basis of social change.

In modern conditions of improving the effectiveness of the budget revenue formation system for each region should be carried out in the following directions: the provision of greater management freedom of local authorities, namely local self-government (communities); the creation of effective mechanisms for checking the quality of local services for which the central level could make sure that in delegated functions achieved expected indicators of success and complied with national quality standards; monitoring the incomes of local budgets at all stages of the budget process with using analysis, audit and continuous control over taxation, fees and obligatory payments and mobilization of income in accordance with certain planned indicators for the fiscal year; timely response to the state of implementation of the budget revenue, its formation this year will prepare an effective and solid base for planning tax indicators, fees and obligatory payments for the next year and prevent the shortcomings of past years in the following budget processes; implementation of planning local budgets for the medium term; strengthening the investment component of local budgets [10].

In the context of optimizing the budget process and the introduction of medium-term budget planning using the method of a planned goal, it is very important to strengthen the control over the budget spending. In order to ensure transparency and accountability of each plan, it is recommended to improve the form of the network of relevant managers of budget funds. The creation of a planning network, which implemented by major managers of budget funds will allow not only to obtain information on the accountability of the district in the organizational hierarchy, but also integrate with budget components to focus on achieving results in the budget plan. Ensuring transparency of control is also an important issue. The public and society as a whole in this regard fully agree with the

opinion of the scientists M. Hupalovska, A. Dem'yanyuk and S. Savchuk that they have the right to know their taxation and use of the industry. In the context of integration into the EU to Ukraine, positive changes occurred in this issue. If such a tendency was preserved, after a few years we would have received a fully open and transparent budget sphere. Today, in foreign practice, it focuses on the principle of not the expenditure of funds, but on the result obtained from this [3].

Today in Ukraine the decentralization process occurs by transferring authority and budget revenues from government institutions to local authorities. The reform of local self-government institutions envisaged a single process for local communities aimed at ensuring that they had the opportunity to solve local problems at their own expense, and also provided more resources to local communities and mobilized their internal reserves. In order to implement the reform of local autonomy, the Verkhovna Rada of Ukraine adopted the Ukrainian "Principles of National Regional Policy", "The Law on the Voluntary Association of Territorial Communities" and amendments to the budget. As L. Yu. Marchenko noted, these amendments are a legislative basis for stimulating territorial communities to the union in order to increase their ability through the transition of united communities' budgets to direct intergovernmental relations with the state budget. Further implementation of local self-government reform and decentralization of power should ensure the formation of united territorial communities that will be able to independently solve local importance issues, be financially independent and capable, as well as effectively and efficiently plan and implement local budgets of united territorial communities [5].

5. Research results

The results of the study are: the theoretical approach to the issues of treasury maintenance of budgets of different levels is considered; the interaction of the bodies of the State Treasury of Ukraine with budget funds and in the context of decentralization of power is investigated; the implementation of revenues and social expenditures of the State Budget of Ukraine is analyzed.

The originality of the study, and this is its practical value, it has been proposed to improve the control over the expenditure of budget funds and the modernization of the qualitative level of service by the state treasury authorities.

6. Conclusions

The conducted researches will allow drawing the following conclusions. To improve the treasury service of different levels budgets in the context of a balanced financial policy, it is necessary: to establish using of virtual network access channels (VPN) in the ASKOD system (service that provides legally significant electronic document management with contractors and other entities) and allocation such channels for the ASKOD connections with other electronic systems used in state authorities and local self-government; automate the process of uploading reports on the use of budgetary funds, concluded agreements and reports on their implementation on the E-data portal, linking software packages used by the STSU, public authorities and local self-government and managers (recipients) of budget funds. Key prerequisites for modernization and improving the quality level of service by the Treasury are the development of a system on innovative technologies and using of modern tools. Such of system development requires appropriate staffing of the STSU. Therefore, it is necessary to introduce an algorithm for professional

selection of personnel taking into account the established requirements for their knowledge, skills, abilities and personal qualities and practical recommendations for the training of STSU staff.

The priority directions of the State Treasury Service of Ukraine activity are: implementation of an electronic system of the Treasury interaction with authorities that control the collection of budget revenues in the process of returning from state and local budgets erroneously or excessively credited funds; development of a draft regulatory act on the electronic system of the Treasury interaction with authorities that control the collection of budget revenues in the process of returning from state and local budgets erroneously or excessively credited funds; the construction of a separate module of the Treasury information interaction with authorities that control the collection of budget revenues in the process of returning from state and local budgets erroneously or excessively credited funds; participation in ensuring the functioning of a single account for paying taxes and fees, a single contribution to generally binding state social insurance; ensuring submission by the Treasury of reports on the implementation of state and local budgets in electronic form using the automated system “E-reporting” and others.

Further research on this issue should be aimed at main directions of development of treasury service of local budgets in the context of deepening decentralization of power. Particular attention should be paid to the study of the regional and district level of treasury service on the example of various regions of Ukraine. In addition, a promising research area in modern conditions will be an analysis of countering cyber threats in the state treasury service authorities of Ukraine.

References

1. Brezhnieva-Yermolenko, O. V., Titkova, N. P., Cherkasova, T. M. (2020). Theoretical and practical aspects of a single treasury account functioning as a main account of the state [Teoretychni i praktychni aspekty funktsionuvannia yedynoho kaznacheiskoho rakhunku yak osnovnoho rakhunku derzhavy], *Molodyy vchenyi*, No. 12 (88), s. 106–109 [in Ukrainian]
2. Vatamanyuk-Zelinska, U. Z. (2018). Improvement of treasury service system in the field of funds management of the State Budget of Ukraine [Udoskonalennia systemy kaznacheiskoho obsluhovuvannia u sferi upravlinnia koshtamy Derzhavnoho biudzhetu Ukrainy], *Innovatsiina ekonomika*, No. 7–8, s. 10–16 [in Ukrainian]
3. Hupalovska, M., Demyaniuk, A., Savchuk, S. (2020). Features of the treasury control realization in the budget sphere [Osoblyvosti zdiisnennya kaznacheiskoho kontroliu u biudzhetsnii sferi], *Halytskyi ekonomichnyi visnyk*, No. 6 (67), s. 122–128 [in Ukrainian]
4. Deykalo, L. Ye., Chubak, A. Yu. (2015). Interaction of the Treasury bodies of Ukraine with administrators of budget funds of the State Budget, ways of improvement [Vzaiemodiia orhaniv kaznacheistva Ukrainy z rozporiadnykamy biudzhetsnykh koshtiv Derzhavnoho Biudzhetu, shliakhy vdoskonalennia], *Efektivna ekonomika*, No. 1. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/ujrn/efek_2015_1_41 [in Ukrainian]
5. Marchenko, L. Yu. (2017). Treasury servicing of united territorial communities budgets in Ukraine [Kaznacheiske obsluhovuvannia biudzhetyv obiednanykh terytorialnykh hromad v Ukraini], *Teoriia ta praktyka derzhavnoho upravlinnia*, No. 3 (58), s. 141–146 [in Ukrainian]
6. Marchenko, L. Yu. (2021). *The state policy implementation in the sphere of treasury service of budget funds*: dissertation [Realizatsiia derzhavnoi polityky u sferi kaznacheiskoho obsluhovuvannia biudzhetsnykh koshtiv: dysertatsiia doktora filosofii z publichnoho upravlinnia], Kharkivskyi rehionalnyi instytut derzhavnoho upravlinnia Natsionalnoi Akademii derzhavnoho upravlinnia pry Prezydentovi Ukrainy, Kharkiv, 268 s. [in Ukrainian]
7. *The State Treasury Service of Ukraine*: website. Retrieved from: <https://www.treasury.gov.ua/en> [in Ukrainian]

8. *On approval of the Regulations on the State Treasury Service of Ukraine*: Law of Ukraine, No. 215, 15.04.2015 [Pro zatverdzhennia Polozhennia pro Derzhavnu kaznacheisku sluzhbu Ukrainy: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy, No. 215, 15.04.2015]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/215-2015-п#Text> [in Ukrainian]
9. Rubay, O. V., Bohach, M. M. (2020). Managing financial resources in the Treasury system [Upravlinnya finansovymy resursamy v systemi kaznacheystva], *Ekonomichniy visnyk*, No. 3, s. 43–50 [in Ukrainian]
10. Shcherban, O. D. (2013). Directions for improving of local budgets revenues formation [Napriamy udoskonalennia formuvannia dokhodiv mistsevykh biudzhetyv], *Visnyk ekonomiky transportu i promyslovosti*, No. 41, s. 74–79 [in Ukrainian]
11. Yuriy, S. M. (2019). Theoretical issues of information modernization of treasury budgets [Teoretychni pytannia informatsiinoi modernizatsii kaznacheiskoho obsluhovuvannia biudzhetyv], *Hroshi, finansy i kredyt*, Vyp. 1 (73), s. 196–204 [in Ukrainian]

УДК 336.711 : 338.3

Олександр Леонідович СИРЧИН

кандидат економічних наук, доцент кафедри банківської справи, Одеський національний економічний університет, Україна, e-mail: aleks_syrchin@ukr.net,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7206-4439>

**РОЛЬ ТА СУТНІСТЬ ГРОШЕЙ
У РІЗНИХ СПОСОБАХ ОРГАНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ**

Сирчин, О. Л. Роль та сутність грошей у різних способах організації економіки. *Вісник соціально-економічних досліджень* : зб. наук. праць. Одеса : Одеський національний економічний університет. 2021. № 3-4 (78-79). С. 122–131.

Анотація. Предметом дослідження у статті є роль та сутність грошей в організації сучасної економіки. Метою статті є розгляд ролі та сутності грошей з позицій накопичених наукових знань у межах різних напрямків теорії грошей. Методологічною основою дослідження є системний підхід, що розглядає суспільство як ціле, а економіку – як частину суспільного життя. Обґрунтовано, що сфера попиту (споживання) не має обмежень, а сфера виробництва обмежена за своїми можливостями. Для організації обмеженої сфери виробництва, як координації дій спеціалізованих працівників, потрібен певний спосіб управління. Запропоновано науково-практичний підхід до розуміння ролі та сутності грошей у сучасних умовах. У результаті проведеного дослідження показано, що існують три способи організації економіки: натуральне господарство, планово-монополістичне та ринкове господарство. Сучасна економіка визначена як змішана, де три способи її організації змішані у різній пропорції (в індивідуальній пропорції кожної країни світу). Доведено, що гроші повноцінно виконують свою роль (функціонують як невід’ємний елемент системного устрою економіки) тільки в рамках ринкової економіки, тому що вони мають дві ознаки товару і самі є спеціалізованим товаром. У цьому контексті запропоновано визначення грошей як спеціального товару, що відображає сукупний суспільний попит – платоспроможний попит. Наслідком запропонованого підходу стало виділення низки ознак грошей, таких як: інформаційно-символьна природа грошей; довіра до інформаційного символу як основа існування грошей; здатність грошей як інформації виникати та знищуватися тощо. Практична цінність запропонованого підходу полягає у можливості формування грошово-кредитної політики адекватної реальній економіці.

Ключові слова: споживання; виробництво; економіка; гроші; інфляція; дефляція; грошово-кредитна політика.

Александр Леонидович СЫРЧИН

кандидат экономических наук, доцент кафедры банковского дела,
Одесский национальный экономический университет, Украина,
e-mail: aleks_syrchin@ukr.net, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7206-4439>

**РОЛЬ И СУЩНОСТЬ ДЕНЕГ В РАЗНЫХ СПОСОБАХ
ОРГАНИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ**

Сырчин, А. Л. Роль и сущность денег в разных способах организации экономики. *Вестник социально-экономических исследований* : сб. науч. трудов. Одесса : Одесский национальный экономический университет. 2021. № 3-4 (78-79). С. 122–131.

Аннотация. Предметом исследования в статье является роль и сущность денег в организации современной экономики. Целью статьи является рассмотрение роли и сущности денег с позиций накопленных научных знаний в рамках различных направлений теории денег. Методологической основой исследования является системный подход, который рассматривает общество как целое, а экономику – как часть общественной жизни. Обосновано, что сфера спроса (потребления) не имеет ограничений, а сфера производства является ограниченной по своим возможностям. Для организации ограниченной сферы производства, как координации действий специализированных работников, требуется определенный способ управления. Предложен научно-практический подход к пониманию роли и сущности денег в современных условиях. В результате проведенного исследования показано, что существуют три способа организации экономики: натуральное хозяйство, планово-монополистическое и рыночное хозяйство. Современная экономика определена как смешанная, где три способа её организации смешаны в различной пропорции (в индивидуальной пропорции для каждой страны мира). Доказано, что деньги полноценно выполняют свою роль (функционируют как неотъемлемый элемент системного устройства экономики) только в рамках рыночной экономики, так как они обладают двумя признаками товара и сами являются специализированным товаром. В этом контексте предложено определение денег как специального товара, отражающего совокупный общественный спрос – платежеспособный спрос. Следствием предложенного подхода стало выделение ряда признаков денег, таких как: информационно-символьная природа денег; доверие к информационному символу как основа существования денег; способность денег как информации возникать и уничтожаться и т. п. Практическая ценность предложенного подхода состоит в возможности формирования денежно-кредитной политики адекватной реальной экономике.

Ключевые слова: потребление; производство; экономика; деньги; инфляция; дефляция; денежно-кредитная политика.

Oleksandr SYRCHYN

PhD in Economics, Associate Professor, Department of Banking,
Odessa National Economic University, Ukraine, e-mail: aleks_syrchin@ukr.net,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7206-4439>

THE ROLE AND ESSENCE OF MONEY IN DIFFERENT WAYS OF ORGANIZING THE ECONOMY

Syrchyn, O. (2021). The role and essence of money in different ways of organizing the economy [Rol ta sutnist hroshei u riznykh sposobakh orhanizatsii ekonomiky], *Socio-economic research bulletin; Visnik social'no-ekonomichnih doslidzen'* (ISSN 2313-4569), Odessa National Economic University, Odessa, No. 3-4 (78-79), pp. 122–131.

Abstract. The subject of the study is the role and essence of money in organization of the modern economy. The aim of this article is to consider the role and essence of money from the standpoint of accumulated scientific knowledge within the framework of various directions of the money theory. The methodological basis of the study is a systematic approach that considers society as a whole, and the economy as part of social life. It is substantiated that the sphere of demand (consumption) has no restrictions, and the sphere of production is limited in its capabilities. For the organization of a limited sphere of production, as the coordination of the actions of specialized workers, a certain method of management is required. A scientific and practical approach to understanding the role and essence of money in modern conditions is proposed. As a result of the study, it is shown that there are three ways to organize the economy: subsistence economy,

planned-monopoly economy and market economy. The modern economy is determined as a mixed one, where three ways of organizing it are mixed in different proportions (in an individual proportion for each country in the world). It has been proven that money fully fulfills its role (functions as an integral element of systemic structure of the economy) only within the framework of a market economy, since they have two characteristics of a commodity and are themselves specialized commodity. In this context, the definition of money is proposed as a special commodity that reflects the total social demand – effective demand. The consequence of proposed approach was selection of a number of money attributes, such as: informational and symbolic nature of money; trust in the information symbol as a basis for existence of money; the ability of money as information to arise and be destroyed, etc. The practical value of proposed approach lies in the possibility of forming a monetary policy adequate to the real economy.

Keywords: consumption; production; economy; money; inflation; deflation; money-credit policy.

JEL classification: E400; E520; G210

DOI: [https://doi.org/10.33987/vsed.3-4\(78-79\).2021.122-131](https://doi.org/10.33987/vsed.3-4(78-79).2021.122-131)

Постановка проблеми у загальному вигляді. Економічна теорія (і її різні течії) розглядають функціонування економіки загалом та різних її рівнів. Невід’ємною частиною економічної теорії є теорія грошей, яка є теоретичною основою створення та проведення грошово-кредитної політики країни. Взаємозв’язок різних поглядів на загальну організацію економіки та різних напрямів теорії грошей породжує низку різних поєднань взаємодії економічної та грошово-кредитної політики. У такому широкому спектрі наукових підходів залишається проблема практичної адекватності грошово-кредитної політики країни, яку не вдається вирішити без визначення ролі та сутності грошей в організації економіки.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років. Різним аспектам ролі та сутності грошей присвячено значну кількість робіт, серед яких варто виділити наступні. У ключовій роботі К. Маркса надається визначення сутності грошей з позиції капіталістичного способу виробництва товарів та підкреслюється еволюційна природа їхнього товарного походження [1]. У працях У. Джевонса [2] та І. Фішера [3] закладено розуміння сутності грошей як інструменту сфери обігу, а також визначено підходи до виміру функціонування грошей в економіці. Дж. Кейнс [4] та Л. Харріс [5] визначили роль грошей в економіці та проілюстрували зв’язок макроекономіки та мікроекономіки за допомогою грошей та цін. У роботах М. Фрідмана [6] та Х. Уерта де Сото [7] підкреслено аспекти кількісної теорії грошей та показано обмежені можливості держави впливати на кількість грошей в економіці. Ф. Бродель [8], І. Валлерстайн [9], К. Поланьї [10] та Дж. Аррігі [11] розглянули питання походження та функціонування грошей з позицій економічної соціології. У роботах Дж. Гелбрейта [12], В. Росту [13] та Т. Пікетті [14] розглянуті питання грошей в контексті сучасних поглядів на економіку. Ці наукові праці складають фундамент подальших досліджень сутності грошей в економіці.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Дискусії щодо ролі грошей в економіці загалом, а також їх ролі у різних способах організації економіки ведуться кілька століть. Кожен напрям в економічній науці розглядає гроші та їх роль в економіці з позицій власних постулатів. Низка перелічених вище авторів та їх послідовників відносять походження грошей до сфери обігу та не

акцентують увагу на сутності грошей. Інші автори та їх послідовники відносять походження і сутність грошей до сфери виробництва. Хоч би як розглядалися гроші в економіці різними дослідниками, але залишається відкритим питання щодо сутності грошей та їх ролі в економіці з точки зору практики створення та організації виконання грошово-кредитної політики країни. Залежно від прийнятої точки зору грошово-кредитна політика буде більш менш обґрунтованою та адекватною реальності. Тому питання про науково-практичний підхід до сутності грошей в сучасних умовах залишається відкритим.

Постановка завдання. Метою статті є формування науково-практичного підходу до ролі та сутності грошей в організації сучасної економіки. Завданнями статті є такі: 1) визначити особливості сфери споживання та сфери виробництва; 2) визначити основне завдання економіки; 3) визначити способи організації економіки та роль грошей у кожному з них; 4) розглянути особливості грошей у ринковій економіці; 5) визначити сутність грошей.

Виклад основного матеріалу дослідження. Усе різноманіття життя кожної людини й суспільства загалом неможливо без постійного споживання матеріальних благ. Споживання матеріальних благ розглядається як особисте споживання кожної людини (їжа, одяг, житло, особистий транспорт та інше) та суспільне споживання (дороги, парки, озброєння та інше). Відмінною рисою сфери споживання матеріальних благ є її потенційна (і фактична) безмежність.

Обсяг споживання суспільства залежить від двох причин: чисельності населення і матеріального рівня його життя. Чим більше людей в суспільстві та вище матеріальний рівень їх життя, тим більше обсяг споживання матеріальних благ.

Таким чином, сфера споживання (як об'єктивна потреба суспільства) формує «суспільне замовлення» для сфери економіки, замовлення на виробництво матеріальних благ. Зростання обсягу споживання матеріальних благ (під впливом зростання чисельності населення і рівня життя) передбачає збільшення «замовлення» для економіки та зростання виробництва.

Людська діяльність, яка спрямована (націлена) на створення (виробництво) матеріальних благ, визначає сферу економіки – економічної діяльності людства. Виробництво матеріальних благ тотожне економіці (у вузькому сенсі цього поняття). У економіки є єдина мета, яка виправдовує її існування з точки зору людини та суспільства – створення матеріальних благ для їх подальшого споживання. Ця мета поставлена перед економікою (підсистемою) суспільством (системою). Таким чином, економіка – це сфера виробництва матеріальних благ (продуктів, товарів як синонімів терміна «матеріальні блага») та їх розподілу між споживачами.

Відмінною рисою сфери виробництва матеріальних благ є її потенційна (і фактична) обмеженість. Кількість зайнятого населення в економіці, рівень спеціалізації працівників, якість трудових навичок, доступність природних ресурсів, ступінь розвиненості технологій (і низка інших чинників) обумовлюють межі тих обмежень, які дозволяють виробляти визначену масу матеріальних благ певної якості. Все це обмежує можливості зростання економіки та не дозволяє виробляти значну кількість якісних матеріальних благ. Якщо до переліку обмежень додати створення непотрібних матеріальних благ (нікому не потрібних для споживання) і неможливість створення корисних матеріальних благ (не знаємо, як їх створити, або знаємо, але не можемо їх створити), то стає зрозумілим той факт,

що виробництво матеріальних благ можна розглядати тільки як фактичну величину. Тільки те, що фактично створено, може бути спрямовано на споживання (те, що не створено, відповідно, спожити неможливо).

Споживання, потенційно більше, ніж фактичне виробництво, може «насичуватися» (задовольняти зростаючі матеріальні потреби людини та суспільства) тільки при виконанні такої умови: зростання рівня життя відбувається тільки тоді, коли зростання економіки випереджає зростання чисельності населення. Інше також правильно: якщо населення і його потреби зростають, а економіка стагнує (або знижується), то рівень життя (реально можливе споживання) буде знижуватися – економіка перестане виконувати суспільне замовлення, із чого випливає, що необхідно змінити економічні інститути та правила.

Отже, єдина мета існування економіки (як суспільна вимога) – прискорене зростання виробництва продуктів особистого і суспільного споживання на основі зростання її ефективності. Сучасним показником рівня розвитку економіки є валовий внутрішній продукт (ВВП).

Економічна наука є частиною загальнолюдського світогляду. Вона вивчає відносини у суспільстві в контексті взаємодії людини і природи. Людська праця трансформує природну речовину в економічний продукт, придатний для використання людиною та суспільством. Процес трансформації природної речовини в економічний продукт відбувається в людському суспільстві, де виникають індивідуальні, групові та загальні економічні відносини з приводу виробництва, розподілу, перерозподілу і споживання продукту економічної діяльності. Весь процес економічної діяльності (діяльності людства з трансформації природних елементів в процесі праці в корисні продукти) спирається на спеціалізацію робіт і людей, що виконують ці роботи.

Економічні відносини, що виникають, організовані певним чином через те, що люди розрізняються між собою фізичними, чуттєвими, розумовими та моральними характеристиками. Наслідком усіх цих відмінностей між людьми є більша або менша спеціалізація, де кожна окрема людина має професію, тобто створює тільки певний продукт. Наслідком спеціалізації, у свою чергу, є обмін продуктів між окремими виробниками для отримання кожним із них усього спектра необхідних йому продуктів. Цей обмін може бути організований в суспільстві трьома принципово різними способами: натуральне господарство, планове та ринкове господарство.

Натуральний обмін передбачає, що кожен виробник безпосередньо обмінює свій продукт на продукт іншого виробника і коефіцієнти обміну (ціни) встановлюються індивідуально. Натуральний обмін існує в умовах низького технологічного рівня розвитку економіки. В даному способі організації економіки гроші відсутні або їх застосування є мінімальним. У сучасній економіці натуральне господарство представлено в мінімальному обсязі у вигляді рідкісних окремих безпосередніх обмінів товарами та послугами.

Плановий обмін передбачає, що існує певний централізований орган управління, який встановлює, кому з ким обмінюватися продуктами та в якій пропорції (за якою ціною). Інший спосіб планового обміну полягає в тому, що всі вироблені продукти вилучаються у всіх виробників в єдиний централізований фонд, із якого потім проводиться розподіл між виробниками продуктів в певних пропорціях (за якимись плановими цінами). Плановий обмін існує в умовах

середнього технологічного рівня розвитку економіки. В даному способі організації економіки гроші присутні у вигляді штучно створених умовних рахункових одиниць. У сучасній економіці планове господарство представлено у вигляді монополій (олігополій) з виробництва товарів і послуг або державних (монопольних) закупівель.

Опосередкований або ринковий обмін передбачає, що виробники продають свої продукти за гроші, а потім на отримані гроші купують інші необхідні їм продукти на ринку. Специфічною особливістю непрямого обміну є те, що економічний продукт набуває форми товару, на який існує попит і пропозиція і який обмінюється на ринку. Товар – це продукт економічної діяльності, який має дві властивості: а) споживчу цінність або вартість (товар чомусь потрібен людині або групі людей); б) мінову цінність або вартість (товар має ціну у вигляді якоїсь кількості грошей). У ринковій економіці споживча цінність товару визначається індивідуально людиною, а мінова цінність товару залежить від його споживчої цінності (попит), рідкості природного елемента та вкладеної праці в товар (пропозиція).

Ринковий спосіб організації економіки заснований на приватній власності та отриманні приватного прибутку виробників товарів від своєї власності. Отримання прибутку в умовах тривалого циклу виробництва товарів вимагає економічного розрахунку, де потрібно припускати ціну продажу товарів у майбутньому і собівартість продукції, що продається. Економічний розрахунок ціни, собівартості і їх різниці (прибутку) можливий тільки в грошовому вираженні. Отже, ринковий спосіб організації економіки вимагає у вигляді обов'язкового елемента наявності грошей. Особливості функціонування грошей в ринковій економіці вивчає частина загальної економічної теорії – теорія грошей.

Ринковий обмін існує в умовах середнього і високого технологічного рівня розвитку економіки. Сучасна економіка організована, переважно, у вигляді третього способу – ринкової економіки з непрямим обміном товарів через гроші, тому що вважається, що ринкова економіка найбільш повно реалізує мету економічної діяльності – зростання ВВП при зростанні продуктивності праці. Найбільш повно ринковий спосіб організації економіки реалізується там, де існує конкуренція виробників товарів – у сегменті дрібного і середнього бізнесу.

Сучасна реальна економіка є «змішаною економікою», де натуральне, планове і ринкове господарство представлені в різній пропорції в різних країнах. Отже, у різних країнах роль грошей відрізняється – вона залежить від того, плановий (монопольний) або ринковий спосіб організації економіки є основним.

Для визначення можливостей використання грошей в економіці необхідно з'ясувати питання – гроші є товаром чи ні? Якщо гроші є товаром, то до них застосовні всі закони та правила, що діють в економіці (наприклад, рівність попиту і пропозиції у формуванні ціни товару). Якщо гроші не є товаром, то для них необхідно визначати окремі закони та правила, які дозволяють їм взаємодіяти з матеріальними благами (товарами).

Сфера суспільного виробництва матеріальних благ у своїй основі містить три першоеlementи – природу, працю і технологію (спосіб створення матеріальних благ або спосіб застосування праці до природної речовини). Будь-який матеріальний продукт створюється виключно з природної речовини. Людина споживає тільки ті матеріальні блага, які містять природний елемент у первозданному або переробленому вигляді. Поєднання природи, праці та технології

визначає можливості зростання економіки, ефективності виробництва матеріальних благ, а також необхідні економічні інститути, які створюються для організації економічної діяльності.

За будь-якого способу організації економіки єдине кінцеве призначення економічної діяльності полягає у виробництві продуктів, призначених для споживання людьми. У ринковій економіці цей процес формує першу групу товарів – споживчого або особистого призначення (їжа, одяг, житло тощо), громадського споживання (утримання армії, доріг, парків тощо). Відмінною рисою товарів першої групи є їх споживання (знищення) за межами сфери економіки.

Трансформація природних елементів безпосередньо в товари першої групи обмежена тому, що лише незначну кількість із них можна відразу споживати або споживати після невеликого перероблення. Для задоволення потреб населення потрібна суттєва трансформація природної речовини в предмети особистого або громадського споживання. Процес трансформації в умовах спеціалізації економічної діяльності означає, що створюється безліч проміжних товарів. Ці товари не є метою особистого споживання, а призначені для участі в більш-менш тривалому технологічному ланцюжку створення та обміну товарів, де тільки кінцевий товар призначений для особистого споживання. Такі проміжні товари призначені для проміжного виробничого споживання й утворюють другу групу товарів – товари виробничого призначення (сировина, верстати, напівфабрикати тощо). Відмінною рисою товарів другої групи є їх постійна трансформація до тих пір, поки вони не перетворюються в товари першої групи.

У ринковій економіці товари першої та другої групи продаються і купуються за гроші. Споживання формує загальні риси споживчої цінності товарів першої та другої групи, а їх обмін на гроші формує їх мінову цінність. Таким чином, гроші беруть участь в обміні товарів першої та другої групи, але не належать до них за своєю споживчою цінністю. У процесі економічної діяльності гроші не споживаються, не знищуються, тобто їх не можна віднести до товарів першої групи, а також вони не трансформуються, тобто їх не можна віднести до товарів другої групи.

Специфіка організації ринкової економіки вимагає обміну тільки товарами, що передбачає формування окремої, третьої групи товарів – грошей. Гроші як товар володіють двома якостями:

1. Гроші є особливим товаром. Особливість споживчої цінності грошей полягає в тому, що вони, на відміну від усіх інших товарів, не можуть споживатися безпосередньо під час особистого або виробничого споживання. Їх не можна знищити або зменшити в процесі особистого споживання, не можна трансформувати в іншу форму за ходом технологічного ланцюжка виробничого споживання. По всьому ланцюжку економічних обмінів гроші не знищуються і не набувають іншої форми, а тільки змінюють власників, тобто передаються із рук у руки в обмін на інші товари. Таким чином, споживча цінність грошей полягає в тому, що вони потрібні суб'єктам економічної діяльності (людині, підприємству, державі) для обміну на інші товари першої та другої групи, тобто гроші – це засіб обміну в процесі купівлі або продажу товарів першої та другої групи. Інакше кажучи, споживча цінність грошей полягає в тому, що гроші – це особливий окремий еквівалент мінової цінності всіх інших товарів, який виявляється в процесі обміну.

2. Мінова цінність грошей визначається у вигляді коефіцієнта обміну (ціни) на окремий товар першої або другої групи. Ціни товарів першої та другої групи при купівлі-продажу мають вигляд єдиного еквівалента – грошової ціни. Ціна грошей при купівлі-продажу інших товарів єдиного еквівалента не має і проявляється у вигляді безлічі цін на всі інші товари, які купуються в процесі обміну товарів. Не можна встановити якусь середню ціну на якийсь середній товар і назвати цю ціну ціною грошей – це не має економічного сенсу. Для визначення мінової цінності грошей вводиться особлива категорія – купівельна спроможність грошей, яка означає, що на певну суму грошей або за одиницю грошей можна купити певну кількість товарів першої та другої групи. Точне визначення величини купівельної спроможності грошей у вигляді якогось єдиного числа (єдиної ціни), зазвичай, неможливо. В економічних розрахунках застосовується інший підхід – визначається зміна купівельної спроможності грошей залежно від зміни цін. Якщо ціни зросли, то купівельна спроможність грошей знизилася, тому що на одну і ту ж суму грошей буде придбано менше товарів. Якщо ціни знизилися, то купівельна спроможність грошей зросла, тому що на одну і ту ж суму грошей буде придбано більше товарів. Процес зниження купівельної спроможності грошей називається інфляцією, а процес збільшення купівельної спроможності грошей називається дефляцією.

Таким чином, гроші є особливим товаром, який має свою споживчу та мінову цінність.

Кожен напрямок економічної теорії формулює свою відповідь на питання: що є джерелом виникнення грошей? Науці не відома точна відповідь на це питання.

Гроші, як товар з особливою споживчою і міноюю цінністю, формують уявлення про те, що вони є засобом обміну на інші товари першої та другої групи, тобто є еквівалентами, представниками, замінниками або символами мінової цінності цих товарів в обміні. Інакше кажучи, гроші є символами, які передають інформацію у вигляді цін про мінову цінність інших товарів. Гроші, як символ інших товарів, можуть брати участь в обміні доти, поки їм довіряють економічні суб'єкти. Якщо є довіра, то якийсь продукт може бути грошима. Якщо ж довіра відсутня, то цей продукт грошима не буде. Отже, у грошей є єдине джерело походження – довіра економічних суб'єктів до грошей як до символу еквівалента мінової цінності інших товарів. Інакше кажучи, специфіка грошей полягає в тому, що вони є кількісним символом інформації про існуючий попит на всі інші товари. За джерелом виникнення або походження гроші є результатом явного (закріпленого законом) або неявного (закріпленого традицією і правилами суспільного життя) суспільного договору про довіру до грошей.

Таким чином, гроші – це специфічний товар-символ, який заснований на довірі до нього з боку економічних суб'єктів, відображає суспільний попит на всі інші товари, а отже, слугує для обміну на всі інші товари в якості оцінки еквівалента їх мінової цінності або вартості.

Висновки і перспективи подальших розробок. Вищевикладене дозволяє сформулювати такі особливості грошей:

- гроші мають суто інформаційну, символічну природу виникнення, походження, функціонування;
- гроші є відокремленою формою (символічним виразом) попиту; загальна сума грошей і є платоспроможним попитом суспільства (держави); сума грошей та

- сума попиту відокремлені один від одного; попит є величиною реальною, а гроші величиною умовною (штучно створеною), інформаційною;
- розподіл грошей відбиває розподіл попиту – пропорції попиту;
- гроші існують лише для того, щоб передавати інформацію про попит до пропозиції;
- гроші однорідні та розрізняються лише кількістю грошових одиниць, на які поділено загальну суму грошей;
- точка інформаційного відліку – грошова одиниця – для цілей управління є величиною малоістотною, довільною (має значення загальна сума або кількість грошей як оцінка загальної величини купівельного попиту на продукти всіх порядків);
- у процесі обслуговування попиту та пропозиції гроші не трансформуються (не змінюються), а переходять «із рук в руки» змінюючи власника;
- гроші, як штучна величина, створюються та знищуються в міру прийняття рішень в управлінні (гроші виникають із «нічого» та йдуть у «нікуди»);
- гроші можуть мати матеріальний носій, а можуть і не мати його – для інформації це другорядне;
- гроші як інформація існують доти, доки до цієї інформації існує довіра учасників, які використовують гроші;
- для функціонування грошей в економіці створюється спеціалізована підсистема – банківська система.

Запропонований у статті підхід не є єдиним можливим для пояснення ролі та сутності грошей у сучасній економіці. Доцільним є продовження досліджень, які б уточнили та деталізували запропонований підхід, зробили його більш адекватним та прагматичним. Перспективи розробки питань теорії грошей та грошового обігу полягають у формуванні різних теоретичних поглядів як основи створення та проведення грошово-кредитної політики держави.

Література

1. Маркс К. *Капитал. Критика политической экономии*. Т. 1. Кн. 1 : Процесс производства капитала. Москва : Политиздат, 1983. 737 с.
2. Джевонс У. Ст. *Деньги и механизм обмена* / Пер. с англ. Челябинск : Социум, 2006. 192 с.
3. Фишер И. *Покупательная сила денег* / Пер. с англ. Москва : Дело, 2001. 320 с.
4. Кейнс Дж. М. *Общая теория занятости, процента и денег* / Пер. с англ. Москва : Прогресс, 1978. 494 с.
5. Харрис Л. *Денежная теория* / Пер. с англ. Москва : Прогресс, 1990. 750 с.
6. Фридман М. *Количественная теория денег* / Пер. с англ. Москва : Эльф пресс, 1996. 131 с.
7. Уэрта де Сото Х. *Деньги, банковский кредит и экономические циклы* / Пер. с англ. Челябинск : Социум, 2008. 663 с.
8. Бродель Ф. *Динамика капитализма* / Пер. с франц. Смоленск : Полиграмма, 1993. 126 с.
9. Валлерстайн И. *Миросистемный анализ : Введение* / Пер. с англ. Москва : Территория будущего, 2006. 248 с.
10. Поланьи К. *Великая трансформация : политические и экономические истоки нашего времени* / Пер. с англ. Санкт-Петербург : Алетейя, 2002. 320 с.
11. Арриги Дж. *Долгий двадцатый век : Деньги, власть и истоки нашего времени* / Пер. с англ. Москва : Территория будущего, 2006. 472 с.
12. Гэлбрейт Дж. *Новое индустриальное общество. Избранное* / Пер. с англ. Москва : Эксмо, 2008. 1200 с.

13. Ростой В. В. *Стадии экономического роста* / Пер. с англ. Нью-Йорк : Фредерик А. Прегер, 1961. 242 с.
14. Пикетти Т. *Капитал в XXI веке* / Пер. с англ. Москва : Ад Маргинем Пресс, 2015. 592 с.

References

1. Marx, K. (1983). *Capital. Criticism of political economy*. Vol. 1, Book 1: The process of capital production [Kapital. Kritika politicheskoy ekonomii. T. 1, Kniga 1: Protsess proizvodstva kapitala], Politizdat, Moskva, 737 s. [in Russian]
2. Jevons, W. St. (2006). *Money and the mechanism of exchange*. Trans. from Eng. [Dengi i mekhanizm obmena; per. s angl.], Sotsium, Chelyabinsk, 192 s. [in Russian]
3. Fisher, I. (2001). *The purchasing power of money*. Trans. from Eng. [Pokupatel'naya sila deneg; per. s angl.], Delo, Moskva, 320 s. [in Russian]
4. Keynes, J. M. (1978). *General theory of employment, interest and money*. Trans. from Eng. [Obshchaya teoriya zanyatosti, protsenta i deneg; per. s angl.], Progress, Moskva, 494 s. [in Russian]
5. Harris, L. (1990). *Monetary theory*. Trans. from Eng. [Denezhnaya teoriya; per. s angl.], Progress, Moskva, 750 s. [in Russian]
6. Friedman, M. (1996). *Quantitative theory of money*. Trans. from Eng. [Kolichestvennaya teoriya deneg; per. s angl.], Elf press, Moskva, 131 s. [in Russian]
7. Huerta de Soto J. (2008). *Money, bank credit and economic cycles*. Trans. from Eng. [Dengi, bankovskiy kredit i ekonomicheskie tsikly; per. s angl.], Sotsium, Chelyabinsk, 663 s. [in Russian]
8. Braudel, F. (1993). *The dynamics of capitalism*. Trans. from French. [Dinamika kapitalizma; per. s frants.], Poligramma, Smolensk, 126 s. [in Russian]
9. Wallerstein, I. (2006). *World-system analysis: An introduction*. Trans. from Eng. [Mirosystemnyy analiz: Vvedenie; per. s angl.], Territoriya budushchego, Moskva, 248 s. [in Russian]
10. Polanyi, K. (2002). *The great transformation: The political and economic origins of our time*. Trans. from Eng. [Velikaya transformatsiya: politicheskie i ekonomicheskie istoki nashego vremeni; per. s angl.], Aleteyya, Sankt-Peterburg, 320 s. [in Russian]
11. Arrigi, J. (2006). *The long Twentieth Century: Money, power and the origins of our time*. Trans. from Eng. [Dolgiy dvadtsatyy vek: Dengi, vlast i istoki nashego vremeni; per. s angl.], Territoriya budushchego, Moskva, 472 s. [in Russian]
12. Galbraith, J. (2008). *New industrial society. Favorites*. Trans. from Eng. [Novoe industrialnoe obschestvo. Izbrannoe; per. s angl.], Eksmo, Moskva, 1200 s. [in Russian]
13. Rostow, V. V. (1961). *Stages of economic growth*. Trans. from Eng. [Stadii ekonomicheskogo rosta; per. s angl.], Frederik A. Preger, New York, 242 s. [in Russian]
14. Piketty, T. (2015). *Capital in the XXI century*. Trans. from Eng. [Kapital v XXI veke; per. s angl.], Ad Marginem Press, Moskva, 592 s. [in Russian]

УДК 336.71: 658.8

Марія Василівна ЧЕРКАСОВА

*аспірантка кафедри банківської справи, Одеський національний економічний
університет, Україна, e-mail: makedonskaya.m97@gmail.com,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5478-650X>*

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СТРАТЕГІЇ ТА СТРАТЕГІЧНОГО УПРАВЛІННЯ У БАНКІВСЬКІЙ СФЕРІ

Черкасова, М. В. Теоретичні засади стратегії та стратегічного управління у банківській сфері. *Вісник соціально-економічних досліджень* : зб. наук. праць. Одеса : Одеський національний економічний університет. 2021. № 3-4 (78-79). С. 132–141.

Анотація. У статті досліджено теоретичні засади формування стратегії. Визначено роль стратегічного планування у забезпеченні стійкого розвитку сучасної банківської системи в умовах посилення конкуренції. Метою статті є обґрунтування теоретичних засад стратегії та стратегічного управління із урахуванням специфіки банківської діяльності, а також пошук сучасних механізмів стратегічного управління банківськими установами для забезпечення їх ефективної діяльності. Проаналізовано теоретичні підходи до визначення поняття «стратегія» з боку представників концептуального, практичного, системного, інтегрованого підходів. На основі узагальнення наукових концепцій та визначень досліджено сутність та головне завдання стратегії. Розглянуто особливості сучасного трактування стратегії в діяльності банківських установ з урахуванням макроекономічної нестабільності та швидких змін зовнішнього середовища. Визначено основні види стратегій, що використовуються при стратегічному управлінні банківськими структурами: фінансова, маркетингова, інформаційно-технологічна, стратегія управління персоналом. Узагальнено поняття «стратегічне управління», визначено його місце і роль у розвитку банківських установ. Розглянуто складові елементи системи стратегічного управління банку та визначено особливості сучасного стратегічного управління банківською системою. Обґрунтовано, що саме стратегія є ключовим елементом системи стратегічного управління банку в умовах трансформації ринкової економіки. Розглянуто новітню методологічну концепцію стратегічного управління банківськими установами. Визначено, що більшість українських банків не використовують сучасні форми і методи управління на стратегічному рівні. Запропоновано впровадження сучасних механізмів стратегічного управління у діяльність банківських установ України з метою підвищення їх ефективності в процесі цифровізації банківської системи.

Ключові слова: стратегія; стратегічне управління; ефективність банківської діяльності; конкуренція; стратегічне планування; довгострокові цілі; ризики; трансформація.

Мария Васильевна ЧЕРКАСОВА

*аспирантка кафедры банковского дела, Одесский национальный экономический
университет, Украина, e-mail: makedonskaya.m97@gmail.com,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5478-650X>*

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СТРАТЕГИИ И СТРАТЕГИЧЕСКОГО УПРАВЛЕНИЯ В БАНКОВСКОЙ СФЕРЕ

Черкасова, М. В. Теоретические основы стратегии и стратегического управления в банковской сфере. *Вестник социально-экономических исследований* : сб. науч. трудов. Одесса : Одесский национальный экономический университет. 2021. № 3-4 (78-79). С. 132–141.

Аннотация. В статье исследованы теоретические основы формирования стратегии. Определена роль стратегического планирования в обеспечении устойчивого развития современной банковской системы в условиях усиления конкуренции. Целью статьи статьи является обоснование теоретических основ стратегии и стратегического управления с учетом специфики банковской деятельности, а также поиск современных механизмов стратегического управления банковскими учреждениями для обеспечения их эффективной деятельности. Проанализированы теоретические подходы к определению понятия «стратегия» со стороны представителей концептуального, практического, системного, интегрированного подходов. На основе обобщения научных концепций и определений исследованы сущность и главная задача стратегии. Рассмотрены особенности современной трактовки стратегии в деятельности банковских учреждений с учетом макроэкономической нестабильности и стремительных изменений внешней среды. Определены основные виды стратегий, которые используются при стратегическом управлении банковскими структурами: финансовая, маркетинговая, информационно-технологическая, стратегия управления персоналом. Обобщено понятие «стратегическое управление», определены его место и роль в развитии банковских учреждений. Рассмотрены составные элементы системы стратегического управления банка и определены особенности современного стратегического управления банковской системой. Обосновано, что именно стратегия является ключевым элементом системы стратегического управления банка в условиях трансформации рыночной экономики. Рассмотрена новейшая методологическая концепция стратегического управления банковскими учреждениями. Определено, что большинство украинских банков не используют современные формы и методы управления на стратегическом уровне. Предложено внедрение современных механизмов стратегического управления в деятельность банковских учреждений с целью повышения их эффективности в процессе цифровизации банковской системы.

Ключевые слова: стратегия; стратегическое управление; эффективность банковской деятельности; конкуренция; стратегическое планирование; долгосрочные цели; риски; трансформация.

Mariia CHERKASOVA

Postgraduate Student of the Banking Department,
Odessa National Economic University, Ukraine, e-mail: makedonskaya.m97@gmail.com,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5478-650X>

THEORETICAL FUNDAMENTALS OF STRATEGY AND STRATEGIC MANAGEMENT IN BANKING SPHERE

Cherkasova, M. (2021). Theoretical fundamentals of strategy and strategic management in the banking sphere [Teoretychni zasady stratehii ta stratehichnoho upravlinnia v bankivskii sferi], *Socio-economic research bulletin, Visnik social'no-ekonomichnih doslidzen'* (ISSN 2313-4569), Odessa National Economic University, Odessa, No. 3-4 (78-79), pp. 132–141.

Abstract. The article investigates the theoretical foundations of strategy formation. The role of strategic planning in ensuring the sustainable development of the modern banking system in conditions of increased competition is determined. The aim of the article is the substantiation of

the theoretical foundations of strategy and strategic management, taking into account the specifics of banking activities, as well as to search for modern strategic management mechanisms of banking institutions for ensure their effective operation. Theoretical approaches to the definition of the of «strategy» concept by representatives of conceptual, practical, systemic, integrated approaches are analyzed. Based on the generalization of scientific concepts and definitions, the essence and main task of the strategy are investigated. The peculiarities of the strategy modern interpretation in the banking institutions activities are considered, taking into account macroeconomic instability and fast-paced changes in the external environment. The main types of strategies that are used in the strategic management of banking structures are determined: financial, marketing, information technology, personnel management strategy. The concept of «strategic management» is generalized, its place and role in the development of banking institutions are determined. The constituent elements of the bank's strategic management system are considered and the peculiarities of the modern strategic management of the banking system are determined. It is substantiated that exactly the strategy is a key element of the bank's strategic management system in the conditions of market economy transformation. The newest methodological concept of the strategic management of banking institutions is considered. It is determined that the majority of Ukrainian banks do not use modern forms and methods of management at the strategic level. It is proposed to introduce modern strategic management mechanisms into the banking institutions activities to improve their efficiency in the process of banking system digitalization.

Keywords: *strategy; strategic management; efficiency of banking activity; competition; strategic planning; long-term goals; risks; transformation.*

JEL classification: *G210; L100; M310*

DOI: [https://doi.org/10.33987/vsed.3-4\(78-79\).2021.132-141](https://doi.org/10.33987/vsed.3-4(78-79).2021.132-141)

Постановка проблеми у загальному вигляді. Сучасна ситуація на ринку банківських послуг характеризується загостренням конкуренції, зростанням ролі фактора налагодження довгострокових взаємовідносин з ключовими учасниками ринку та, передусім, клієнтами. Банки змушені бути клієнтоорієнтованими для того, щоб займати стійку конкурентну позицію. Посилюється роль маркетингової діяльності, що направлена на удосконалення банківських послуг, розширення програм розвитку з клієнтами, моніторинг діяльності конкурентів, створення маркетингової культури в банківських установах. Все це неможливе без розробки стратегії з чітко визначеними цілями та завданнями, оцінкою потенційних можливостей динамічного розвитку банківської системи. Саме тому, процес стратегічного управління має важливе значення для забезпечення стійкого розвитку сучасної банківської системи, що базується на комплексній, науково обґрунтованій, предметно адаптованій до реалій банківської діяльності методології, інноваційних банківських технологіях та якісній оцінці глобальних екзогенних викликів та ендогенних перетворень. Таким чином, формування чіткої стратегії управління банківською системою є одним із актуальних питань на сучасному ринку банківських послуг.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років. Дослідженням змісту поняття «стратегія» присвячено багато робіт вітчизняних і зарубіжних фахівців, повнота яких залежить від обраного об'єкту і предмету дослідження. Вагомий внесок у розвиток стратегічного планування зробили І. Ансофф, Д. Аакер, Р. Бранденбург, Дж. Гелбрейт, П. Друкер, П. Вейл, Б. Карлоф, У. Кінг, Ф. Котлер, Д. Кліланд, Дж. Б. Куїнн, Г. Мінцберг, А. Томпсон, А. Дж. Стрікленд, Дж. Стейнер,

Д. Хассі, Н. Федоров. Більшість вчених розглядають ефективність стратегії через призму маркетингу, що є серцевиною стратегічного управління. Вони розглядають сутність маркетингових стратегій та особливості їх застосування у процесі стратегічного управління підприємствами, вивчають ефективність та необхідність інтеграції маркетингових стратегій та інноваційних технологічних інструментів в сучасних умовах, проте ці питання потребують подальшого дослідження в умовах стрімких змін ринкового середовища.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У процесі формування стратегії банку важливу роль відіграє науково обгрунтоване визначення сутності поняття «стратегія» з урахуванням сучасних особливостей функціонування банківської системи. Незважаючи на велику кількість наукових розробок в досліджуваній галузі, багато аспектів залишаються недостатньо дослідженими або дискусійними. В умовах трансформації стратегічного управління є невирішеними питання щодо єдиного розуміння сутності стратегії, що обумовлено глибиною самого терміна та масштабами його використання. Потребує значної уваги механізм формування стратегії, а саме удосконалення методичних підходів до управління стратегічним розвитком банків на сучасному ринку банківських послуг.

Постановка завдання. Метою дослідження є обгрунтування теоретичних засад стратегії та стратегічного управління, передусім із урахуванням специфіки банківської діяльності, пошук сучасних механізмів стратегічного управління банківськими установами для забезпечення їх ефективної діяльності в процесі трансформації банківської системи України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Досліджуючи зміст терміну «стратегія», доцільно звернути увагу на його походження. Грецьке слово «strategia» («stratos» – військо, «ago» – веду) пов'язане із військовим мистецтвом, що вивчає закономірності, детальне планування, підготовку та проведення військових операцій. В економічній сфері цей термін вперше був використаний у 1962 р. А. Чендлером-молодшим. Він розглядав «стратегію», як «визначення основних довгострокових цілей разом з відповідним планом дій та розподілом ресурсів для їх досягнення» [1, с. 15–16]. Саме з того часу почалося використання стратегічного планування на підприємствах в умовах ринкової економіки.

Сучасний процес стратегічного управління характеризується новими фокусами об'єктів управління. Одним із прикладів є поняття «блакитний океан» – ринковий простір, вільний від конкуренції. У «блакитних океанах» не існує конкуренції, не встановлені правила поведінки на ринку, там повинна використовуватися нетрадиційна, модерністська маркетингова стратегія. Блакитні океани означають нові ділянки ринку, що вимагають творчих підходів і дають можливість зростання та високих прибутків [2, с. 5]. Це посилює роль маркетингу, що стає центром стратегії будь-якого підприємства, особливо це стосується банківських установ.

З погляду ринкової теорії банків відбулася еволюція від операційної орієнтації (на продукт) до маркетингової орієнтації, тобто орієнтації на потреби споживачів. Як зазначає П. Друкер, «завдання організації повинні завжди обертатися навколо потреб споживача» [3, с. 468]. Цілком очевидно, що організація не може бути продуктивною, якщо вона не визначила, що потрібно її передбачуваному споживачеві з того, що вона може зробити. Це означає, що

стратегічне планування завжди має передбачати систематичний аналіз ринку, конкуренції і відносної сили організації.

Основою стратегічного управління є стратегія, яка містить низку взаємопов'язаних конкретних положень, що можуть стосуватися будь-якої сфери діяльності підприємства. Саме тому для розуміння сутності стратегічного управління розглянемо погляди різних науковців на визначення стратегії (табл. 1).

Таблиця 1

Погляди науковців щодо визначення поняття «стратегія»

Автор, рік	Визначення	Термін
П. Друкер, 1974 [4]	Теорія бізнесу даної організації.	Стратегія
І. Ансофф, 1989 [5]	Набір правил для прийняття рішення, якими організація керується у своїй діяльності.	Стратегія
П. Вейл, 1989 [6]	Це декларація намірів зробити певний вибір у майбутньому, коли будуть досягнуті моменти, які надають право вибору.	Стратегія
Б. Карлоф, 1991 [7]	Узагальнена модель дій, необхідних для досягнення поставлених цілей шляхом координації та розподілу ресурсів компанії.	Стратегія
А. Томпсон, А. Дж. Стрікланд, 1995 [8]	Набір дій і рішень, зроблених для досягнення встановлених показників діяльності.	Стратегія
Г. Мінцберг, 1998 [9]	Це принцип поведінки або слідування певній моделі поведінки через комбінацію п'яти "П": план, прийом, патерн дій, позиція, перспектива.	Стратегія
М. МакДональд, 2000 [10]	Процес формулювання довгострокових цілей та стратегій для всього підприємства чи його підрозділу шляхом співставлення наявних ресурсів з відкритими можливостями.	Стратегічне планування
Р. Румельт, 2014 [11, с. 11]	Хороша стратегія передбачає вміння чесно та відкрито визнавати труднощі та проблеми, з якими стикається фірма, та створювати конкретні методи їх усунення.	Стратегія

Продовження табл. 1

М. Рівз, 2016 [12]	Стратегія за своїм призначенням – це спосіб вирішення завдань, тобто вибір оптимальної стратегії залежить від конкретних завдань, що ставить перед собою фірма, а також середовища, в якому вона функціонує.	Стратегія
А. Джаїн, 2017 [13]	Єднання трьох вимірів – цілей, ресурсів та можливостей, котрі взаємно підсилюють одне одного.	Стратегія

Джерело: узагальнено автором на основі [4–13]

Таким чином, термін «стратегія» стосовно будь-якої організації, у тому числі і банківських установ, є комплексним і багатограним. Існує декілька теоретичних підходів до визначень поняття стратегія, основними з яких є концептуальний, практичний, системний, інтегрований [14, с. 23]. Представники концептуального підходу [1; 11; 12] розглядають стратегію як орієнтир, концепцію, траєкторію розвитку. З точки зору представників практичного підходу [5; 7; 8], стратегія – це модель дій, набір правил для прийняття рішень. Стратегію як проміжні, зв'язуючи ланки розглядають представники системного підходу [6; 10]. На думку представників інтегрованого підходу [9; 13], стратегія – це система управлінських рішень, тобто певна послідовність дій у часі.

Узагальнюючи різні погляди науковців (табл. 1), стратегію можна розуміти як перспективний розвиток установи задля досягнення конкурентних переваг та успіху діяльності. В сучасному трактуванні стратегії необхідно звернути увагу на такі її особливості, як тривалість дій застосування як інструменту реакції на непередбачувані події в умовах конкуренції та активної взаємодії із зовнішнім оточенням, а також створенні унікальної позиції підприємства на ринку шляхом вибору видів діяльності, відмінних від конкурентів.

Стратегія банківської установи, яка характеризує цілі її розвитку та здатна реагувати на внутрішні зміни, що здійснюються з метою виконання місії організації, зміцнення її конкурентних позицій, а також утримання довгострокових переваг на цільових ринках, є ключовим елементом системи стратегічного управління банку в умовах трансформації ринкової економіки.

На думку вітчизняного науковця О. І. Штейна, який досліджує проблеми банківського маркетингу, «стратегія» стосовно банків у загальному розумінні – це «план управління банком, спрямований на зміцнення його позицій, задоволення потреб клієнтів у послугах, враховуючи інтереси самого банку» і який включає «вибір найбільш загальних напрямів розвитку банку, які для нього, з урахуванням конкретних ціннісних орієнтацій, є найкращими та являють собою узагальнену модель дій для досягнення підсумкових прогнозованих результатів у майбутньому» [15].

Стратегічне управління банківськими структурами відбувається за різними напрямами, які передбачають розроблення певних видів стратегії [14]:

1. Фінансова стратегія – досягнення поставлених темпів зростання ринкової вартості банку, рівня капіталізації, показників рентабельності, ділової активності тощо.

2. Маркетингова стратегія – зростання ринкової частки банку в певному сегменті надання послуг, операцій, збільшенні кількості клієнтів тощо.

3. Інформаційно-технологічна стратегія – зростання частки клієнтів, що користуються онлайн банкінгом, автоматизованих операцій, запровадження та розвиток онлайн операцій.

4. Стратегія управління персоналом – використання специфічних методів здобуття професійних знань та навичок працівниками, створення оптимальних умов для виконання покладених на них функцій.

Німецькі вчені Е. Дихтль і Х. Хершген вважають, що маркетингова стратегія є основною віссю для реалізації ухваленної загальної стратегії установи [16]. Ефективне управління банківськими установами передбачає розроблення системи стратегічного управління (рис. 1).

Рис. 1. Складові елементи системи стратегічного управління банку

Джерело: складено автором на основі [17]

Процес формування стратегії розвитку банківської структури складається з декількох етапів. Кожен з цих етапів посідає важливе місце у системі стратегічного управління банку та передбачає розроблення стратегій її динамічного розвитку на основі використання аналізу різних факторів, ризиків, механізму узгодженості стратегічних рішень, інтегрованого контролю заходів щодо реалізації цих рішень і можливості своєчасного реагування на трансформаційні зміни зовнішнього середовища. Основним принципом стратегічного управління є безперервність. Це означає, що стратегічне управління не є сталим процесом та повинне постійно розвиватися та адаптуватися до змін у ринковому середовищі.

Сучасне бачення сутності поняття «стратегічне управління» є досить неоднозначним. Це обумовлено певними змінами зовнішнього середовища, що сьогодні є центром стратегічного менеджменту, поступово замінюючи орієнтацію тільки на внутрішнє середовище. Більшість вчених розглядають стратегічне управління, як «процес оцінки зовнішнього середовища, формулювання

організаційних цілей, прийняття рішень, їхня реалізація та контроль, сфокусовані на досягнення цілей та майбутнім зовнішнім середовищем організації» [18].

Однією з новітніх методологічних концепцій стратегічного управління є методологія розроблення «стратегічних карт» розвитку підприємства. Карта побудована за ієрархічним принципом. Всі цілі, завдання, процеси побудовані в карті і збалансовані по вертикалі й горизонталі – всі дії підприємства взаємопов'язані і мають індикатори, які показують, як здійснюється план, якими темпами йде досягнення цілей [19]. Стратегічна карта деталізує систему показників, ілюструючи динаміку стратегічного розвитку і акцентуючи увагу на основні напрями діяльності підприємства, дозволяючи здійснювати контроль за стратегією у межах усього підприємства. Таким чином, стратегічна карта надає простий, універсальний і послідовний спосіб опису стратегії так, щоб можна було встановити не лише цілі та показники, а також і ефективно ними управляти.

Сучасне управління банком – це поєднання стратегічного й оперативного управління, в якому стратегічне управління є процесом визначення цілей організації і рішення про те, що потрібно зробити для їх досягнення, а оперативне управління визначає, як необхідно діяти для виконання цілей.

Висновки і перспективи подальших розробок. Дослідивши теоретичні аспекти сутності стратегії та розглянувши різноманіття наукових визначень вчених, можна дійти висновку, що стратегія банківської установи – це генеральний план дій, який визначає пріоритетність стратегічних завдань, ефективність розподілу ресурсів та послідовність етапів досягнення стратегічних цілей. Головне завдання стратегії полягає у визначенні потреб споживачів та їх якісному задоволенні. У сучасному трактуванні стратегія управління розглядається як результат, сукупність взаємозалежних рішень, що визначають пріоритетні напрямки використання ресурсів, зусиль підприємства для реалізації його місії, забезпечення довгострокових конкурентних переваг на цільових ринках, засіб реалізації інтересів підприємства.

Сучасний процес трансформації банківської системи України викликає принципові зміни механізмів стратегічного управління банківськими установами. З'являються новітні методологічні концепції стратегічного управління, однією з яких є «стратегічна карта». Сучасне стратегічне управління банківськими установами потребує поєднання двох принципово важливих напрямків в управлінні – стратегічного та оперативного. Більшість українських банківських установ, на жаль, не використовують сучасні форми і методи управління банком на стратегічному рівні. Проблемою залишається те, що вітчизняні банки більше акцентують увагу на оперативних аспектах діяльності, ніж на стратегічних. Але тільки збалансованість використання цих двох напрямків може призвести до успіху в умовах непередбачуваних та швидких змін навколишнього середовища. Тому, подальші розробки повинні бути зосереджені на дослідженні сучасних інструментів стратегічного управління банківськими установами та передбачати поєднання стратегічного та оперативного напрямків управління.

Література

1. Chandler A. D. Jr. *Strategy and structure*. Cambridge, MA : The MIT Press, 1962. 464 p.
2. Ким В. Чан, Моборн Р. *Стратегия «голубого океана»* / Пер. с англ. Москва : НИРРО, 2005. 727 с.
3. Друкер П. *Практика менеджмента* / Пер. с англ. Москва : Вильямс, 2003. 398 с.

4. Drucker P. F. *Management : tasks, responsibilities, practices*. New York : Harper & Row, 1974. 840 p.
5. Ансофф И. *Новая корпоративная стратегия* / При содействии Э. Дж. Макдоннела; пер. с англ. Санкт-Петербург : Питер-Ком, 1999. 416 с.
6. Vaill P. B. *Managing as a performing art : New ideas for a world of chaotic change*. San Francisco, CA : Jossey-Bass, 1989. 236 p.
7. Карлоф Б. *Деловая стратегия : концепция, содержание, символы*. Москва : Экономика, 1991. 239 с.
8. Томпсон А. А., Стрикленд А. Дж. *Стратегический менеджмент : концепции и ситуации для анализа* / Пер. с англ. 12-е изд. Москва : Вильямс, 2006. 928 с.
9. Mintzberg H., Quinn J. B., Ghoshal S. *The strategy process : concepts, context and cases*. London : Pearson College Div, 1998. 1036 p. Pp. 5–13.
10. Мак-Дональд М. *Стратегическое планирование маркетинга* / Пер. с англ. Санкт-Петербург : Питер, 2000. 320 с.
11. Румельт Р. *Хорошая стратегия, плохая стратегия. В чем отличие и почему это важно* / пер. с англ. Москва : Манн, Иванов и Фербер, 2014. 243 с.
12. Ривз М., Хаанес К., Синха Д. *Стратегии тоже нужна стратегия* / пер. с англ. под ред. А. Лазурского, Г. Милова. Москва : Эксмо, 2016. 272 с.
13. Jain A. *The Iron triangle of strategy*. June 19, 2017. URL: <https://www.linkedin.com/pulse/iron-triangle-strategy-arpit-jain> (access date: 09.09.2021).
14. Коваленко В. В. *Стратегічне управління фінансовою стійкістю банківської системи : методологія і практика* : монографія. Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2010. 228 с.
15. Штейн О. І. Банківський маркетинг : сучасна стратегія на ринку банківських послуг. *Вісник СевНТУ*. 2006. Вип. 73 : Економіка і фінанси. С. 219–227.
16. Дихтль Е., Хершген Х. *Практический маркетинг : учеб. пособ.* / Пер. с нем. А. М. Макарова. Москва : Высшая школа, 1995. 255 с.
17. Мізюк Б. М. *Стратегічне управління* : підруч. 2-ге вид. Львів : Магнолія плюс, 2006. 392 с.
18. Smith G. D., Arnold D. R., Bizzell B. G. *Business strategy and policy*. Boston : Houghton Mifflin School, 1985. 864 p.
19. Мельник Ю. М., Савченко О. С. Проблеми застосування збалансованої системи показників на вітчизняних підприємствах. *Маркетинг і менеджмент інновацій*. 2011. № 1. С. 192–203.

References

1. Chandler, A. D. Jr. (1962). *Strategy and structure*, The MIT Press, Cambridge, MA, 464 p.
2. Kym, U. Chen, Moborn, R. (2005). *Strategy of the «blue ocean»*. Trans. from Eng. [Strategiya «golubogo okeana»; per. s angl.], HIPPO, Moskva, 727 s. [in Russian]
3. Drucker, P. F. (2003). *Practice of management*. Trans. from Eng. [Praktika menedzhmenta; per. s angl.], Vilyams, Moskva, 398 s. [in Russian]
4. Drucker P. F. (1974). *Management: tasks, responsibilities, practices*. Harper & Row, New York, 840 p.
5. Ansoff, I., Macdonnel, E. J. (1999). *New corporate strategy*. Trans. from Eng. [Novaya korporativnaya strategiya; per. s angl.], Piter-Kom, Sankt-Peterburg, 416 s. [in Russian]
6. Vaill, P. B. (1989). *Managing as a performing art : New ideas for a world of chaotic change*. San Francisco, CA: Jossey-Bass, 236 p.
7. Karlof, B. (1991). *Business strategy: concept, content, symbols* [Delovaya strategiya: kontseptsiya, sodержanie, simvoly], Ekonomika, Moskva, 239 s. [in Russian]
8. Thompson, A. A., Strickland, A. J. (2006). *Strategic management: concepts and cases for analysis*. Trans. from Eng. 12th ed. [Strategicheskii menedzhment: kontseptsii i situatsii dlya analiza; per. s angl.], Vilyams, Moskva, 928 s. [in Russian]
9. Mintzberg, H., Quinn, J. B., Ghoshal, S. (1998). *The strategy process : concepts, context and cases*. Pearson College Div, London, 1036 p. Pp. 5–13.

10. McDonald, M. (2000). *Strategic marketing planning*. Trans. from Eng. [Strategicheskoe planirovanie marketinga, per. s angl.], Piter, Sankt-Peterburg, 320 s. [in Russian]
11. Rumelt, R. (2014). *Good strategy / bad strategy: The difference and why it matters*. Trans. from Eng. [Khoroshaya strategiya / plokhaya strategiya: V chem otlichie i pochemu eto vazhno; per. s angl.], Mann, Ivanov i Ferber, Moskva, 243 s. [in Russian]
12. Reeves, M., Haanaes, K., Sinha, J. (2016). *Your strategy needs a strategy*. Trans. from Eng. A. Lazurskiy, G. Milov [Strategii tozhe nuzhna strategiya; per. s angl. A. Lazurskogo, G. Milova], Eksmo, Moskva, 272 s. [in Russian]
13. Jain, A. (2017). *The Iron triangle of strategy*. June 19, 2017. URL: <https://www.linkedin.com/pulse/iron-triangle-strategy-arpit-jain>.
14. Kovalenko, V. V. (2010). *Strategic management of financial stability of the banking system: methodology and practice: monograph* [Stratehichne upravlinnia finansovoiu stiikistiu bankivskoi systemy: metodolohiia i praktyka: monohrafiia], DVNZ «UABS NBU», Sumy, 228 s. [in Ukrainian]
15. Shtein, O. I (2006). Bank marketing: current strategy for the market of banking services [Bankivskyi marketynh: suchasna stratehiia na rynku bankivskykh posluh], *Visnyk SevNTU*, Vyp. 73: Ekonomika i finansy, s. 219–227 [in Ukrainian]
16. Dichtl, E., Khershhen, Kh.(1996). *Practical marketing*. Trans. from German A. M. Makarov [Praktycheskiy marketing; per. s nemets. A. M. Makarova], Vysshaya shkola, Moskva, 255 s. [in Russian]
17. Miziuk, B. M. (2006). *Strategic management*. 2nd ed. [Stratehichne upravlinnia; 2-e vyd.], Mahnoliia plius, Lviv, 392 s. [in Ukrainian]
18. Smith, G. D., Arnold, D. R. & Bizzell, B. G. (1985). *Business strategy and policy*. Houghton Mifflin School, 864 p.
19. Melnyk, Yu. M. & Savchenko, O. S. (2011). Problems of balanced scorecard system using at the domestic enterprises [Problemy zastosuvannia zbalansovanoi systemy pokaznykiv na vitchyznianskykh pidpriemstvakh], *Marketynh i menedzhment innovatsii*, No. 1, s. 192–203 [in Ukrainian]

***МЕНЕДЖМЕНТ ТА
БІЗНЕС-АДМІНІСТРУВАННЯ***

УДК 338.48-53:331.101.262

Ігор Васильович ЛЕБЕДЄВ

доктор економічних наук, доцент кафедри туристичного та готельно-ресторанного бізнесу, Одеський національний економічний університет, Україна,
e-mail: lebedyev.ihor@gmail.com, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-0405-639X>

РЕКРЕАЦІЯ І ТУРИЗМ ЯК ФАКТОРИ РОЗВИТКУ ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ

Лебедев, І. В. Рекреация і туризм як фактори розвитку людського потенціалу. *Вісник соціально-економічних досліджень* : зб. наук. праць. Одеса : Одеський національний економічний університет. 2021. № 3-4 (78-79). С. 143–158.

Анотація. У статті розглянуто роль рекреації та туризму у збільшенні людського потенціалу в контексті реалізації Програми Цілей сталого розвитку, яка передбачає досягнення балансу між економічним, соціальним і природним середовищем на принципах доступності, рівноправ'я, справедливості та розширення можливостей вибору. Метою статті є дослідження стану рекреаційно-туристичної сфери України, розкриття її ролі у забезпеченні людського розвитку та надання практичних рекомендацій щодо підвищення людського потенціалу шляхом впровадження сталого соціально-орієнтованого доступного туризму та рекреації. Дослідження проведено з використанням комплексного методологічного підходу на засадах людино-центричної парадигми, яка передбачає пізнання економічних явищ і процесів з урахуванням впливу соціальних відносин та інших позаекономічних факторів. Висвітлено сутність концепцій людського потенціалу, сталого розвитку туризму і рекреації, запропоновано уточнені визначення ключових понять. Визначено соціально-економічні фактори формування та ефективного використання людського потенціалу і роль у цьому рекреаційно-туристичної сфери. На основі аналізу статистичних даних показано, що Україна має достатній потенціал для розвитку рекреаційно-туристичної сфери, але вона розвивається повільно через політичну та соціально-економічну нестабільність, низьку інвестиційну привабливість країни та низькі доходи населення і здійснює недостатній зворотний вплив на економіку і соціальну сферу. Це стало, на нашу думку, однією з причин зниження позиції України у світовому рейтингу країн щодо індексу людського розвитку з 45 у 1990 р. до 88 у 2019 р. Обґрунтовано концептуальне положення щодо необхідності розширення соціальної бази прогресивних перетворень шляхом переходу від соціального діалогу до дієвого тристороннього соціального партнерства і відновлення розпущеної раніше Національної ради соціального партнерства (НРСП) як постійно діючого органу на державному рівні та аналогічних органів на галузевому, регіональному і місцевому рівнях. Запропоновано рекомендації, які сприятимуть прискоренню сталого розвитку рекреаційно-туристичної сфери і підвищенню її соціальної результативності.

Ключові слова: рекреація; туризм; розвиток людини; людський потенціал; сталий розвиток; соціально-орієнтований туризм; соціальне партнерство; соціальний діалог.

Игорь Васильевич ЛЕБЕДЕВ

доктор экономических наук, доцент кафедры туристического и гостинично-ресторанного бизнеса, Одесский национальный экономический университет, Украина,
e-mail: lebedyev.ihor@gmail.com, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-0405-639X>

РЕКРЕАЦИЯ И ТУРИЗМ КАК ФАКТОРЫ РАЗВИТИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА

Лебедев, И. В. Рекреация и туризм как факторы развития человеческого потенциала. *Вестник социально-экономических исследований* : сб. науч. трудов. Одесса : Одесский национальный экономический университет. 2021. № 3-4 (78-79). С. 143–158.

Аннотация. В статье рассмотрена роль рекреации и туризма в увеличении человеческого потенциала в контексте реализации Программы Целей устойчивого развития, которая предполагает достижение баланса между экономической, социальной и природной средой на принципах доступности, равноправия, справедливости и расширения возможностей выбора. Целью статьи является исследование состояния рекреационно-туристической сферы Украины, раскрытие ее роли в обеспечении человеческого развития и разработка практических рекомендаций относительно мер по внедрению устойчивого, социально-направленного, доступного туризма и рекреации. Исследование проведено с использованием комплексного методологического подхода на основе человеко-центрической парадигмы, которая предполагает познание экономических явлений и процессов с учетом влияния социальных отношений и других внеэкономических факторов. Освещена сущность концепций человеческого потенциала, устойчивого развития туризма и рекреации, предложены уточненные определения ключевых понятий. Определены социально-экономические факторы формирования и эффективного использования человеческого потенциала, роль в этом рекреационно-туристической сферы. На основе анализа статистических данных показано, что Украина имеет достаточный потенциал для развития рекреационно-туристической сферы, но она развивается медленно из-за политической и социально-экономической нестабильности, низкой инвестиционной привлекательности страны, низких доходов населения и оказывает недостаточное обратное влияние на экономику и социальную сферу. Это стало, по нашему мнению, одной из причин снижения позиции Украины в мировом рейтинге стран по индексу человеческого развития с 45 в 1990 г. до 88 в 2019 г. Обосновано концептуальное положение о необходимости расширения социальной базы прогрессивных преобразований путем перехода от социального диалога к действенному трехстороннему социальному партнерству и восстановлению распущенного ранее Национального совета социального партнерства (НРСП) как постоянно действующего органа на государственном уровне и аналогичных органов на отраслевом, региональном и местном уровнях. Предложены рекомендации, которые будут способствовать ускорению устойчивого развития рекреационно-туристической сферы и повышению ее социальной результативности.

Ключевые слова: рекреация; туризм; человеческий потенциал; устойчивое развитие; социально-ориентированный туризм; социальное партнерство; социальный диалог.

Ihor LEBEDIEV

Doctor of Economics, Associate professor, Department of Tourism, Hotel and Restaurant Business, Odessa National Economic University, Ukraine,
e-mail: lebedyev.ihor@gmail.com, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-0405-639X>

RECREATION AND TOURISM AS FACTORS OF HUMAN POTENTIAL DEVELOPMENT

Lebediev, I. (2021). Recreation and tourism as factors of human potential development [Rekreatsiia i turizm yak faktory rozvytku liudskoho potentsialu], *Socio-economic research bulletin, Visnik social'no-ekonomichnih doslidzen'* (ISSN 2313-4569), Odessa National Economic University, Odessa, No. 3-4 (78-79), pp. 143–158.

Abstract. The article considers the role of recreation and tourism in human development in the context of the Sustainable Development Goals Program implementation, which includes balancing the economic, social and natural environment based on the principles of accessibility, equality,

justice and choice. The purpose of the article is to study the state of the recreational and tourist sphere of Ukraine, to reveal its role in ensuring human development and to propose practical recommendations for increasing human potential through the introduction of sustainable socially-oriented affordable tourism and recreation. The study was conducted using a comprehensive methodological approach based on the human-centric paradigm, which involves knowledge of economic phenomena and processes, taking into account the impact of social relations and other non-economic factors. The essence of the concepts of human potential, sustainable development of tourism and recreation is highlighted, the refined definitions of key concepts are proposed. The socio-economic factors of creation and effective use of human potential, the role of the recreational and tourist sphere are highlighted. Based on the analysis of statistical data, it is shown that Ukraine has sufficient potential for the development of recreation and tourism, but it is developing slowly due to political and socio-economic instability, low investment attractiveness and low incomes, has an insufficient impact on the economy and social sphere. This was, in our opinion, one of the reasons for the decline of Ukraine's position in the world ranking of countries on the human development index from 45 in 1990 to 88 in 2019. The conceptual position on the need to expand the social base of progressive transformations by moving from social dialogue to effective tripartite social partnership and the restoration of the previously disbanded National Social Partnership Council (NSPC) as a permanent body at the state level and similar bodies at sectorial, regional and local levels is substantiated. Recommendations that will help accelerate the sustainable development of the recreational and tourism sector and increase its social performance are proposed.

Keywords: recreation; tourism; human development; human potential; sustainable development; socially oriented tourism; social partnership; social dialogue.

JEL classification: I150; L830; Z320

DOI: [https://doi.org/10.33987/vsed.3-4\(78-79\).2021.143-158](https://doi.org/10.33987/vsed.3-4(78-79).2021.143-158)

Постановка проблеми у загальному вигляді. Концепція людського потенціалу з'явилася в науковому обороті разом із прийняттям ПРООН концепції людського розвитку, про що було заявлено у Звіті про людський розвиток за 1990 р., в якому закладено її теоретичні основи. Людський потенціал характеризується якісними та кількісними властивостями і розуміється як сукупність вроджених і набутих здібностей особистості, таких як стан фізичного і духовного здоров'я, світогляд, загальний рівень культури, знання і професійні навички, морально-етичні цінності, мотивація до праці й розвитку, накопичення життєвого досвіду [1, с. 102–103]. Ці властивості людини можуть бути реалізовані повністю і частково, на користь чи на шкоду суспільства і впливати на результати його діяльності.

Людський потенціал перетворюється у людський капітал, якщо використовуються в будь-якій сфері суспільно корисної діяльності для задоволення різноманітних потреб людини, родини, організації, громади, суспільства і завдяки цьому визначає рівень індивідуальної і суспільної конкурентоспроможності і добробуту, стає джерелом зростання національного багатства. Тому формування, розвиток, збільшення і відтворення людського потенціалу є першорядним завданням держави та суспільства і охоплює його різні сфери.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років. Питання розвитку людського потенціалу і соціальні аспекти рекреаційно-туристичної сфери знаходяться в полі зору зарубіжних і українських вчених. В колективній монографії Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України розглянуто суперечливу єдність економічної ефективності та соціальної

результативності у контексті забезпечення сталого людського розвитку, окреслено соціально-економічні передумови його активізації [2].

У монографії Т. І. Ткаченко «Сталий розвиток туризму: теорія, методологія, реалії бізнесу» [3], в якій розкрито стратегічні орієнтири сталого розвитку суб'єктів господарювання у сфері туризму з урахуванням реалій сучасного стану туристичного бізнесу в Україні. Але, оскільки монографія була опублікована за 6 років до ухвалення резолюції Генеральної Асамблеї ООН «Порядок денний для сталого розвитку на період до 2030 року» та документа UNWTO «Туризм на Порядку денному 2030», вона не відображає новітні події, тому положення і висновки автора потребують подальшого розвитку.

Соціальні аспекти розвитку рекреації та туризму в Україні розглянуто у статті І. С. Каленюк і Т. М. Котенко, в якій на підставі аналізу статистичних даних зроблено висновок, що «на сучасному етапі рекреаційно-туристична сфера України знаходиться під впливом великої кількості негативних чинників» [4, с. 97–99].

С. А. Захарін, розглянувши організаційно-економічні чинники розвитку сфери туризму та курортів в Україні, запропонував для її розвитку, серед іншого, впровадження програм державно-приватного партнерства, залучення міжнародної допомоги, імплементацію нормативів Європейського Союзу [5].

В. П. Антонюк розглядала роль рекреаційно-туристичної сфери у людському розвитку і на основі аналізу статистичних даних дійшла висновку, що «ця сфера знаходиться в занепаді і не сприяє ні людському, ні економічному розвитку». При цьому запропоновано низьку заходів для перетворення сфери рекреації та туризму на дієвий чинник забезпечення людського розвитку [6, с. 150].

Н. М. Влащенко [7], О. В. Мілінчук [8], Н. О. Дугієнко і О. О. Кондрацька [9] досліджували питання впровадження соціального туризму в Україні задля розширення можливостей для подорожей різним прошаркам населення, насамперед, незаможним.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У зазначених та інших наукових публікаціях питання формуванні людського потенціалу не розглядаються, відмічені кризові явища у сферах економіки, рекреації та туризму, але практичні рекомендації для вирішення цих проблем зводяться переважно до вдосконалення системи управління, розробки нових регламентуючих документів і очікування іноземних інвестицій, що в нинішній ситуації малоімовірно через низьку інвестиційну привабливість України.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження стану рекреаційно-туристичної сфери України та розкриття її ролі у забезпеченні розвитку людського потенціалу. Для досягнення мети були поставлені такі завдання:

- дослідити й узагальнити новітні дослідження концепції людського потенціалу, внести пропозиції щодо її подальшого розвитку;
- проаналізувати стан рекреаційно-туристичної сфери в Україні та її роль у збільшенні людського потенціалу;
- запропонувати практичні рекомендації щодо прискорення сталого розвитку рекреаційно-туристичної сфери і підвищення її соціальної результативності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Концепція людського потенціалу виникла і набула поширення наприкінці ХХ ст. у зв'язку із прийняттям ООН концепції людського розвитку, яка виходить із того, що в сучасних умовах суспільний прогрес можуть забезпечувати лише здорові, працездатні, моральні та

активні люди. Вона наголошує на пріоритетності ролі людини, яка є метою економічного зростання, а не його ресурсом, тому цілями суспільного розвитку є створення сприятливих умов для фізичного, соціального і духовного розвитку людини, що визнано головним критерієм суспільного прогресу. У зв'язку з цим Програма розвитку ООН щороку оприлюднює Індекс людського розвитку і рейтинг 189 країн світу, який є інтегральним узагальненим показником та акумулює три найважливіші складові людського розвитку:

- гідний рівень життя, що забезпечується сталим розвитком економіки і вимірюється показником ВВП на душу населення в доларах США за паритетом купівельної спроможності;

- довголіття, що визначається рівнем очікуваної тривалості життя при народженні та забезпечується розвитком соціальної сфери, насамперед, оздоровленням населення;

- доступність одержання належної освіти і кваліфікації, що вимірюється рівнем письменності дорослого населення і сукупним валовим коефіцієнтом тих, що поступили в початкові, середні й вищі навчальні заклади.

Таким чином, поняття «людський розвиток» є тотожним поняттю «розвиток людського потенціалу». Його найважливішим фактором є задоволення раціональних матеріальних і духовних потреб людини на основі прискорення соціально-економічного прогресу. Задля досягнення цієї мети Україна у 2015 році приєдналася до ініційованого ООН всесвітнього руху за виконання Програми ООН «Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року» [10]. Для України було встановлено цільові орієнтири на три етапи – 2020, 2025 і 2030 роки, визначено 17 цілей і 86 конкретних завдань, сформовано перелік індикаторів для моніторингу із 183 показників [11], передбачено періодичну звітність про їх виконання.

Серед сімнадцяти Цілей сталого розвитку (ЦСР) сфера рекреації та туризму тісно взаємопов'язані з виконанням одинадцяти: 1. Подолання бідності. 2. Подолання голоду, розвиток сільського господарства. 3. Міцне здоров'я і благополуччя. 6. Чиста вода та належні санітарні умови. 8. Гідна праця і економічне зростання. 9. Промисловість, інновації та інфраструктура. 10. Скорочення нерівності. 11. Сталий розвиток міст і громад. 12. Відповідальне споживання та виробництво. 14 та 15. Збереження екосистем суходолу та моря.

За даними Моніторингового звіту Державної служби статистики України [12] на першому етапі реалізації завдань ЦСР у 2015–2019 рр. був досягнутий деякий прогрес у виконанні 15-ти з 17-ти цілей і країна посіла 41 місце в глобальному рейтингу 2019 року. Статистичні дані щодо результатів реалізації окремих ЦСР у 2015–2019 рр., що мають значення для розвитку рекреаційно-туристичної сфери і підвищення її ролі у забезпеченні збільшення людського потенціалу, наведені в табл. 1.

Розвиток рекреації та туризму тісно пов'язаний з виконанням завдань, що визначені у ЦСР 3 «Міцне здоров'я і благополуччя». Це особливо важливо для України, враховуючи незадовільні показники захворюваності населення, насамперед, за такими соціально-небезпечними захворюваннями, як COVID-19, туберкульоз, ВІЛ, серцево-судинні, психічні, за якими Україна посідає одне з перших місць у Європі. Через недостатнє державне фінансування охорони здоров'я частка витрат домогосподарств у загальних витратах на охорону здоров'я становить близько 50%. Через бідність майже 69% пацієнтів займаються самолікуванням, не звертаючись за медичною допомогою, близько 40% населених

пунктів не мають екстрених медичних послуг. Залишається високою частка сільських домогосподарств (39,2%), які страждають через незабезпеченість населеного пункту своєчасними послугами швидкої медичної допомоги.

Таблиця 1

Динаміка факторів відтворення людського потенціалу
в Україні за період 2015–2019 рр.

Показники	2015	2016	2017	2018	2019
Індекс людського розвитку, місце у світовому рейтингу	80	74	88	88	74
Цілі сталого розвитку, місце у світовому рейтингу	34	46	39	39	41
Індекс фізичного обсягу ВВП, % до попереднього року	90,2	102,4	102,5	103,3	103,2
Рівень безробіття (за методологією МОП), %	9,1	9,3	9,5	8,8	8,2
Частка населення, чиї середньодушові еквівалентні сукупні витрати є нижчими за прожитковий мінімум, %	58,3	58,6	47,3	43,2	41,3
Частка осіб, добове споживання яких є нижчим за 5,05 долара США за ПКС, %	2,4	2,0	1,9	1,8	0,3
Частка населення, яка страждає від голоду	2,8	2,5	3,3	3,5	–
Середньомісячний наявний дохід у розрахунку на одну особу, грн.	5627	3090	3939	4870	5627
Частка витрат на харчування в сукупних витратах домогосподарств, %	54,6	51,4	49,6	49,4	48,5
Індекс споживчих цін на продукти харчування, % до попереднього року	144,4	108,5	113,4	111,5	108,3
Частка витрат населення у загальних видатках на охорону здоров'я, %	48,8	52,3	47,5	48,2	49,2
Частка сільських домогосподарств, які страждали через незабезпеченість населеного пункту своєчасними послугами швидкої медичної допомоги, %	39,9	–	38,2	–	39,2
Частка проб питної води у централізованому водопостачанні, що не відповідають стандарту за мікробіологічними показниками, %	4,6	6,4	7,9	8,5	8,2
Частка сільського населення, яке має доступ до централізованого водопостачання, %	25,0	29,0	30,0	30,1	–
Частка скидів забруднених (недостатньо очищених) стічних вод у водні об'єкти у загальному обсязі скидів, %	16,4	12,9	21,2	18,3	13,7

Джерело: розроблено автором за даними [12; 13]

Важливим соціальним результатом функціонування національної економіки, охорони здоров'я і людського розвитку є показник середньої тривалості життя при народженні. За цим показником (72,1) Україна посідає у 2019 р. 113 місце у світі. Умовний коефіцієнт депопуляції (відношення кількості померлих до кількості тих, що народилися) складає 1,27 [14, с. 72].

Суттєве значення для сфери рекреації та туризму і життєдіяльності людей загалом має належне функціонування систем водопостачання та водовідведення. У реалізації ЦСР 6 «Чиста вода та належні санітарні умови» був досягнутий прогрес у виконанні 4 завдань з 12. Так, частка сільського населення, яке має доступ до централізованого водопостачання, збільшилася на 5%, а частка скидів недостатньо очищених стічних вод зменшилася на 2,7%. Однак за іншими

показниками поліпшення не спостерігається: якість проб питної води, що не відповідають стандарту за мікробіологічними показниками, збільшилася з 5,4% до 8,6%; а частка сільського населення, яке має доступ до централізованих систем водовідведення, зменшилася.

Вирішальне значення для розвитку людського потенціалу має розвиток економіки. За деякими показниками у досліджуваній період Україна має певні позитивні зрушення: ВВП у фактичних цінах і за ПКС у дол. США збільшився у 2019 р. відносно 2015 р. на 1,4%. Рівень безробіття зменшився на 0,9% з 9,1% до 8,2%; сукупні середньомісячні ресурси домогосподарств зросли у 2,3 рази. Однак ці результати явно недостатні – у 2019 р. за рейтингом ЦСР 8 «Гідна праця та економічне зростання» Україна знаходилася на 111 місці у світі [15]. Будучи однією з рушійних сил економічного зростання, туризм створює 1 із 11 робочих місць у світі та становить 4% загальної зайнятості, але в Україні – лише 1,3% [16].

Просування у виконанні ЦСР 10 «Скорочення нерівності» є своєрідним мірилом успіху у виконанні завдань із боротьби із бідністю, забезпечення гідної праці та економічного зростання. Світовий досвід свідчить, що відсутність справедливості у розподілі результатів економічної діяльності має більш негативні наслідки для сталого розвитку суспільства, ніж економічний спад. Серед завдань, які вимірюють прогрес досягнення ЦСР 10, вдалось досягти незначного прогресу лише у співвідношенні середнього розміру пенсії (3474,16 грн.) та середньої заробітної плати (10503,75 грн.) – з 31,0% у 2015 році до 33,1% у 2019 році.

Згідно з офіційними даними, у досліджуваній період середньомісячна заробітна плата (доходи) десятої децильної групи працівників перевищувала першу групу (децильний коефіцієнт) у 31,2 рази, частка у сукупному доході 10% найбідніших складала у середньому 4,2%, найбагатших – 21,6% [17]. Індекс Джині за офіційними даними коливався у межах 24–26%, що значно менше, ніж у країнах-членах ЄС, при тому, що середньомісячна заробітна плата в Україні у 4–6 разів нижча ніж у сусідніх країнах-членах ЄС [18; 19]. На думку багатьох експертів, реальний коефіцієнт Джині в Україні значно вищий за офіційний показник внаслідок високого рівня «тінізації» економіки і недосконалості методології досліджень найбагатших верств населення. Про значні тіньові доходи населення свідчить той факт, що витрати домогосподарств перевищували доходи більш ніж на 30%. За твердженням академіка НАН України Е. Лібанової, «є всі підстави вважати, що сучасне українське суспільство є не просто глибоко розшарованим, а навіть поляризованим. На одному кінці шкали сконцентровано відносно нечисленну (не більш як 5–7%) групу заможного населення, а на другому – щонайменше чверть населення на межі виживання» [2, с. 117]. Саме динаміка соціальних індикаторів відображає характер економічного зростання – досягається воно в інтересах населення, чи ні. Недосконалість соціальної системи не тільки погіршує соціально-психологічний клімат у суспільстві, провокує недовіру до влади і політичних інститутів, а отже, і соціальну апатію, руйнує джерела відновлення економіки, пов'язані з трудовою поведінкою населення.

Важливе значення для нагромадження людського потенціалу і розвитку рекреаційно-туристичної сфери має реалізація ЦСР 11 «Сталий розвиток міст і громад». У період 2015–2019 рр. були отримані деякі успіхи: площа природно-заповідного фонду збільшилася на 0,5%, довжина автомобільних доріг з твердим покриттям зросла на 3%. Це сприяло певному покращенню ситуації у рекреаційно-туристичній сфері: кількість суб'єктів туристичної діяльності збільшилася на 17%,

але кількість працівників у суб'єктах господарювання туристичної діяльності зменшилася на 40% (табл. 2).

Таблиця 2

Оцінка динаміки розвитку рекреаційно-туристичної сфери України
за період 2015–2019 рр.

Показники	2015	2016	2017	2018	2019
Кількість суб'єктів туристичної діяльності, од.	3182	3506	3469	4293	3734
Індекс кількості ліжок у санаторіях та будинках відпочинку з лікуванням, % до попереднього року	99	90	101	97	96
Кількість туристів, що обслуговувалися туроператорами та турагентами, тис. осіб	2004	2515	2767	4557	6132
У тому числі:					
за метою поїздки дозвілля, відпочинок, тис. осіб	1490	1899	2215	3671	4964
за метою поїздки лікування, тис. осіб	36,4	95,9	79,3	61,3	55,9
Кількість виїзних туристів, тис. осіб	1647	2061	2290	4025	5525
Індекс кількості виїзних туристів, % до попереднього року	65,4	125,1	111,1	175,8	137,3
Частка виїзних туристів до загальної кількості туристів, %	81,5	80,8	81,6	88,3	90,1
Кількість в'їзних (іноземних) туристів, тис. осіб	15,2	35,1	39,6	75,9	86,8
Індекс кількості в'їзних (іноземних) туристів, тис. осіб, % до попереднього року	65,5	230,9	112,8	191,7	114,4
Частка в'їзних (іноземних) туристів до загальної кількості туристів, %	0,7	1,4	1,4	1,7	1,4
Внутрішні туристи, тис. осіб	357,0	453,6	476,9	456,8	520,4
Індекс кількості внутрішніх туристів, % до попереднього року	50,8	127,1	105,1	95,8	113,9
Частка внутрішніх туристів до загальної кількості туристів, %	17,8	18,0	17,2	11,5	9,8
Індекс кількості туристів, що обслуговувалися туроператорами та турагентами, % до попереднього року	82,7	125,4	110,0	164,7	134,6
Дохід від надання туристичних послуг, млн. грн.	5015	11523	19023	21626	32700
Індекс доходу від надання туристичних послуг, % до попереднього року	90,1	229,7	165,1	113,7	151,2
Частка прямих надходжень від туристичної сфери до ВВП, %	1,7	1,5	1,4	1,4	1,4
Дохід від надання послуг на 1 туриста, грн.	2502	4582	6874	4746	5333
Індекс доходу від надання послуг на 1 туриста, % до попереднього року	109,0	183,1	150,0	69,0	112,4

Продовження табл. 2

Середньооблікова кількість працівників суб'єктів туристичної діяльності, тис. осіб	54421	55413	58588	62585	67358
Частка працівників суб'єктів туристичної діяльності в загальному обсязі зайнятих, %	1,3	1,3	1,3	1,3	1,3

Джерело: розроблено автором за даними [16; 20]

ЦСР 12 «Відповідальне споживання та виробництво» спрямована на зменшення використання природних ресурсів і відходів виробництва і споживання, зменшення антропогенного навантаження на довкілля. Це сприятиме реалізації найважливішого принципу сталого розвитку – задоволення потреб нинішнього покоління без шкоди для можливості майбутніх поколінь задовольняти свої потреби. В Україні проводиться робота щодо впровадження відповідального виробництва і споживання, є деякі позитивні зрушення у виконанні ЦСР 12, але залишається чимало невирішених проблем: стан земель невпинно погіршується, відбувається виснажливе використання земельних, лісових і водних ресурсів, що спричиняє незворотні втрати природних ресурсів та біологічного різноманіття. Частка природно-заповідних територій, хоча і збільшилася, складає лише 4,2% від загальної площі країни і є недостатньою.

Цього абсолютно недостатньо з огляду на те, що навколишнє середовище – природне й антропогенне – є важливим фактором для виконання рекреаційно-туристичною сферою її головної соціальної функції – оздоровлення і відновлення сил людей. Сучасне життя супроводжується урбанізацією, інформаційними перевантаженнями, стресами, ізоляцією від природи, погіршенням навколишнього середовища. Це призводить до фізичної і психологічної втоми, що, у свою чергу, призводить до збільшення конфліктних ситуацій на виробництві та в побуті, сприяє погіршенню здоров'я, знижує життєву і трудову активність. Рекреація і туризм допомагають подоланню цих негативних факторів, сприяють релаксації, всебічному оновленню організму, так як людині надається можливість змінити повсякденну звичну обстановку, тимчасово покинути місце постійного проживання і трудової діяльності.

Рекреація та туризм є ефективним сектором економіки, а також впливовим чинником соціальної сфери і людського розвитку. Економічна роль рекреації та туризму полягає у вагомому внеску у ВВП, поповненні державного і місцевих бюджетів, стимулюванні інших галузей економіки, створенні робочих місць, виплаті заробітної плати, припливу до країни іноземної валюти тощо. Опосередкований вплив рекреації та туризму знаходить відображення у створенні і розвитку місцевої інфраструктури і служб обслуговування, якими користуються як туристи, так і місцеве населення. Це, у свою чергу, сприяє підвищенню добробуту населення і зростанню платоспроможного попиту на туристичні послуги.

Соціальна роль рекреації та туризму проявляється через виконання низки специфічних функцій: оздоровчої, пізнавальної, виховної, комунікативної, культурно-просвітницької, естетичної, спортивної та інших. Це реалізується шляхом використання сприятливого впливу природних факторів на стан організму, надання оптимального режиму фізичних навантажень, розвитку адаптивних можливостей і підтримці організму на належному рівні фізичної підготовки, що сприятиме зміцненню фізичних та психічних сил працівників, а отже – підвищенню

продуктивності праці. Як свідчать дослідження, оздоровлення дає змогу скоротити у народному господарстві витрати на тимчасову непрацездатність одного зайнятого на 3–4 дні щорічно, знизити втрати робочого часу від скорочення смертності у працездатному віці на 6–7 днів щорічно, зменшити перебування на лікуванні в стаціонарі на 2–3 дні, підвищити продуктивність праці на 3%, скоротити кількість відвідувань поліклінік у 2 рази [21, с. 174].

Туризм допомагає раціонально використовувати вільний час людини, розширяти його кругозір, поєднувати активний відпочинок з пізнанням світу. Він культурно збагачує людину, сприяє розвитку людського потенціалу – індивідуального і суспільного. Туристичні подорожі сприяють задоволенню прагнень людей до розширення їх знань в галузі історії, економіки, природи, культури, науки і техніки, етнографії, фольклору тощо. У туристичних подорожах надається можливість насолоджуватися красою природи, витворами архітекторів, скульпторів, художників, що сприяє естетичному вихованню. Крім того, відбувається подолання дефіциту спілкування людей у неформальній обстановці, без врахування виробничої субординації і соціального статусу. Спортивний туризм розвиває такі людські риси, як колективізм, дисциплінованість, завзятість і наполегливість.

Природознавчий ефект рекреаційно-туристичної сфери полягає в тому, що вона не тільки використовує природні ресурси, але також сприяє їх збереженню і відновленню через організацію різних форм природо-пізнавальної, природо-виховної та природоохоронної діяльності.

Природоохоронна складова сталого розвитку сфери рекреації та туризму полягає в тому, що, використовуючи природні ресурси, вона також може сприяти їх збереженню і відновленню через організацію різних форм природо-пізнавальної, природо-виховної та природоохоронної діяльності. Цей аспект має неминуще значення, оскільки рекреація і туризм поряд з позитивними ефектами мають і негативні наслідки: забруднення навколишнього середовища відходами підприємницької діяльності та життєдіяльності людей, побутовим сміттям, погіршення ландшафтів, шкода історичним і природним пам'яткам тощо. Деякі види відпочинку, такі як риболовля, полювання, збирання рослин, завдають шкоди природі і призводять до зменшення чисельності або навіть до повного зникнення деяких видів флори і фауни. Розширення існуючих і будівництво нових санаторно-курортних і туристичних об'єктів, зростання чисельності відвідувачів і населення в туристичних дестинаціях потребує залучення додаткових природних ресурсів і збільшує навантаження на навколишнє середовище.

Україна належить до групи країн зі складними проблемами довкілля, типовими, з одного боку, для країн, що розвиваються (незбалансоване використання та вихолощення природних ресурсів), а, з іншого, – для індустріально розвинених країн (забруднення довкілля унаслідок промислової діяльності і безвідповідального ставлення населення до природних ресурсів, відходів тощо). Наразі через чинну практику землекористування невпинно погіршується стан земель, а виснажливе використання земельних, лісових і водних ресурсів спричиняє незворотні втрати природного різноманіття. Частка природно-заповідних територій (4,2% від загальної площі країни) є недостатньою для запобігання таким втратам. Суспільство має намагатися зберігати цінні рекреаційні ресурси шляхом прийняття спеціальних законодавчих актів, створення мережі національних парків, природних і культурних заповідників та інших територій і об'єктів.

Україна має потужний рекреаційний потенціал: курортні та рекреаційні зони займають майже 13% її території [6, с. 154]. За даними Українського НДІ медичної реабілітації МОЗ України, 57% природних лікувальних ресурсів Європи знаходиться у нашій країні. Однак цей потенціал використовується не повною мірою: частка прямих надходжень від туризму у ВВП України за даними Всесвітньої Ради з подорожей та туризму (World Travel & Tourism Council – WTTC) у 2000–2015 роках коливалася у межах 1,7–2,5% [22].

Сфера туризму і курортів включає різні види суб'єктів економічної діяльності і нараховувала у 2019 році майже 3,7 тис. туроператорів і турагентств, 254 санаторно-курортних і оздоровчих закладів, а також значну кількість закладів харчування, транспортних підприємств, розважальних організацій. Однак наявний потенціал для розвитку рекреаційно-туристичної сфери, не використовується ефективно, а туристична галузь розвивається нерівномірно та нестабільно (табл. 2) через політичну та економічну нестабільність. Розвиток рекреаційно-туристичної сфери характеризується різноспрямованими тенденціями: протягом 2015–2019 рр. обсяг рекреаційно-туристичних послуг, реалізованих населенню, зростає, але кількість відповідних об'єктів суттєво скоротилася, особливо санаторіїв та пансіонатів з лікуванням з 309 до 254 (на 18%).

Завдяки певному зростанню добробуту населення відбулося збільшення попиту на рекреаційно-туристичні послуги. Так, у досліджуваній період кількість туристів, обслужених туроператорами та турагентами, зросла у 2,7 рази, дохід від надання туристичних послуг – у 6,5 рази, дохід від надання послуг на 1 туриста – у 2,5 рази. Це відбувалося внаслідок випереджаючого зростання дорогого виїзного туризму порівняно з внутрішнім: у 2019 році, наприклад, кількість виїзних туристів перебільшила кількість внутрішніх у 11 разів і в'їзних у 64 рази (табл. 2). Це суттєво відрізняється від рекомендації Всесвітньої туристичної організації: кількість виїзних туристів має дорівнювати кількості в'їзних і бути у чотири рази менше кількості внутрішніх.

Багаторазове переважання виїзного туризму над внутрішнім відбувається внаслідок суттєвого майнового розшарування громадян, оскільки зарубіжний туризм дорогий та недоступний малозабезпеченим громадянам. Ключем до вирішення цієї проблеми може стати розвиток доступного внутрішнього соціального туризму з метою створення умов для забезпечення доступності послуг оздоровлення та туризму для широких верств населення. Це має включати широкий комплекс заходів, таких як: поширення недорогих видів туризму (пішохідного, велосипедного, автомобільного, човнового), відновлення мережі недорогих закладів лікування та відпочинку (санаторіїв, туристичних баз, дитячих літніх таборів), надання пільг малозабезпеченим і непрацездатним громадянам (дітям, інвалідам і пенсіонерам), що має компенсуватися дотаціями за кошти державного і місцевих бюджетів, підприємств і організацій, пільгами в системі оподаткування тощо [23, с. 20].

Суспільство має забезпечити кожній людині право на рівні шанси свого розвитку. Це стосується рівного доступу для всіх без винятку членів суспільства до суспільних ресурсів – економічних, природних, технічних, культурних, інформаційних тощо. Має бути забезпечена доступність соціально значущих послуг: охорони здоров'я (включаючи не тільки медичні послуги, але й рекреацію і відпочинок, безпечне середовище, чисте повітря і питну воду), отримання освіти і кваліфікації, зайнятості та безпеки (особистості і власності) тощо [2, с. 154].

Механізмом реалізації запропонованих рекомендацій з впровадження соціально орієнтованих рекреації та туризму і підвищення їхньої ролі у збільшенні людського потенціалу має стати система соціального партнерства. Така система була створена у 1993 р. у вигляді Національної ради соціального партнерства (НРСП) як постійно діючого тристороннього органу на державному рівні і аналогічних органів на галузевому, регіональному і місцевому рівнях. Але у 1995 р. НРСП була перетворена у Національну тристоронню соціально-економічну раду (НТСЕР) як орган «соціального діалогу» при Президентові України з консультативно-дорадчими функціями, який не правомочний приймати рішення, обов'язкові до виконання державними органами та роботодавцями [24, с. 15].

Висновки і перспективи подальших розробок. На основі проведеного дослідження можна дійти висновку, що процес розбудови рекреаційно-туристичної галузі як ефективного сектору економіки, впливового чиннику соціальної сфери і розвитку людського потенціалу відбувається в Україні нерівномірно і суперечливо внаслідок глибокої та довготривалої соціально-економічної і політичної кризи. Найважливішим фактором збільшення людського потенціалу є задоволення раціональних матеріальних і духовних потреб на основі сталого соціально-економічного розвитку. Приєднавшись у 2015 р. до всесвітнього руху за досягнення Цілей Сталого Розвитку, Україна досягла певних позитивних результатів, однак у цілому є загроза, що низка завдань не буде виконана.

Особливе занепокоєння викликають недоліки у наданні так званих «життєво необхідних послуг» з охорони здоров'я, житлово-комунального господарства, громадського транспорту тощо. Підприємства енергопостачання, водопостачання і каналізації згідно з вимогами Міжнародного валютного фонду були приватизовані, і органи державної влади центрального, регіонального і місцевого рівня не мають можливості впливати належним чином на якість і ціни їхніх послуг, що призвело до систематичного підвищення тарифів за низької якості послуг.

Новітній досвід України демонструє наявність не лише серйозних макроекономічних проблем і диспропорцій, але й відсутність можливостей формування і реалізації людського потенціалу, що гальмує економічний поступ. Недостатність досягнутих економічних результатів посилюється нерівністю та несправедливістю їх розподілу, що призвело до суттєвого майнового розшарування та навіть поляризації українського суспільства

Економічне зростання має віддзеркалюватись у покращанні низки соціальних індикаторів, зокрема, у зниженні захворюваності, смертності і зростанні середньої тривалості життя, у підвищенні рівня освіти і культури населення, у зниженні масштабів бідності, скороченні соціальної нерівності, тобто посилення факторів розвитку людського потенціалу. Дослідивши й узагальнивши сучасне розуміння феномену людський потенціал, пропонуємо його уточнене визначення – як сукупність вроджених і набутих здібностей особистості, таких як стан фізичного і духовного здоров'я, світогляд, загальний рівень культури, знання і професійні навички, морально-етичні цінності, мотивація до праці й розвитку, накопичення життєвого досвіду. Людський потенціал, є, з одного боку, результатом соціально-економічного розвитку суспільства, а, з іншого боку, – його головною метою, основною складовою національного багатства і рушійною силою соціально-економічного і духовного прогресу.

Впливовими чинниками сталого соціально-економічного прогресу і людського розвитку є рекреація та туризм, які виконують багато економічних і

соціальних функцій, сприяють покращенню здоров'я, освіти та культурного рівня населення і тим самим підвищують продуктивність праці, економічний розвиток і добробут населення. На основі аналізу статистичних даних показано, що Україна має достатній потенціал для розвитку туристичної галузі, але вона розвивається повільно через політичну та соціально-економічну нестабільність, низьку інвестиційну привабливість економіки та низькі доходи населення.

Теоретичний результат дослідження полягає у подальшому розвитку концепції підвищення ролі рекреаційно-туристичної сфери у збільшенні людського потенціалу шляхом розширення соціальної бази прогресивних перетворень і переходу від соціального діалогу до дієвого тристороннього соціального партнерства із залученням інститутів громадянського суспільства.

Практичний результат дослідження полягає в тому, що запропоновано рекомендації, які зможуть допомогти досягненню прогресу у вирішенні означених проблем:

- на державному рівні – підвищити темпи економічного розвитку та покращити співвідношення між економічною ефективністю та соціальною результативністю;
- економічне зростання має супроводжуватися справедливим розподілом його результатів та покращенням соціальних показників – підвищенням рівня життя, забезпеченням соціальних гарантій, збільшенням індексу людського потенціалу;
- нарощувати соціальний капітал, який визначає якість зв'язків у суспільстві та є важливим чинником економічного розвитку та привабливості країни. Це вимагає викорінення екстремізму, відновлення громадянського миру та злагоди, зниження злочинності, наркоманії, алкоголізму та інших асоціальних проявів;
- активізувати зусилля із досягнення сталого розвитку рекреаційно-туристичної сфери, посилювати її результативність і доступність для всіх верств населення, підвищувати роль у суспільному житті та збільшенні людського потенціалу;
- відновити систему соціального партнерства, підвищити роль Національної тристоронньої соціально-економічної ради, надати їй статус не дорадчого, а вирішального органу, рішення якого з основних питань економічного та соціального життя мають бути обов'язковими для усіх органів виконавчої влади, підприємств, установ та організацій.

Література

1. Лебедев І. В. Розвиток людського капіталу як стратегічний напрям соціально-орієнтованого менеджменту. *Вісник соціально-економічних досліджень* : зб. наук. праць. 2008. № 34. С. 101–108.
2. *Економічна ефективність vs соціальна справедливість : пріоритети розвитку України на етапі подолання кризи* : кол. монографія. Київ : НАН України. Секція суспільних і гуманітарних наук, 2019. 350 с.
3. Ткаченко Т. І. *Сталий розвиток туризму : теорія, методологія, реалії бізнесу* : монографія. Київ : Київський національний торговельно-економічний університет, 2009. 463 с.
4. Каленюк І. С., Котенко Т. М. Соціальні аспекти розвитку рекреації та туризму в Україні. *Демографія та соціальна економіка*. 2016. № 2 (27). С. 89–101.
5. Захарін С. А. Організаційно-економічні чинники розвитку сфери туризму та курортів в Україні. *Вісник Київського національного університету культури і мистецтв*. Серія : Туризм. 2018. № 2. С. 57–66. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vknut_2018_2_7 (дата звернення: 02.09.2021).

6. Антонюк В. П. Рекреаційно-туристична сфера України як чинник людського розвитку : *Зб. наук. праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки)*. 2015. № 1. С. 150–156. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znptdau_2015_1_31 (дата звернення: 03.09.2021).
7. Влащенко Н. М. Забезпечення розвитку соціального туризму в Україні. *Бізнес Інформ*. 2019. № 3. С. 155–161.
8. Мілінчук О. В. Сутнісні характеристики соціального туризму в умовах сталого розвитку. *Чернігівський науковий часопис*. Серія 1 : Економіка і управління. 2018. Вип. 1. С. 26–32. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chnch_ekon_2018_1_6 (дата звернення: 04.09.2021).
9. Дугієнко Н. О., Кондрацька О. О. Особливості стратегії сталого розвитку туризму в Україні. *Вісник Запорізького національного університету*. Економічні науки. 2019. Вип. 1. С. 84–89. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vznu_eco_2019_1_15 (дата звернення: 06.09.2021).
10. *Transforming our world : The 2030 agenda for sustainable development* / United Nations Development Programme – Ukraine : website. URL: <https://www.ua.undp.org/content/ukraine/en/home/library/sustainable-development-report/the-2030-agenda-for-sustainable-development.html> (access date: 06.09.2021).
11. *Цілі Сталого Розвитку : Україна* : національна доповідь. URL: https://mepr.gov.ua/files/docs/Національна%20доповідь%20ЦСР%20України_липень%202017%20ukr.pdf (дата звернення: 04.09.2021).
12. *Цілі сталого розвитку : Україна. 2020* : Моніторинговий звіт / Державна служба статистики України : сайт. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/csr_present/ukr/st_rozv/publ/SDGs%20Ukraine%202020%20Monitoring_12.2020ukr.pdf (дата звернення: 04.09.2021).
13. *Human Development Report. 2020* / United Nations Development Program. URL: <http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr2020.pdf> (access date: 05.09.2021).
14. Бобух І. М. Формування людського потенціалу в Україні : аналітичні зіставлення й напрями удосконалення. *Демографія та соціальна економіка*. 2013. № 2 (20). С. 70–81.
15. *Добровільний національний огляд щодо Цілей сталого розвитку в Україні* / Організація Об'єднаних Націй : Україна : сайт. URL: <https://ukraine.un.org/uk/download/83128/151096> (дата звернення: 04.09.2021).
16. *The Travel & Tourism Competitiveness Report 2019* / World Economic Forum : website. URL: <http://reports.weforum.org/travel-and-tourism-competitiveness-report-2019/country-profiles/#economy=UKR> (access date: 06.09.2021).
17. *Мировой атлас данных : Украина. Бедность* / Кноема : сайт. URL: <https://knoema.ru/atlas/Украина> (дата звернення: 04.08.2021).
18. *Витрати і ресурси домогосподарств України у 2017 році* : стат. зб. Ч. 1 / Відп. за вип. І. І. Осипова. Київ : Державна служба статистики України, 2018. 380 с. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/zb/07/zb_vrdu2017_pdf.pdf (дата звернення: 04.09.2021).
19. *European Commission. Eurostat* : website. URL: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu> (access date: 06.09.2021).
20. *Туристична діяльність в Україні у 2019 році* : стат. інформація / Державна служба статистики України : сайт. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 06.09.2021).
21. Каленюк С. С., Котенко Т. М. Соціальні аспекти розвитку рекреації і туризму як значущого сегменту світового господарства : теоретико-методологічні засади. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Міжнародні економічні відносини та світове господарство». 2015. № 3. С. 172–176.
22. *World Travel & Tourism Council* : website. URL: www.wttc.org (access date: 06.09.2021).
23. Лебедев І. В., Давиденко І. В. Соціальний вектор розвитку туризму в Україні : стан і завдання. *Причорноморські економічні студії*. 2020. № 58-2. С. 18–23. DOI: <https://doi.org/10.32843/bses.58-23>.

24. Лебедев І. В. Соціальне партнерство як засіб подолання економічної кризи. *Економіка & держава*. 2009. № 4 (76). С. 12–15.

References

1. Lebediev, I. V. (2008). Human capital development as a strategic direction of socially-oriented management [Rozvytok liudskoho kapitalu yak stratehichnyi napriam sotsialno-oriientovanoho menedzhmentu], *Visnyk sotsialno-ekonomichnykh doslidzhen*, No. 34, s. 101–108 [in Ukrainian]
2. *Economic efficiency vs social justice: priorities of Ukraine's development at the stage of crisis overcoming* (2019): monograph [Ekonomichna efektyvnist vs sotsialna spravedyvist: priorytety rozvytku Ukrainy na etapi podolannia kryzy: monohrafiia], NAN Ukrainy, Sektsiia suspilnykh i humanitarnykh nauk, Kyiv, 350 s. [in Ukrainian]
3. Tkachenko, T. I. (2009). *Sustainable development of tourism: theory, methodology, business realities*: monograph [Stalyi rozvytok turyzmu: teoria, metodolohia, realii biznesu: monohrafiia], Kyivskiy natsionalnyi torhovelno-ekonomichnyi universitet, Kyiv, 463 s. [in Ukrainian]
4. Kaleniuk, I. S., Kotenko, T. M. (2016). Social aspects of recreation and tourism development in Ukraine [Sotsialni aspekty rozvytku rekreatsii ta turyzmu v Ukraini], *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika*, No. 2 (27), s. 89–101 [in Ukrainian]
5. Zakharin, S. A. (2018). Organizational and economic factors of tourism and resorts development in Ukraine [Orhanizatsiino-ekonomichni chynnyky rozvytku sfery turyzmu ta kurortiv v Ukraini], *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu kultury i mystetstv*, Seriia: Turyzm, No. 2, s. 57–66. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vknut_2018_2_7 [in Ukrainian]
6. Antoniuk, V. P. (2015). Recreational and tourist sphere of Ukraine as a factor of human development [Rekreatsiino-turystychna sfera Ukrainy yak chynnyk liudskoho rozvytku], *Zbirnyk naukovykh prats Tavriiskoho derzhavnogo ahrotekhnolohichnoho universytetu (ekonomichni nauky)*, No. 1, s. 150–156. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpdau_2015_1_31 [in Ukrainian]
7. Vlashchenko, N. M. (2019). Ensuring of social tourism development in Ukraine [Zabezpechennia rozvytku sotsialnoho turyzmu v Ukraini], *Biznes Inform*, No. 3, s. 155–161 [in Ukrainian]
8. Milinchuk, O. V. (2018). Essential characteristics of social tourism in terms of sustainable development [Sutnisni kharakterystyky sotsialnoho turyzmu v umovakh staloho rozvytku], *Chernihivskiyi naukovyi chasopys*. Seriia 1: Ekonomika i upravlinnia, Vyp. 1, s. 26–32. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chnch_ekon_2018_1_6 [in Ukrainian]
9. Duhiienko, N. O., Kondratska, O. O. (2019). Features of strategy for sustainable tourism development in Ukraine [Osoblyvosti stratehii staloho rozvytku turyzmu v Ukraini], *Visnyk Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, Ekonomichni nauky, Vyp. 1, s. 84–89. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vznu_eco_2019_1_15 [in Ukrainian]
10. *Transforming our world: The 2030 agenda for sustainable development*. United Nations Development Programme – Ukraine: website. Retrieved from: <https://www.ua.undp.org/content/ukraine/en/home/library/sustainable-development-report/the-2030-agenda-for-sustainable-development.html>.
11. *Sustainable Development Goals: Ukraine*: national report [Tsili Staloho Rozvytku: Ukraina: natsionalna dopovid]. Retrieved from: https://mepr.gov.ua/files/docs/Національна%20дповідь%20ЦПР%20України_липень%202017%20ukr.pdf [in Ukrainian]
12. *Sustainable Development Goals: Ukraine. 2020*: Monitoring report [Tsili Staloho Rozvytku: Ukraina. 2020: monitorynhovyi zvit], Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy: sait. Retrieved from: http://www.ukrstat.gov.ua/csr_prezent/ukr/st_rozv/publ/SDGs%20Ukraine%202020%20Monitoring_12.2020ukr.pdf [in Ukrainian]
13. *Human Development Report. 2020*. United Nations Development Program. Retrieved from: <http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr2020.pdf>.

14. Bobukh, I. M. (2013). Formation of human potential in Ukraine: analytical comparisons and directions of improvement [Formuvannia liudskoho potentsialu v Ukraini: analitychni zistavlennia i napriamy udoskonalennia], *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika*, No. 2 (20), s. 70–81 [in Ukrainian]
15. *Voluntary national review of the Sustainable Development Goals in Ukraine* [Dobrovilnyi natsionalnyi ohliad shchodo Tsilei staloho rozvytku v Ukraini], Orhanizatsiia Obiednanykh Natsii: Ukraina: sait. Retrieved from: <https://ukraine.un.org/uk/download/83128/151096> [in Ukrainian]
16. *The Travel & Tourism Competitiveness Report 2019*. World Economic Forum: website. Retrieved from: <http://reports.weforum.org/travel-and-tourism-competitiveness-report-2019/country-profiles/#economy=UKR>.
17. *World Data Atlas: Ukraine. Poverty* [Mirovoy atlas dannykh: Ukraina. Bednost], Knoema: sait. Retrieved from: <https://knoema.ru/atlas/Украина> [in Russian]
18. *Expenditures and resources of Ukrainian households in 2017*: statistical bulletin (2018). Ch. 1. Responsible for the release of I. I. Osypova [Vytraty i resursy domohospodarstv Ukrainy u 2017 rotsi: statystychnyi zbirnyk, Ch. 1; vidpovidalna za vypusk I. I. Osypova], Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy, Kyiv, 380 s. Retrieved from: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/zb/07/zb_vrdu2017_pdf.pdf [in Ukrainian]
19. *European Comission. Eurostat*: website. URL: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu> (access date: 06.09.2021).
20. *Tourism activity in Ukraine in 2019*: statistical information [Turystychna diialnist v Ukraini u 2019 rotsi: statystychna informatsiia], Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy: sait. Retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian]
21. Kaleniuk, S. S., Kotenko, T. M. (2015). Social aspects of recreation and tourism development as a significant segment of the world economy: theoretical and methodological principles [Sotsialni aspekty rozvytku rekreatsii i turyzmu yak znachushchoho sehmentu svitovoho hospodarstva: teoretyko-metodolohichni zasady], *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriiia «Mizhnarodni ekonomichni vidnosyny ta svitove hospodarstvo»*, No. 3, s. 172–176 [in Ukrainian]
22. *World Travel & Tourism Council*: website. Retrieved from: www.wttc.org.
23. Lebediev, I. V., Davydenko, I. V. (2020). Social vector of tourism development in Ukraine: state and tasks [Sotsialnyi vektor rozvytku turyzmu v Ukraini: stan i zavdannia], *Prychornomorski ekonomichni studii*, No. 58-2, s. 18–23. DOI: <https://doi.org/10.32843/bses.58-23> [in Ukrainian]
24. Lebediev, I. V. (2009). *Social partnership as a means of the economic crisis overcoming* [Sotsialne partnerstvo yak zasib podolannia ekonomichnoi kryzy], *Ekonomika & derzhava*, No. 4 (76), s. 12–15 [in Ukrainian]

***МАРКЕТИНГ, ПІДПРИЄМНИЦТВО,
ТОРГІВЛЯ ТА БІРЖОВА ДІЯЛЬНІСТЬ***

УДК 334.724.4:332

Світлана Іванівна ТЕРЕЩЕНКО

доктор економічних наук, доцент, завідувачка кафедри економіки та підприємництва ім. проф. І. М. Брюховецького, Сумський національний аграрний університет, Україна, e-mail: s.i.terechenko@gmail.com,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7901-1308>

Анастасія Миколаївна АВРАМЕНКО

бакалавр за спеціальністю 076 «Підприємництво, торгівля та біржова діяльність», Сумський національний аграрний університет, Україна,
e-mail: nastyaavramenko496@gmail.com

**ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СТВОРЕННЯ ЖИТЛОВО-БУДІВЕЛЬНОГО
КЛАСТЕРУ РЕГІОНУ ТА ОЦІНКА ЙОГО ЕФЕКТИВНОСТІ**

Терещенко, С. І., Авраменко, А. М. (2021). Теоретичні засади створення житлово-будівельного кластеру регіону та оцінка його ефективності. *Вісник соціально-економічних досліджень* : зб. наук. праць. Одеса : Одеський національний економічний університет. 2021. № 3-4 (78-79). С. 160–172.

Анотація. У статті розглянуто питання створення регіонального житлово-будівельного кластеру з метою пошуку ефективних підходів до підвищення конкурентоспроможності підприємств цієї галузі та реалізації відповідних інноваційних пріоритетів, які дозволять підвищити внутрішню та міжнародну конкурентоспроможність його членів за рахунок комерційного і некомерційного співробітництва, наукових досліджень та інновацій, освіти, навчання і заходів політичної підтримки. За допомогою методу кластерного аналізу проведено дослідження взаємозалежності між обсягом виконаних будівельних робіт та капітальними інвестиціями. Проаналізовано Обласну цільову програму підтримки індивідуального житлового будівництва «Власний дім» на 2019–2020 рр. з метою виявлення джерел підтримки місцевих органів влади щодо створення регіонального житлово-будівельного кластеру. Відповідно до умов реалізації кластерної політики запропоновано п'ять принципових характеристик, а саме: наявність конкурентоспроможних підприємств; наявність у регіоні конкурентних переваг для розвитку кластерів; зростання економічних показників галузі; широке коло учасників; наявність зв'язків між усіма учасниками кластерів, що дало змогу запропонувати розраховувати економічну ефективність діяльності кластерів. Для підтримки та розвитку сучасних інтеграційних систем та їх невід'ємної частини кластерних структур та систем міжкластерної взаємодії бізнес-мереж, пропонуємо при Верховній Раді України створити комісію з розвитку інтеграційних соціально-економічних структур (промислових, науково-технологічних та бізнес-парків, вільних економічних зон та спеціальних зон економічного та технологічного розвитку, high-test парків), яка має забезпечити розробку необхідних законодавчих актів та надання новим структурам необхідних прав та переваг для розвитку.

Ключові слова: кластер; кластеризація; житлово-будівельний кластер; інноваційний розвиток; координаційна рада кластерів; учасники кластеру.

Светлана Ивановна ТЕРЕЩЕНКО

доктор экономических наук, доцент, заведующая кафедрой экономики и предпринимательства им. проф. И. Н. Брюховецкого, Сумской национальной аграрный университет, Украина, e-mail: s.i.terechenko@gmail.com,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7901-1308>

Анастасия Николаевна АВРАМЕНКО

бакалавр по специальности 076 «Предпринимательство, торговля и биржевая деятельность», Сумской национальный аграрный университет, Украина,
e-mail: nastyaavramenko496@gmail.com

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СОЗДАНИЯ ЖИЛИЩНО-СТРОИТЕЛЬНОГО КЛАСТЕРА РЕГИОНА И ОЦЕНКА ЕГО ЭФФЕКТИВНОСТИ

Терещенко, С. И., Авраменко, А. Н. (2021). Теоретические основы создания жилищно-строительного кластера региона и оценка его эффективности. *Вестник социально-экономических исследований* : сб. науч. трудов. Одесса : Одесский национальный экономический университет. 2021. № 3-4 (78-79). С. 160–172.

Аннотация. В статье рассмотрены вопросы создания регионального жилищно-строительного кластера с целью поиска эффективных подходов к повышению конкурентоспособности предприятий этой отрасли и реализации соответствующих инновационных приоритетов, которые позволят повысить внутреннюю и международную конкурентоспособность его членов за счет коммерческого и некоммерческого сотрудничества, научных исследований и инноваций, образования и мероприятий политической поддержки. С помощью метода кластерного анализа проведены исследования взаимозависимости между объемом выполненных строительных работ и капитальными инвестициями. Проанализирована Областная целевая программа поддержки индивидуального жилищного строительства «Собственный дом» на 2019–2020 гг. с целью выявления источников поддержки местных органов власти по созданию регионального жилищно-строительного кластера. Согласно условиям реализации кластерной политики предложено пять принципиальных характеристик, а именно: наличие конкурентоспособных предприятий; наличие в регионе конкурентных преимуществ для развития кластеров; рост экономических показателей отрасли; широкий круг участников; наличие связей между всеми участниками кластеров, что позволило предложить рассчитывать экономическую эффективность деятельности кластеров. Для поддержки и развития современных интеграционных систем и их неотъемлемой части кластерных структур и систем межкластерного взаимодействия бизнес-сетей, предлагаем при Верховной Раде Украины создать комиссию по развитию интеграционных социально-экономических структур (промышленных, научно-технологических и бизнес-парков, свободных экономических зон и специальных зон экономического и технологического развития, high-test парков). Эта комиссия должна обеспечить разработку необходимых законодательных актов, а также предоставлять новым структурам необходимые права и преимущества для развития.

Ключевые слова: кластер; кластеризация; жилищно-строительный кластер; инновационное развитие; координационный совет кластеров; участники кластера.

Svidlana TERESHCHENKO

Doctor of Economics, Associate Professor, Head of Economics and Entrepreneurship Department named after prof. I. N. Bryukhovetsky, Sumy National Agrarian University, Ukraine, e-mail: s.i.terechenko@gmail.com,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7901-1308>

Anastasia AVRAMENKO

Bachelor in specialty 076 «Entrepreneurship, trade and exchange activity»,
Sumy National Agrarian University, Ukraine, e-mail: nastyaavramenko496@gmail.com

THEORETICAL FOUNDATIONS FOR CREATING A HOUSING AND CONSTRUCTION CLUSTER IN THE REGION AND EVALUATION OF ITS EFFICIENCY

Tereshchenko, S., Avramenko, A. (2021). Theoretical foundations for creating a housing and construction cluster in the region and evaluation of its efficiency [Teoretychni zasady stvorennia zhytlovo-budivelnogo klasteru rehionu ta otsinka yoho efektyvnosti], *Socio-economic research bulletin, Visnik social'no-ekonomichnih doslidzen'* (ISSN 2313-4569), Odessa National Economic University, Odessa, No. 3-4 (78-79), pp. 160–172.

Abstract. The article considers the issue of creating a regional housing and construction cluster in order to find effective approaches to increasing of enterprises competitiveness in this industry and implementation of relevant innovation priorities that will increase domestic and international competitiveness of its members through commercial and non-commercial cooperation, scientific research and innovation, education, training and political support activities. Using the cluster analysis method, studies of the interdependence between the volume of completed construction work and capital investments were carried out. The Regional target program for supporting individual housing construction «Own House» for 2019–2020 was analyzed in order to identify sources of support for local authorities to create a regional housing and construction cluster. In accordance with the conditions of the cluster policy implementation, five fundamental characteristics are proposed, namely: the presence of competitive enterprises; availability of competitive advantages in the region for cluster development; growth of economic indicators of the industry; a wide range of participants; the presence of links between all participants in the clusters, which made it possible to propose calculating the economic efficiency of clusters. To support and develop modern integration systems and their integral part of cluster structures and systems of inter-cluster interaction of business networks, we propose to create a commission at the Verkhovna Rada of Ukraine to develop integration socio-economic structures (industrial, science and technology and business parks, free economic zones and special zones of economic and technological development, high-test parks), which should ensure the development of the necessary legislation and provide new structures with the necessary rights and benefits for development.

Keywords: cluster; clustering; housing and construction cluster; innovation development; cluster coordination council; cluster members.

JEL classification: L740; M210; O180

DOI: [https://doi.org/10.33987/vsed.3-4\(78-79\).2021.160-172](https://doi.org/10.33987/vsed.3-4(78-79).2021.160-172)

Постановка проблеми у загальному вигляді. Останнім часом намітилася тенденція до все більшого залучення окремих регіонів до конкурентних відносин на національному та світовому рівнях, що обумовлює актуальність досліджень проблеми конкурентоспроможності регіонів та необхідність пошуку ефективних підходів до підвищення конкурентоспроможності країни в цілому. Одним із таких підходів, який застосовується в багатьох країнах світу, є кластерний.

В умовах кризових явищ у світовій економіці останніми роками інтерес до кластерів як мобільних самодостатніх економічних модулів, що можуть швидко та ефективно реагувати на зміни в оточуючому середовищі, зростає. Важливим є індивідуальний підхід до формування кластерів в регіонах держави, адже кожен із них має свою специфіку.

Формування кластерів в Україні знаходиться на початковому етапі. Задля забезпечення сталого економічного розвитку країни та її регіонів необхідна

програма реструктуризації економіки, яка повинна бути адаптованою до умов глобальної конкуренції і, відповідно, передбачати підтримку кластерних ініціатив на муніципальному, регіональному та національному рівнях. Важливим завданням стає розповсюдження сучасного економічного світогляду серед усіх учасників ринкових перетворень в нашому суспільстві. Це обумовлює необхідність досліджень ролі кластерів в різних сферах суспільного життя в реаліях вітчизняної економіки.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років. В контексті реалій української економіки вагомий внесок в розвиток кластерної теорії зробили В. Прайс, М. Войнаренко та О. Костишина (1999; 2000; 2001), В. Чевганова та І. Брижань (2002), С. Соколенко (2004; 2006), Н. Волкова та Т. Сахно (2005), В. Труш та І. Бігун (2007), О. Михайловська (2007), Р. Л. Лупак (2013) та ін.

Застосуванням методів кластерного аналізу для розв'язання конкретних практичних проблем займалися такі вітчизняні науковці: Н. С. Краснокутська [1], Н. А. Волкова, А. В. Воронін, С. С. Гаркавенко, А. С. Лавренко, О. М. Паливода, Л. М. Попова.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. В Україні поки що створення кластерних мережових структур не набуло належного розвитку. Для цього не створено відповідного інституціонального та інституційного середовища. Більше того, утворені на сьогодні кластери не мають підтримки з боку уряду. Таким чином, з боку держави необхідно вжити більш масштабні й термінові дії, які забезпечать розроблення загальнодержавної комплексної програми створення кластерів. При цьому важливим є забезпечення умов, які базувалися б на аналізі стратегічного потенціалу регіонів, виявленні існуючих проблем їх розвитку та стимулюванні інтеграційних процесів у межах певних територій. Розроблення моделі ефективної підтримки поширення кластерних структур прискорило б їх формування [2].

Постановка завдання. Метою статті є обґрунтування теоретичних засад створення житлово-будівельного кластеру на рівні регіону та оцінка його ефективності у напрямку підвищення рівня конкурентоспроможності будівельної продукції на ринку житлової нерухомості. У зв'язку з цим необхідно вирішити наступні завдання: проаналізувати основні позиції Обласної цільової програми підтримки індивідуального житлового будівництва «Власний дім»; сформувати регіональну модель будівельного кластеру; визначити складові будівельного кластеру Сумщини; обґрунтувати показники, які б дозволили розраховувати ефективність діяльності запропонованого кластеру.

Виклад основного матеріалу дослідження. Забезпечення сталого соціально-економічного розвитку Сумської області, направлено на підвищення ефективності й інтенсифікацію виробництва та прискорене вирішення соціальних проблем, неможливе без залучення і раціонального використання інвестицій (і, зокрема, в основний капітал). У 2019 році Сумською обласною радою на двадцять четвертій сесії було прийнято Обласну цільову програму підтримки індивідуального житлового будівництва «Власний дім» на 2019–2020 роки. Основні позиції цієї програми представлено в табл. 1.

Специфіка інвестиційного ринку Сумської області полягає у відносній обмеженості власних фінансових ресурсів і мінімальному впливі її адміністрації на національне законодавство при відносно максимальному залученні в економічний обіг прав на використання природних і інших майнових ресурсів. Основним

напрямом підвищення інвестиційної привабливості Сумщини має стати створення нових виробничих систем – кластерів [2, с. 123; 3, с. 201].

Таблиця 1

Паспорт Обласної цільової програми підтримки індивідуального житлового будівництва «Власний дім» на 2019–2020 рр.

Ініціатор розроблення програми	Сумська обласна рада
Дата, номер і назва розпорядчого документа органу виконавчої влади про розроблення Програми	Розпорядження голови Сумської обласної державної адміністрації № 700-ОД від 23.11.2018 р. «Про розроблення проекту Обласної цільової програми підтримки індивідуального житлового будівництва «Власний дім» на 2019–2020 роки»
Розробник програми	Департамент агропромислового розвитку Сумської обласної державної адміністрації
Співрозробник Програми	Сумське обласне комунальне підприємство «Фонд інвестування об'єктів соціальної сфери та промисловості»
Відповідальний виконавець Програми	Департамент агропромислового розвитку Сумської обласної державної адміністрації
Виконавець Програми	Сумське обласне комунальне підприємство «Фонд інвестування об'єктів соціальної сфери та промисловості»
Учасники програми	Громадяни України – індивідуальні сумські забудовники, об'єднані територіальні громади
Термін реалізації програми	2019–2020 роки
Перелік бюджетів, які беруть участь у виконанні Програми	Державний та обласний бюджети, бюджети об'єднаних територіальних громад
Загальний обсяг фінансування, необхідний для реалізації програми, всього і в тому числі:	Всього 50 млн. грн. Із них у 2019 році – 25 млн. грн. у 2020 році – 25 млн. грн.
Кошти державного бюджету	Всього 10 млн. грн.
Кошти обласного бюджету	Всього 2,4 млн. грн.
Районні бюджети	Всього 37,6 млн. грн.
Кошти із небюджетних джерел	відсутні

Джерело: розроблено авторами

Саме такі об'єднання, вважаємо, стануть інституційним механізмом реалізації відповідних інноваційних пріоритетів та дадуть змогу підвищити внутрішню та міжнародну конкурентоспроможність його членів за рахунок комерційного і некомерційного співробітництва, наукових досліджень та інновацій, освіти, навчання і заходів політичної підтримки.

Кожен регіон відповідно до властивих йому особливостей соціального і економічного потенціалу володіє об'єктивним внутрішнім критерієм оптимальності, визначення якого обумовлює необхідність ідентифікації спеціалізації регіонального господарства.

При розробці нами моделі житлово-будівельного кластеру на Сумщині увага приділялася як відповідному кластеру згідно з програмою житлового будівництва не тільки регіону, але й країни взагалі, так і кластеру експлуатації вже існуючих будівельних об'єднань.

Витрати, пов'язані з будівництвом, реконструкцією, ремонтом і утриманням житлових будівель, здійснюються за рахунок бюджетних та інших коштів для

реалізації програм розвитку житлового будівництва України з метою підвищення соціального рівня життя населення, особливо в сільській місцевості, забезпечення якісним житлом, оздоровлення екологічної обстановки тощо. Вважаємо, що кластерна форма організації виробництва сприяє зниженню собівартості будівництва житла, забезпечує підвищення продуктивності праці та дозволяє здійснювати інноваційну діяльність протягом тривалого часу.

Структура будівельного кластеру регіону наведена на рис. 1.

Рис. 1. Будівельний кластер регіону
Джерело: [2]

Вважаємо, що в Сумському регіоні для розвитку житлово-будівельного комплексу в інноваційному напрямку найбільш доцільним є формування галузевого кластеру. Високоєфективний кластер має здійснити кооперацію великих підприємств-виробників будівельної техніки та обладнання; підприємств виробників будівельних матеріалів з власного виробництва, полімерно-цементних покриттів, щебнево-мастичних та інших організацій; освітніх установ; проектних інститутів, банків, страхових та лізингових компаній [2]. Для нашого регіону пропонуємо включити до житлово-будівельного кластеру наступні організації: будівельні компанії, які працюють в нашому регіоні; навчальні заклади; проектні установи: департамент екології та охорони природних ресурсів в м. Суми; органи місцевого самоврядування та Об'єднання територіальних громад страхові та лізингові компанії [4].

Безумовно, у кластері повинні брати участь і навчальні заклади, які готують висококваліфікованих фахівців.

Таблиця 2

Склад житлово-будівельного кластеру на Сумщині

Назва	Вид діяльності	Проекти
CBS Холдинг	Багатопрофільна інвестиційно-промислова група, що веде свою діяльність в п'яти областях України. Холдинг консолідує компанії, які спеціалізуються на девелопменті, послугах генерального підряду, брокерських операціях на ринку житлової і комерційної нерухомості, маркетингу, інформаційних технологіях і консалтингу в сфері нерухомості.	Будівельні проекти CBS – безкомпромісне співвідношення ціни і якості, яке виражається в розташуванні земельних ділянок, нестандартних архітектурних рішеннях і оптимальних термінах реалізації.
Будівельна компанія «Федорченко»	Основним напрямком діяльності компанії є будівництво житлових багатоповерхових будинків, але виконуються й індивідуальні замовлення.	На сьогоднішній день це багатогалузеве підприємство, яке протягом багатьох років успішно займається будівництвом багатоповерхових житлових будинків, об'єктів соціально-культурного призначення, елітних котеджів, торговельних та офісних комплексів, а також власним виробництвом будівельних матеріалів.
ТОВ «ВКП «Нотехс»	Один із найбільших та найуспішніших забудовників м. Суми, працює на ринку нерухомості з 2000 року. Головним напрямом діяльності підприємства є будівництво нового сучасного доступного житла.	Серед будівель та споруд, побудованих ТОВ «ВКП «Нотехс», чільне місце посідають багатоповерхові цегляні будинки з просторими квартирами, які вже завоювали прихильність серед клієнтів, будинки із вбудованими торговельно-розважальними комплексами та офісними приміщеннями.
ПАТ «Сумбуд»	Багатопрофільна інженерна проектно-будівельна підрядна організація, що має ліцензію на весь комплекс будівельних послуг, власну виробничу базу з необхідним парком будівельних машин і механізмів, кваліфікований персонал, що дозволяє домагатися високих результатів з мінімальними витратами при спорудженні об'єктів будь-якої категорії складності.	ПАТ «Сумбуд» сьогодні – це 15 злагоджено працюючих підприємств і підрозділів високої технологічної оснащеності.
ТОВ «Топаз»	Основним напрямком діяльності компанії є будівництво житлових багатоповерхових будинків, офісних центрів, торгово-розважальних центрів, спортивних комплексів, сучасних проектних будівель високотехнологічного промислового призначення. На сьогоднішній день ми маємо 20.	Річний досвід управління нерухомістю: створення концепцій, проектування, будівництво і експлуатації бізнес-центрів класу «А», торгово-розважальних комплексів преміум-класу і житлової нерухомості.

Джерело: сформовано авторами

Найстарішим закладом в регіоні є Сумський будівельний коледж. Гідне місце займає і будівельний факультет Сумського національного аграрного університету, який готує інженерів з будівництва та архітекторів (табл. 3).

Таблиця 3

Склад житлово-будівельного кластеру на Сумщині – навчальні заклади

Навчальні заклади	Діяльність
Сумський національний аграрний університет	Вже більше ніж 15 років готує висококваліфіковані кадри для будівельних організацій
Сумський будівельний коледж	Вже більше ніж 80 років готує молодших спеціалістів для будівельної галузі
Сумське вище професійне училище № 16	Готують спеціалістів з будівництва за робочими професіями
Вище професійне училище будівництва і автотранспорту	Готують спеціалістів з будівництва за робочими професіями

Джерело: сформовано авторами

Будь-яке будівництво не можливе без проєктувальних установ. Серед них гідне місце посідають Сумигорбудпроект та Сумська філія ДП «Чернігівський науково-дослідний та проєктний інститут землеустрою» (табл. 4).

Таблиця 4

Склад житлово-будівельного кластеру на Сумщині – проєктні установи

Установи	Діяльність
Сумська філія ДП «Чернігівський науково-дослідний та проєктний інститут землеустрою»	Перелік робіт: оновлення планово-картографічних матеріалів за межами населених пунктів, виконання топографо-геодезичних робіт, та кадастрових зйомок
Сумигорбудпроект	Поряд з комплексним проєктуванням об'єктів, інститут виконує проєктні роботи з будівництва окремих будівель та споруд, внутрішніх та зовнішніх інженерних мереж та систем. Інститут «Сумигорбудпроект» забезпечує виготовлення проєктно-кошторисної документації з усіх частин проєкту, здійснює авторський нагляд за будівництвом. За участю інституту збудовано близько 60-и об'єктів цивільного і житлового призначення

Джерело: сформовано авторами

Учасники кластера здійснюють інвестиції в спеціалізовані, але споріднені технології, інфраструктуру, людські ресурси, що призводить до масового виникнення нових фірм. Таким чином, кластери передбачають значні капіталовкладення. Організаційне вдосконалення будівельної галузі має бути здійснене шляхом створення великого житлово-будівельного кластера, що сприяє появі синергетичного ефекту діяльності за рахунок акумулювання фінансово-технічного, виробничого і кадрового потенціалу, створення інвестиційної привабливості цього сектора економіки регіону [2, с. 323].

Основний принцип такої угоди – партнерство і взаємодопомога. Отже, пропонуємо об'єднати зусилля учасників кластеру, щоб підтримати одне одного,

допомагати вирішувати екологічні питання та проблеми, організувати спільні заходи задля покращення екологічної безпеки житлового будівництва [5, с. 273].

Підприємства кластера, що знаходяться в одному регіоні максимально використовують його природний та кадровий потенціал. У процесі розвитку кластеру економічні ресурси починають притікати до нього з ізольованих галузей, які не можуть використати їх настільки ж продуктивно. Тісна співпраця всіх учасників виробничого процесу від постачальників сировини до споживачів кінцевого продукту забезпечує планування роботи кластера на перспективу, дає постійне завантаження, знижує собівартість продукції та послуг, створює єдиний економічний та інформаційний простір. Нові виробники, що приходять з інших галузей, прискорюють свій розвиток, стимулюючи науково-дослідні роботи та забезпечуючи необхідні засоби для впровадження нових стратегій [6]. Система житлово-будівельних кластерів дозволить отримати такі переваги:

- нівелювання стану сегментарності впливу – кластерна система передбачає системний вплив та комплексне залучення його елементів;
- доступність стратегічного планування в процесі екологізації – кластеризація дозволяє формувати прогностичні показники з високою точністю;
- перспективи в досягненні стану безвідходності в господарській діяльності – формування кластерної системи дозволяє повністю переробляти чи знов використовувати всі відходи господарської діяльності;
- впровадження перспективних комплексних програм – кластерна система дозволяє реалізацію комплексної програми впливу, яка недоступна для ординарного сегментарного впливу і дозволяє розповсюджувати вплив на всі елементи системи одночасно;
- підвищення привабливості для інвестування – формування системи кластеру є найбільш прийнятною моделлю для візуалізації переваг в екологічному інвестуванні, що дозволяє чітко відобразити ступінь мінімізації ризиків та строки виконання проектів [1, с. 118].

Кластерна політика наразі визнана ефективним інструментом підвищення конкурентоспроможності та інноваційності галузей в регіонах України. На рівні держави проводиться значна робота з підтримки наявних кластерних ініціатив тому, що кластер розглядається як інструмент підвищення конкурентоспроможності регіональної економіки.

Відповідно до умов реалізації кластерної політики вони мають п'ять принципових характеристик, а саме: наявність конкурентоспроможних підприємств; наявність у регіоні конкурентних переваг для розвитку кластерів; зростання економічних показників галузі; широке коло учасників; наявність зв'язків між усіма учасниками кластерів.

Враховуючи всі перелічені вище критерії, існує методика, за якою можна розрахувати економічну ефективність діяльності кластерів. Критерії оцінюються за 3-бальною шкалою (табл. 5).

Бали присвоюються експертною групою, що складається з висококваліфікованих, компетентних і досить досвідчених фахівців на підставі статистичних даних і їх аналізу, з урахуванням факторів, що впливають на критерії. Експертній групі також пропонується присвоїти для кожного критерію коефіцієнт впливу (K) на характеристику (N). Оцінка характеристик створюваного кластера буде визначатися шляхом множення кількості балів (k_i) за кожним критерієм на коефіцієнт його впливу на характеристику за такою формулою: $N = \sum (k_i \times K_i)$.

Показник ефективності створення галузевого кластера (Еф) визначається як середньоарифметичне підсумкових оцінок за всіма характеристиками. На підставі вищевказаної шкали визначення балів пропонується вважати, що створення кластера буде ефективно в тому випадку, якщо підсумкова оцінка буде більш 7,5 балів, так як в цьому випадку створення галузевого кластера зробить істотний позитивний вплив на розвиток галузі, і, відповідно, визначить ефективність створюваного галузевого кластера. Запропонована методика дозволить оцінити ефективність діяльності створеного кластеру [10, с. 39–41].

Таблиця 5

Шкала визначення значень критеріїв при оцінці економічної ефективності діяльності кластерів

Значення	Зміст
«0» балів	створення галузевого кластера не зробить вплив на розвиток галузі або надасть негативний вплив
«5» балів	створення галузевого кластера незначно вплине на розвиток галузі
«10» балів	створення галузевого кластера зробить істотний позитивний вплив на розвиток галузі

Джерело: сформовано авторами

Кластери створені і функціонують у всіх областях будівельної сфери України. Перший із них у цій галузі і фактично в Україні – кластер «Поділля» створено у місті Хмельницькому в 1998 р. Він об'єднав більше 30-ти пов'язаних з будівництвом підприємств і організацій, що розташовані на території Хмельницької області, майже всі з яких співпрацюють донині, забезпечуючи робочими місцями близько п'яти тисяч чоловік. Кластер виконує оригінальні замовлення як в Україні, так і закордоном в рамках українсько-польської програми ділової співпраці. Створення будівельного кластера на Хмельниччині стало можливим завдяки наявності на території області корисних копалин, що використовуються у будівельній індустрії, а також відповідного наукового, виробничого і кадрового потенціалу. Не останню роль відіграла і та обставина, що через місто Хмельницький проходять великі фінансові потоки завдяки тому, що за останні десятиліття в ньому сформувалися великі оптові ринки. Якщо досвід кластеру «Поділля» можна оцінювати як вихід на міжнародний ринок у формі експорту будівельних послуг, то в Харківській області спільно з Білгородською областю Росії і Сумською областю створили транскордонний будівельний кластер євро регіону «Слобожанщина». До його складу увійшли представники органів місцевої влади, підприємства і установи інфраструктури, громадські організації, підприємницькі структури, будівельні організації, що спеціалізуються на наданні послуг з проектування, виробництві будівельних матеріалів, будівництві, наданні послуг у будівельному комплексі, технічній експлуатації, реконструкції і капітальному ремонті об'єктів житлового, цивільного і промислового призначення Білгородської, Харківської і Сумської областей. Організаторами кластера виступили Білгородський обласний фонд підтримки малого підприємництва, Білгородський державний технологічний університет імені В. Г. Шахова, Відкрите акціонерне товариство «Харківський регіональний фонд підтримки підприємництва» і Харківський державний технічний університет будівництва і архітектури.

У 2015 році було створено будівельний кластер «Нова Сумщина – 2015». Впровадження кластеру буде спрощувати дозвільні процедури, впроваджувати максимальне використання будівельних матеріалів місцевого виробництва і т.п. Про це йдеться у Стратегії соціально-економічного розвитку регіону «Нова Сумщина – 2015», в якій будівництво позначено одним з основних пріоритетів. Згідно з розрахунками авторів Стратегії, кластер може забезпечити до 40% запланованого на рік будівництва. Щоб забезпечити потреби населення Сумської області, необхідно щороку будувати 350 тис. квадратних метрів житла. Відповідно до урядової програми «Доступне житло» протягом семи років у регіоні планується побудувати понад 1,2 млн. кв. м житлової площі. Сумщина в 2015 році вже отримала перші 3 млн. грн. на реалізацію цієї програми [8, с. 167].

Також до виконання проектів активно залучаються малі та середні будівельно-монтажні організації (підрядники, субпідрядники). Які саме малі та середні будівельно-монтажні організації Сумської області увійдуть до кластеру має вирішити Координаційна рада, створена з учасників кластеру [11, с. 208].

Висновки і перспективи подальших розробок. Отже, економічний ефект від взаємодії малих і великих підприємств у рамках кластеру обумовлений: виробничо-будівельною кооперацією, що дозволяє ефективно використати сукупний потенціал мережних партнерів; зниженням витрат на модернізацію будівельної продукції шляхом передачі частини робіт партнерам, що спеціалізуються в конкретних видах діяльності.

Для підтримки та розвитку сучасних інтеграційних систем та їх невід’ємної частини кластерних структур та систем міжкластерної взаємодії бізнес-мереж доцільно при Верховній Раді України створити комісію з розвитку інтеграційних соціально-економічних структур (промислових, науково-технологічних та бізнес-парків, вільних економічних зон та спеціальних зон економічного та технологічного розвитку, high-test парків), яка має забезпечити розробку необхідних законодавчих актів та надання новим структурам необхідних прав та переваг для розвитку.

Одночасно з нормативно-правовим забезпеченням розвитку інтеграційних соціально-економічних структур потрібно здійснювати координацію діяльності міністерств та відомств з реалізації програм інноваційного розвитку і підвищення конкурентоздатності національної економіки та окремих регіонів. Для цього Кабінету Міністрів України потрібно розробити програму розвитку інноваційних промислових кластерів, в якій передбачити систему заохочення для учасників та відповідні додаткові пільги, з допомогою яких можна збільшити надходження прямих іноземних інвестицій, створити нові робочі місця і тим самим зменшити обсяги еміграції молоді та кваліфікованої робочої сили.

Таким чином, створення регіонального житлово-будівельного кластера дозволить підвищити конкурентоспроможність економіки, рівень і якість життя населення України за рахунок поліпшення інвестиційного клімату, інституційних перетворень.

Література

1. Краснокутська Н. С. *Потенціал підприємства : формування та оцінка* : навч. посіб. Київ : ЦНЛ, 2015. 352 с.
2. Лупак Р. Л. Економічне обґрунтування стратегічного управління конкурентоспроможністю підприємства. *Бізнес Інформ*. 2013. № 4. С. 320–325.

3. Підвищення конкурентоспроможності економіки областей Заходу та Півдня України на основі формування нових виробничих систем (кластерів). Підсумки соціально-економічних досліджень / за ред. С. І. Соколенка. Київ : Логос, 2005. 222 с.
4. Концепція кластеризації економіки України (проект) / Міністерство економіки України : сайт. URL: <https://www.me.gov.ua> (дата звернення: 03.11.2021).
5. Стратегічні виклики XXI століття суспільству та економіці України : монографія в 3 т. / за ред. В. М. Гейця, В. П. Семиноженка, Б. Є. Кваснюка. Т. 3 : Конкурентоспроможність української економіки. Київ : Фенікс, 2007. 556 с.
6. Про схвалення Концепції Національної стратегії формування та розвитку транскордонних кластерів : рішення Колегії Міністерства регіонального розвитку та будівництва України № 46 від 17.09.2009 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vra46661-09#Text> (дата звернення: 08.11. 2021).
7. Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України : сайт. URL: <http://www.kmu.gov.ua> (дата звернення: 02.11.2021).
8. Клименко С. М., Омеляненко, Т. В., Барабась Д. О. та ін. Управління конкурентоспроможністю підприємства : навч. посіб. Київ : КНЕУ, 2016. 527 с.
9. Державне агентство України з інвестицій та інновацій : сайт. URL: <http://www.in.gov.ua> (дата звернення: 05.11.2021).
10. Гапак Н. М., Слава С. С. Кластеризація субрегіонів за активністю підтримки пріоритетних видів економічної діяльності : емпірична модель на прикладі Закарпатської області. *Регіональна економіка*. 2015. № 2. С. 37–43.
11. Кизим М. О. Промислова політика та кластеризація економіки України : монографія. Харків : ВД «ІНЖЕК», 2011. 304 с.

References

1. Krasnokutska, N. S. (2015). *Enterprise potential: formation and evaluation* [Potensial pidpriemstva: formuvannia ta otsinka], TSNL, Kyiv, 352 s. [in Ukrainian]
2. Lupak, R. L. (2013). Economic substantiation of enterprise competitiveness strategic management [Ekonomiche obhruntuvannia stratehichnoho upravlinnia konkurentospromozhnistiu pidpriemstva], *Biznes Inform*, No. 4, s. 320–325 [in Ukrainian]
3. Sokolenko, S. I. (ed.) (2005). *Improving the competitiveness of the regional economy of the West and South of Ukraine on the basis of new manufacturing systems (clusters) formation*. Results of socio-economic research [Pidvyshchennia konkurentospromozhnosti ekonomiky oblastey Zakhodu ta Pivdnia Ukrainy na osnovi formuvannia novykh vyrobnychykh system (klasteriv). Pidsumky sotsialno-ekonomichnykh doslidzhen], Lohos, Kyiv, 222 s. [in Ukrainian]
4. *The concept of clustering of economy of Ukraine (project)* (2014). [Kontseptsiiia klasteryzatsii ekonomiky Ukrainy (proekt)], Ministerstvo ekonomiky Ukrainy: sait. Retrieved from: <http://www/kmu.gov.ua> [in Ukrainian]
5. Heyets, V. M., Semynozhenko, V. P. & Kvasnyuk, B. Ye. (eds.) (2007). *Strategic challenges of the XXI century for society and economy in Ukraine*: monograph. Vol. 3: Competitiveness of the Ukrainian economy [Stratehichni vyklyky XXI stolittia suspilstvu ta ekonomitsi Ukrainy: monohrafiia. T. 3. Konkurentospromozhnist ukrainskoi ekonomiky], Feniks, Kyiv, 556 s. [in Ukrainian]
6. *On approval of the Concept of the National Strategy formation and development of crossborder clusters*: Law of Ukraine, No. 46, 17.09.2009 [Pro skhvalennia Kontseptsii Natsionalnoi stratehii formuvannia ta rozvytku transkordonnykh klasteriv: rishennia Kolehii Ministerstva rehionalnoho rozvytku ta budivnytstva Ukrayiny, No. 46, 17.09.2009]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vra46661-09#Text> [in Ukrainian]
7. *The united web portal of executive authorities of Ukraine*: website. Retrieved from: <http://www.kmu.gov.ua> [in Ukrainian]
8. Klymenko, S. M., Omelyanenko, T. V., Barabas, D. O. et al. (2016). *Enterprise competitiveness management* [Upravlinnia konkurentospromozhnistiu pidpriemstva], KNEU, Kyiv, 527 s. [in Ukrainian]

9. *State Agency of Ukraine for Investments and Innovations*: website [Derzhavne ahentstvo Ukrainy z investytsii ta innovatsii: sait]. Retrieved from: <http://www.in.gov.ua> [in Ukrainian]
10. Gapak, N. M. & Slava, S. S. (2015). Clustering of subregions by activity support of priority types of economic activity: empirical model on the example of Zakarpattia region [Klasteryzatsiia subrehioniv za aktyvnistiu pidtrymky priorytetnykh vydiv ekonomichnoi diialnosti: empyrychna model na prykladi Zakarpatskoi oblasti], *Rehionalna ekonomika*, No. 2, s. 37–43 [in Ukrainian]
11. Kyzym, M. O. (2011). *Industrial policy and clustering of economy of Ukraine*: monograph [Promyslova polityka ta klasteryzatsiia ekonomiky Ukrainy: monohrafiia], Kharkiv, VD «INZHEK», 304 s. [in Ukrainian]

***ЕКОНОМІКА ТУРИЗМУ ТА
ГОТЕЛЬНО-РЕСТОРАННА СПРАВА***

УДК 640.43 : 005.53 : 005.3

Оксана Григорівна ЯВОРСЬКА

доктор економічних наук, професор кафедри туризму та готельно-ресторанного бізнесу, Київський національний університет технологій та дизайну, Україна,
e-mail: yavorska.oh@knuutd.edu.ua, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4499-6853>

БІЗНЕС-АНАЛІТИКА ЯК ІНСТРУМЕНТАРІЙ ПІДТРИМКИ ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ В РЕСТОРАННОМУ БІЗНЕСІ

Яворська, О. Г. Бізнес-аналітика як інструментарій підтримки прийняття рішень в ресторанному бізнесі. *Вісник соціально-економічних досліджень* : зб. наук. праць. Одеса : Одеський національний економічний університет. 2021. № 3-4 (78-79). С. 174–185.

Анотація. У статті розглянуто поняття «бізнес-аналітика» в контексті сучасного інструментарію системи прийняття рішень підприємств сфери обслуговування, означивши важливість такої на сучасному етапі розвитку ресторанної індустрії як у просторі змін технологічної інфраструктури ресторанів та закладів харчування, так і з врахуванням кризового стану галузі в період коронакризи. Означено напрями застосування бізнес-аналітики в підвищенні ефективності бізнес-процесів, стратегічного менеджменту ресторанної індустрії та забезпеченні стійкої конкурентної переваги в еру цифрової трансформації. Предметом дослідження є економіко-управлінські відносини, які виникають на підприємствах ресторанної індустрії в процесі впровадження рішень бізнес-аналітики. Методологія базувалася на загальнонаукових та спеціальних методах дослідження. Розглянуто важливість рішень бізнес-аналітики в забезпеченні підприємницьких можливостей в умовах реального потоку-часу («real time information flows») адекватно до сучасних соціально-економічних викликів та перманентного ускладнення технологічної інфраструктури ресторанів та Інтернет-простору. Встановлено, що краща обізнаність щодо запитів, бажань та уподобань споживачів та клієнтів, рівно як і знання потенційних можливостей партнерів та підрядників, здатні покращити корпоративні бізнес-процеси шляхом впровадження новітнього дизайну та послуг (оперативна робота системи негайного – «real time», адекватного зв'язку) з використанням можливостей бізнес-аналітики. Проаналізовано та визначено, що стратегічні рішення розроблені з використанням бізнес-аналітики та аналізу даних трансформують ресторанну індустрію, забезпечуючи менеджерів цінними рішеннями з оптимізації обслуговування клієнтів, заходів з підвищення рівня залучення гостей та покращення продуктивності меню. Роль бізнес-аналітики в сучасному ресторанному бізнесі визначається ключовою з огляду на високу конкуренцію у цій сфері, швидкі зміни споживчої поведінки та очікувань клієнтів від закладів харчування. Подальші розробки з означеного актуального кола питань знайдуть свою реалізацію, зокрема у першу чергу, при підготовці нових концепцій ресторанів та переформатуванні бізнес-процесів закладів харчування у період відновлення ресторанної індустрії після коронакризи.

Ключові слова: бізнес-аналітика; прийняття рішень; ресторанний бізнес; гостинність; сфера обслуговування; цифрова трансформація.

Оксана Григорьевна ЯВОРСКАЯ

доктор экономических наук, профессор кафедры туризма и отельно-ресторанного бизнеса, Киевский национальный университет технологий и дизайна, Украина,
e-mail: yavorska.oh@knuutd.edu.ua, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4499-6853>

БИЗНЕС-АНАЛИТИКА КАК ИНСТРУМЕНТАРИЙ ПОДДЕРЖКИ ПРИНЯТИЯ РЕШЕНИЙ В РЕСТОРАННОМ БИЗНЕСЕ

Яворская, О. Г. Бизнес-аналитика как инструментарий поддержки принятия решений в ресторанном бизнесе. *Вестник социально-экономических исследований* : сб. науч. трудов. Одесса : Одесский национальный экономический университет. 2021. № 3-4 (78-79). С. 174–185.

Аннотация. В статье рассмотрено понятие «бизнес-аналитика» в контексте современного инструментария системы принятия решений предприятий сферы обслуживания, с указанием на ее важность на современном этапе развития ресторанной индустрии как в процессе трансформаций технологической инфраструктуры ресторанов и заведений питания, так и с учетом кризисного состояния отрасли в период коронакризиса. Определены направления применения бизнес-аналитики в повышении эффективности бизнес-процессов, стратегического менеджмента ресторанной индустрии и обеспечении устойчивого конкурентного преимущества в эпоху цифровой трансформации. Предметом исследования являются экономико-управленческие отношения, возникающие на предприятиях ресторанной индустрии в процессе внедрения решений бизнес-аналитики. Методология базировалась на общенаучных и специальных методах исследования. Рассмотрена важность решений бизнес-аналитики в обеспечении предпринимательских возможностей в условиях реального потока-времени (*real time information flows*) адекватно современным социально-экономическим вызовам и перманентному усложнению технологической инфраструктуры ресторанов и Интернет-пространства. Установлено, что лучшая осведомленность о запросах, желаниях и предпочтениях потребителей и клиентов, равно как и знание потенциальных возможностей партнеров и подрядчиков, способны улучшить корпоративные бизнес-процессы путем внедрения новейшего дизайна и услуг (оперативная работа системы немедленной – «*real time*», адекватной связи) с использованием возможностей бизнес-аналитики. Проанализировано и определено, что стратегические решения, разработанные с использованием бизнес-аналитики и анализа данных, трансформируют ресторанную индустрию, обеспечивая менеджеров ценными решениями по оптимизации обслуживания клиентов, мерам по повышению уровня привлечения гостей и улучшению производительности меню. Роль бизнес-аналитики в современном ресторанном бизнесе определяется как ключевая, учитывая высокую конкуренцию в данной сфере, быстрые изменения потребительского поведения и ожиданий клиентов от заведений питания. Дальнейшие разработки по данному актуальному кругу вопросов найдут свою реализацию, в частности, в первую очередь, при подготовке новых концепций ресторанов и реформировании бизнес-процессов заведений питания в период восстановления ресторанной индустрии после коронакризиса.

Ключевые слова: бизнес-аналитика; принятие решений; ресторанный бизнес; гостеприимство; сфера обслуживания; цифровая трансформация.

Oksana YAVORSKA

Doctor of Economics, Professor, Department of Tourism, Hotel and Restaurant Business, Kyiv National University of Technologies and Design, Ukraine, e-mail: yavorska.oh@knuutd.edu.ua, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4499-6853>

BUSINESS INTELLIGENCE AS A TOOL FOR SUPPORTING DECISION-MAKING IN THE RESTAURANT INDUSTRY

Yavorska, O. (2021). Business intelligence as a tool for supporting decision-making in the restaurant industry [Biznes-analytika yak instrumentarii pidtrymky pryiniattia rishen v restorannomu biznesi], *Socio-economic research bulletin, Visnik social'no-ekonomichnih doslidzen'* (ISSN 2313-4569), Odessa National Economic University, Odessa, No. 3-4 (78-79), pp. 174–185.

Abstract. *The article considers the concept of «business analytics» in the context of modern tools of the decision-making system of food services, noting the importance of such at the present stage of development of the restaurant industry in the general context of changes in the technological infrastructure of restaurants and catering, and during the coronavirus crisis; have been identified areas of application of business intelligence in improving the efficiency of business processes, strategic management of the restaurant industry and ensuring sustainable competitive advantage in the era of digital transformation. The subject of research – economic and managerial relations that arise in the restaurant industry in the process of implementing business intelligence solutions. The methodology was based on general scientific and special research methods. The importance of business intelligence has been a solution in providing business opportunities in terms of real-time information («real-time information flows») in accordance with modern socio-economic challenges and the permanent complexity of the technological infrastructure of restaurants and the Internet space. It was found that better awareness of consumer and customer inquiries, desires and preferences, as well as knowledge of the potential of partners and contractors, can improve corporate business processes by implementing the latest design and services using the capabilities of business intelligence. Analyzed and determined that strategic solutions developed using business analytics and data analysis transform the restaurant industry, providing managers with valuable solutions to optimize customer service, measures to increase customer engagement and improve menu performance. The business intelligence in the modern restaurant business has been determined the key given the high competition in this area, rapid changes in consumer behavior and customer expectations from restaurants. Further developments on this topical issue will be implemented, in particular, primarily in the preparation of new concepts of restaurants and reformatting the business processes in the recovery of the restaurant industry after the coronavirus crisis.*

Keywords: *business analytics; decision-making; restaurant business; hospitality; service sector; digital transformation.*

JEL classification: J150; L830

DOI: [https://doi.org/10.33987/vsed.3-4\(78-79\).2021.174-185](https://doi.org/10.33987/vsed.3-4(78-79).2021.174-185)

Постановка проблеми у загальному вигляді. Епоха четвертої промислової революції характеризується поєднанням досягнень фундаментальної науки та технологій, а також розмиванням меж між фізичним та цифровим простором. Взаємопроникнення обумовлює безпрецедентні технологічні прориви та появу нових високопродуктивних бізнес-моделей, що зрештою революціонізують ресторанну індустрію та інші галузі, які залежать від лояльності клієнтів. Бізнес-аналітика сприяє оптимізації даних щодо гостей закладів харчування та капіталізації інтелектуального та інформаційного капіталу рестораторів, забезпечуючи стійку конкурентну перевагу.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років. Питанням історії бізнес-аналітики та технологічних ініціатив в індустрії гостинності, а також перспективам ІТ-систем у сфері обслуговування було присвячено праці Х. Дж. Ватсон, Т. Штеле, В. Русь, В. Тоадер, Д. Корте, М. Фролік [1, с. 488–490; 2; 3, с. 151–152; 4, с. 430] та ін. Вважається, що в індустрії гостинності історія бізнес-аналітики починається з 80-х років минулого століття, коли було запроваджено системи з управління

прибутками (revenue management systems), після успіху таких в авіакомпаніях; між тим, саме Інтернет став основним інструментом масового поширення бізнес-аналітики в індустрії гостинності та інших галузях, оскільки власне практики залишалися доволі фрагментованими з огляду на їх високу вартість і були представлені у великих компаніях (відомі системи 1990-х років в мережах Marriott, Inter Continental Hotels, Hilton та Hyatt [4, с. 429].

У полі вітчизняної економічної науки також можна вказати публікації, в яких висвітлювалися окремі аспекти технологічних досягнень цифрової трансформації при розгляді інноваційного розвитку готельно-ресторанної сфери. Зокрема, у зв'язку з питаннями організації роботи закладів під час пандемії та виходу з кризового стану даної сфери послуг, О. В. Шикіна пропонує розглядати технічні інновації як елемент конкурентної переваги закладів ресторанної індустрії [5, с. 138]. На думку О. М. Саковської, рестораторами приділялася значна увага інструментам інтернет-маркетингу, що передбачає просування ресторанного продукту, а також самого підприємства та його бренду за рахунок використання соціальних медіа [6, с. 108–109]. О. Коркун та М. Мичуда вказували на важливість інформаційних технологій, які внесли креативність та інноваційність у ресторанний бізнес та відкрили нові необмежені можливості для онлайн-взаємодії компаній і споживачів [7, с. 33–34].

В. А. Гросул та Н. Ю. Балацька зазначають, що ресторани всього світу перебувають у пошуку креативних рішень, відповідно, пропонують інформаційно-комунікаційну модель взаємодії підприємство – клієнт, а також «споживчу воронку продажів» ресторанної продукції в мережі Інтернет [8, с. 121–122]. Г. М. Гребенюк, Л. В. Марценюк пропонують перепрофілювати заклади ресторанного бізнесу на формат адресної доставки замовлень, причому Н. Ю. Балацька вважає доцільним задля ефективності даного процесу прийняти концептуальний базис соціального медіа-маркетингу для підприємств ресторанного бізнесу, який інтегрує ключові акценти утримання цінності в умовах пандемії [9, с. 18; 10, с. 121].

Н. В. Гончаренко вважає, що у подальшому ресторанному бізнесу варто зосередитися на сучасних стратегіях розвитку закладів в напрямках роботи з персоналом – адаптації персоналу в формат онлайн; посиленні комунікації з персоналом; запуску програми лояльності та ефективній роботі із CRM-системою [11, с. 43].

Ю. В. Ковтуненко, Д. О. Ольшевською, А. А. Алексєєнко, О. О. Романенко та іншими визначено інноваційні технології та тренди як пріоритетні, а також вказано напрями їх застосування та безпосередній вплив на розвиток готельного та ресторанного бізнесу; проаналізовано застосування інноваційних технологій, які набули більшої популярності та більшого обсягу залучення саме під час карантину [12, с. 198–199; 13, с. 6–7].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Впровадження вищезазначених технологічних ініціатив у бізнес-моделі ресторанної індустрії зводиться до інноваційних аспектів ефективності підприємництва у даній сфері послуг. У зв'язку з цим, пропонуємо концептуальний підхід – дослідження впливу цифровізації як нової перспективи та потенційної спроможності бізнес-аналітики сприяти більш ефективному менеджменту. Діджиталізація постає як якісна трансформація існуючих процесів з метою отримання переваг у фінансовій та операційній ефективності, відтак, даний процес нами визнається як ключова тенденція ресторанного бізнесу, який не зводиться лише до впровадження нових технологій, а передбачає реструктуризацію бізнес-моделей у даній сфері послуг, набуття персоналом нових вмінь та навичок,

розвиток відповідної корпоративної культури та організаційних структур, керування за нових екологічних стандартів якості та маркетингових «ландшафтів».

Постановка завдання. Метою статті є розгляд поняття «бізнес-аналітика» в контексті сфери обслуговування, зокрема, щодо означення важливості такої на сучасному етапі розвитку ресторанної індустрії, як в загальному контексті змін технологічної інфраструктури ресторанів та закладів харчування, так і з врахуванням кризового стану галузі в період коронакризи; визначення напрямів застосування бізнес-аналітики в підвищенні ефективності бізнес-процесів, стратегічного менеджменту ресторанної індустрії та забезпеченні стійкої конкурентної переваги підприємств гостинності в еру цифрової трансформації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Провідна світова дослідницька і консалтингова компанія у сфері інформаційних технологій Gartner, у корпоративному глосарії постулює, що «бізнес-аналітика (Business Analytics) складається з рішень, які використовуються для побудови моделей аналізу та моделювання для створення сценаріїв, розуміння реалій і прогнозування майбутніх станів; бізнес-аналітика включає аналіз даних, прогнозу аналітику, прикладну аналітику та статистику, і поставляється як програма, яка підходить для бізнес-користувачів. Ці аналітичні рішення часто мають готовий галузевий контент, націлений на секторальний бізнес-процес» [14].

Під бізнес-аналітикою також розуміють набір методів, інструментів і послуг автоматизованого аналізу даних, які допомагають зрозуміти, що відбувається у вашому бізнесі з метою покращення прийняття рішень, а також надати допомогу у плануванні майбутнього фірми; а термін «бізнес-аналітика» часто використовується у зв'язку з Business Intelligence (BI) та аналітикою великих даних (Big Data Analytics) [15].

Як варіант, пропонуємо наступне визначення бізнес-аналітики, яке подається компанією Fusionworks – переважно набір інструментів, практик і методів, які дозволяють збирати, сегментувати організацію та аналізувати дані з метою покращення прийняття рішень для оптимізації ефективності компанії за допомогою операційної ефективності та виявлення нових можливостей для бізнесу [16]. Компанія Fusionworks розробляє технологічні рішення для таких видів бізнесу в США та світі як харчування, дистрибуція, управління відходами; а також була визнана партнером року Microsoft, Prophix North America та Oracle Caribbean Cloud ERP.

Генеральний директор і засновник HappyCo – технологічної компанії із Сан-Франциско, яка розробляє платформи з перевірки активів для індустрії гостинності та відома флагманським мобільним продуктом Happy Inspector, що забезпечив понад 1,2 мільйона перевірок, Джіндо Лі під бізнес-аналітикою розуміє «загальний термін, який включає додатки, інфраструктуру та інструменти, а також найкращі методи, які дозволяють отримати доступ та аналізувати інформацію для покращення та оптимізації рішень та продуктивності; ВА створює реальну видимість діяльності компанії, щоб керівники могли приймати рішення на основі фактичних даних, а не інтуїції чи інстинкту; а користувачі систем бізнес-аналітики переходять межу від здогадування до знання, що є критичною перевагою в ресторанній індустрії» [17]. Дж. Лі також акцентує увагу на таких важливих можливостях бізнес-аналізу, які з'явилися у результаті багаторічної роботи у ресторанному бізнесі, як: збір даних в режимі реального часу в кількох локаціях одночасно; контроль стандартів якості, обслуговування та політики відкритості;

визначення глобальних тенденцій, які можуть вплинути на репутацію бренду чи закладу.

Зі збільшенням обсягів даних майже неможливо швидко й точно обробити бізнес-дані та виявити приховані тенденції, закономірності й бізнес-рушії, тому для сучасного планування потрібен новий інструментарій, який надасть можливість на 80% прискорити час обробки даних та інформації для прийняття управлінських рішень [15]. Підприємства від кафетерію до міжнародних ресторанних мереж генерують дані за допомогою таких технологій, як POS, програмне забезпечення для управління рестораном та інструменти для планування роботи персоналу, а візуалізована інформація за допомогою ресторанної аналітики постає основою успішного менеджменту та цінних рішень.

Отже, вважаємо, що ресторанну бізнес-аналітику не можна ототожнювати з ресторанною звітністю за певними показниками чи критеріями у певні проміжки часу, оскільки бізнес-аналітика оперує з даними із різних джерел та здатна забезпечити саме динамічний перегляд та аналіз різних сегментів даних, прагнучи відповісти на питання – чому саме такі дані отримано і як покращити роботу, тим самим формуючи чітке уявлення в реальному часі про бізнес-операції ресторану та пояснюючи ефективність чи навпаки проблеми в роботі закладу.

З огляду на сучасні особливості ведення бізнесу, знання та інформація, які є цінними, корисними та необхідними для прийняття рішень, можуть існувати і реально існують в корпоративному інформаційному полі, проте розподілені нерівномірно; також виявити найкращі сценарії використання доволі важко без сучасних прийомів комп'ютерного моделювання (рис. 1). Таким чином, нами висувається теза, що існують корпоративні осередки концентрації цінних знань («integration in production processes»), які пов'язані численними ланцюгами, як один з одним (переважно може бути у формі простих чи прямих взаємодій «direct connections»), так і включені в загальну корпоративну систему ланцюгів креації вартості бізнесу – «integrated into value chain» (інтелектуального капіталу підприємства) [18–22].

Головною проблемою збору та обробки даних для закладів харчування є уніфікація інформації, що надходить як із внутрішніх, так і з зовнішніх джерел, враховуючи, що наявність різних платформ цифрового інструментарію є перспективною та необхідною функцією роботи ресторанного бізнесу (дзвінки, відгуки у соціальних мережах, онлайн-замовлення, мобільні додатки тощо) [21, с. 5–6; 23, с. 116]. Наприклад, використовуючи рішення Microsoft Power BI, ресторани можуть отримувати корисну інформацію про:

- виконання програми лояльності;
- частоту відвідувань певним клієнтом, його замовлення, уподобання тощо;
- виявити працівників, які активні у продажах та збільшенні прибутку закладу;
- популярність страв, доцільність включення нових блюд та оновлення меню;
- результативність акційних чи інших типів страв;
- означення найприбутковіших локацій бізнесу та оптимізації бізнес-операцій [16; 19, с. 3552].

Власники закладів, які скористалися можливостями бізнес-аналітики, запевняють, що новітні технології можуть стати чудовими союзниками рестораторів для покращення бізнесу та підвищення конкурентоспроможності [16; 20]. Власне кваліфікована інтерпретація візуалізованих даних та прийняття

вчасних рішень надає закладу конкурентних переваг у сучасному перманентно турбулентному економічному середовищі. Можна зазначити, що певного рівня поширення набуло програмне забезпечення з фінансової звітності закладів харчування, а також з питань управління активами та запасами, менеджменту, розробки програм лояльності та покращення роботи підприємства. Найпростіші рішення на основі даних про продажі, наприклад, отримані з POS-систем, здатні виявити найпопулярніші страви та асортимент замовлень, категорії (десерти, піца, салати, фаст-фуди, напої тощо), відповідно до вікових уподобань чи просторових локацій, а також у певні часові проміжки обслуговування гостей та клієнтів ресторанів та закладів харчування.

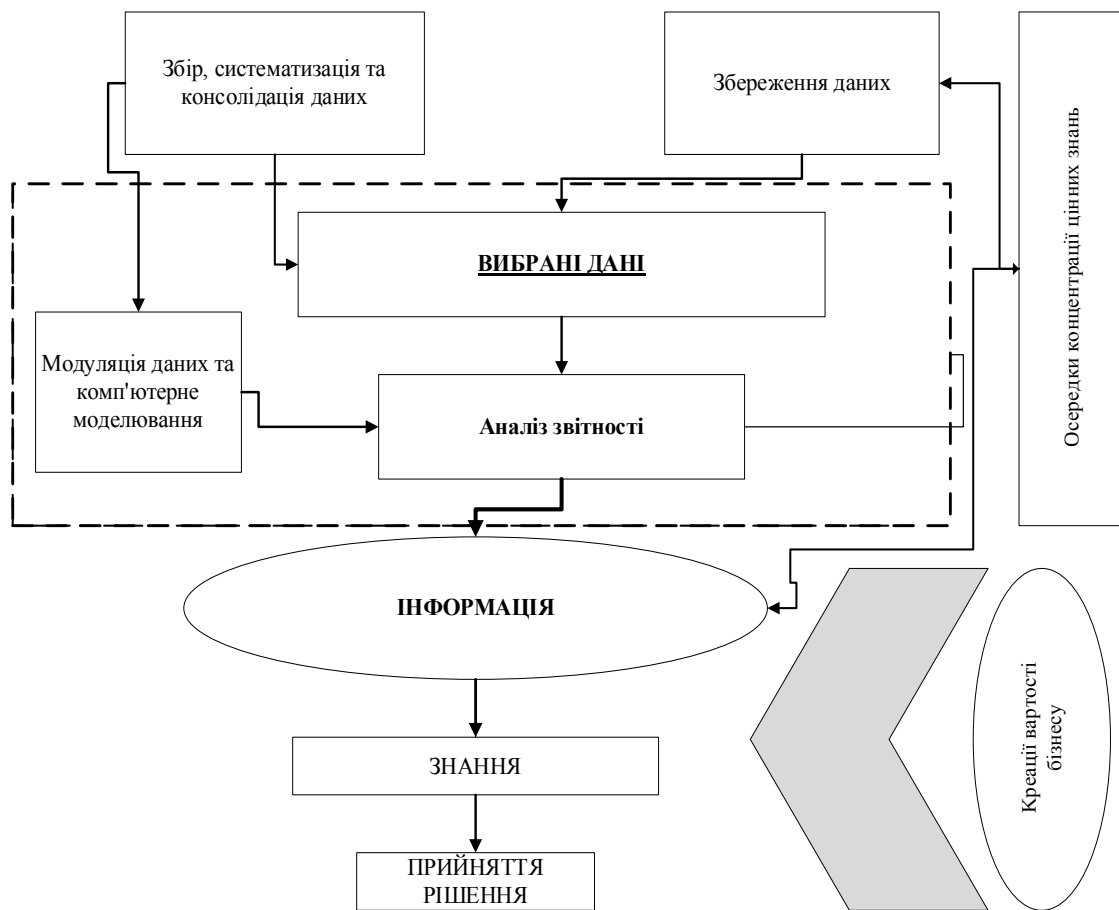

Рис. 1. Блок-схема генерації корпоративних даних, знань та інформації для прийняття операційних та стратегічних рішень в креації вартості бізнесу

Джерело: розроблено автором

Таким чином, бізнес-аналітика здатна забезпечити основою для обґрунтованих рішень для організації вибіркового меню чи продажів, які скоріше за все виявляться ефективними та прибутковими для ресторанного бізнесу, оскільки будуть розроблені під певного клієнта чи групу споживачів. Між тим, можливості бізнес-аналітики ідуть далі, оскільки здатні доволі точно означити зв'язок між популярністю та затребуваністю певної страви у певний часовий період

та отриманим прибутком за конкретними пунктами меню; і, зрештою, попередньо оцінити результати акційних чи рекламних продажів. У свою чергу, чітке уявлення та бачення структури асортименту ресторану, а, відповідно, і структури продажів, формує базис для можливостей підвищення на перспективу рівня задоволеності клієнтів, а відтак, збільшення фінансових активів підприємства, що у нашій блок-схемі також відповідає поняттю «креації вартості бізнесу».

Отже, переходимо до наступного питання, а саме важливості бізнес-аналітики у прогнозуванні діяльності закладу харчування. Традиційно, прогноз діяльності ресторану вибудовувався на моніторингу та аналізі минулих продажів закладу з метою виявлення можливих тенденцій, на які робилися акценти в плануванні асортименту та страв. З бізнес-аналітикою така діяльність стане більш ефективнішою, а також гнучкішою, оскільки дасть реальні можливості для своєчасних коригувань витрат (наприклад, ефективного розподілу робочих годин персоналу, що доволі актуально в сучасних умовах значної втрати персоналу за періоду кризи та локдауну даної сфери послуг. Згідно з аналітичними оглядами National Restaurant Association 2021 року, ресторанний сектор все ще має найвищий рівень незаповнених вакансій [24]) та вчасного впровадження оновлених стратегій для досягнення довгострокових бізнес-цілей. Прогнозна аналітика дозволяє отримувати результати та оптимізувати їх, перевіряти сценарії, перш ніж реалізувати плани, щоб побачити потенційний вплив стратегічних рішень, а також розширює інноваційні можливості «гнучкості» щодо зміни стратегічного планування та адекватного реагування на сучасні соціально-економічні виклики.

Відкриваються нові можливості управління інвентарем закладів, більш раціонального використання харчових продуктів, втрат від псування різних видів сировини, зменшення відходів, і все це стає реальним завдяки автоматизації відстеження основних бізнес-процесів. Як напрям для розвитку, можливе впровадження системи «розумних замовлень» з метою оптимізації використання наявних запасів та прогнозів продажу.

Наступне питання, якому варто приділити увагу – відстеження та аналіз проблемних ситуацій чи станів, витрат на усунення несправностей та поломок, зокрема, бракує аналітичної інформації щодо стану технологічних систем закладів харчування. Як приклад, вибір проактивного оновлення або обслуговування системи в оптимальний період часу (наприклад, POS-терміналів, відключення маршрутизатора чи недорогого програма профілактичного обслуговування гостьового Wi-Fi) з метою забезпечення надійності роботи ресторану та задоволеності клієнтів. Менеджерам та власникам закладів харчування із власного досвіду відомо, що навіть незначні зміни меню, інгредієнтів, порцій чи роботи персоналу здатні трансформувати проблемний чи збитковий заклад у прибутковий.

Бізнес-аналітика здатна також створити сприятливу новітню технологічну основу для подібних успішних ініціатив з оптимізації шляхом економії витрат, покращення роботи з клієнтами та збільшення продажів, які є важливими для довгострокового зростання.

Таким чином, своєчасний контроль за втратами сировини та продуктів, а також виявлення «аномалій» харчових відходів, дозволить покращити політику роботи з персоналом з питання управління запасами та відповідальності за втрати. Цінною також є аналітика праці персоналу з метою досягнення цільових показників середніх витрат на робочу силу та досягнення найоптимальнішого рівня роботи працівників у закладах харчування та ресторанах.

Отже, хороша інфраструктура даних, знань та інформації (нами розглядається як інтелектуальний капітал підприємства або ж нематеріальні активи організації сфери послуг) настільки ж важлива, як і чудовий шеф-кухар або популярний бармен, унікальна кухня чи страва, високий рівень сервісного обслуговування, оскільки ефективність бізнес-процесів закладів харчування все більше залежить від програмного забезпечення у вирішенні питань максимізації прибутків та реалізації стратегічних фундаментальних корпоративних зрушень у довгостроковій перспективі.

Висновки і перспективи подальших розробок. Таким чином, нами розглянуто поняття «бізнес-аналітика» в контексті сфери обслуговування та особливостей ресторанної індустрії, важливість якої постає у забезпеченні можливостей реального потоку-часу («real time information flows») унаочнювати та аналізувати, і, відповідно, адекватно до викликів використовувати інформацію та корпоративні знання системно та різнопланово, починаючи від постачальників, партнерів, стейкхолдерів та субпідрядників до споживачів, потенційних клієнтів, громад, державних органів управління тощо.

За результатами дослідження також вбачається, що краща обізнаність щодо запитів, бажань та уподобань споживачів та клієнтів, рівно як і знання потенційних можливостей партнерів та підрядників, здатні покращити корпоративні бізнес-процеси шляхом впровадження новітнього дизайну та послуг (оперативна робота системи негайного – «real time», адекватного зв'язку).

Стратегічні рішення розроблені з використанням бізнес-аналітики та аналізу даних трансформують ресторанну індустрію, забезпечуючи менеджерів цінними рішеннями з оптимізації обслуговування клієнтів, заходів з підвищення рівня залучення гостей, покращення продуктивності меню, зменшення відходів. Вважаємо, що роль бізнес-аналітики в сучасному ресторанному бізнесі визначається ключовою з огляду на високу конкуренцію у даній сфері та швидку зміну споживчої поведінки й очікувань клієнтів від закладів харчування.

В Україні мало рестораторів, які застосовують бізнес-аналітику та аналітику даних до «technology stack». Між тим, вважаємо, що подальші розробки з означеного актуального кола питань знайдуть свою реалізацію, зокрема у першу чергу, при підготовці нової концепції ресторану або закладу харчування, що неможливе без «глибокого занурення в дані. Вищеозначені проблеми постають доволі актуальними з огляду на той факт, що ресторанна галузь стає на шлях відновлення після коронокризи, і питання переформатування бізнес-процесів є важливим.

Водночас, технологічна інфраструктура ресторанів стає все складнішою, а Інтернет-простір та соціальні мережі важливішими для обслуговування клієнтів, відтак, бізнес-аналітика здатна визначити основні причини невдач та проаналізує їх безліччю способів, щоб запропонувати потенційно вдалі бізнес-рішення з урахуванням профілактично-технічним обслуговуванням щодо уникнення простоїв, оновлення апаратного забезпечення в доцільний час; оптимізувати витрати на технічне обслуговування, а також прискорити час вирішення проблем щодо будь-яких збоїв у бізнес-процесах. Якщо наразі відсутні фінансові можливості утримувати ІТ-відділ, альтернативою може стати угода з партнером з обслуговування, який орієнтований на аналітику та співпрацює з кількома підприємствами.

Література

1. Watson H. J. Tutorial : Business Intelligence – past, present, and future. *Communications of the Association for Information Systems*. 2009. Vol. 25. Pp. 488–510.
2. Stehle T. *Ensuring ROI with new technologies* / Hotel Management Network : website. URL: <http://www.hotelmanagement-network.com/features/feature81055> (access date: 22.11.2021).
3. Rus V., Toader V. Business intelligence for hotels' management performance. *International Journal of Business Research*. 2008. Vol. 8 (4). Pp. 150–154.
4. Korte D., Ariyachandra T., Frolick M. Business Intelligence in the Hospitality Industry. *International Journal of Innovation, Management and Technology*. 2013. Vol. 4 (4). Pp. 429–434.
5. Шикіна О. В. *Сучасні тенденції функціонування ресторанного бізнесу* : матеріали круглого столу «Розвиток сталого туризму : виклики і можливості для туристичного та готельно-ресторанного бізнесу» (Одеса, 19 квітня 2021 р.). Одеса : ОНЕУ, 2021. С. 135–140.
6. Саковська О. М. *Тенденції розвитку готельно-ресторанного бізнесу в умовах пандемії коронавірусу* : матеріали круглого столу «Розвиток сталого туризму : виклики і можливості для туристичного та готельно-ресторанного бізнесу» (Одеса, 19 квітня 2021 р.). Одеса : ОНЕУ, 2021. С. 107–110.
7. Коркуна О., Мичуда М. *Інновації у сфері готельно-ресторанного бізнесу в Україні* : матеріали наук.-практ. семінару «Сучасні тенденції розвитку індустрії гостинності» (с. Гута, 3 жовтня 2019 р.). Львів, 2019. С. 31–34.
8. Гросул В. А., Балацька Н. Ю. Модель оцінки можливостей розвитку підприємств ресторанного бізнесу України в умовах пандемії Covid-2019. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського*. Серія: Економіка та управління. 2020. Т. 31 (70). № 3. С. 121–126. DOI: 10.32838/2523-4803/70-3-20.
9. Гребенюк Г. М., Марценюк Л. В., Задоя В. О., Пікуліна О. В. Трансформація та розвиток підприємств ресторанного бізнесу України в умовах пандемії. *Інвестиції : практика та досвід*. 2021. № 7. С. 14–19. DOI: 10.32702/23066814.2021.7.14.
10. Балацька Н. Ю. Ресторанний бізнес в умовах пандемії коронавірусу. *Інфраструктура ринку*. 2020. Вип. 42. С. 117–122. DOI: 10.32843/infrastructure42-20.
11. Гончаренко Н. В. Реорганізація ресторанного бізнесу в умовах пандемії коронавірусу COVID-19. *Держава та регіони*. 2021. № 3. С. 40–46. DOI: 10.32840/1814-1161/2021-3-6.
12. Ковтуненко Ю. В., Ольшевська Д. О., Алексєєнко А. А., Савков Е. А. Особливості використання інноваційних технологій за сучасних умов у готельному та ресторанному бізнесі. *Бізнес Інформ*. 2020. № 12. С. 195–201. DOI: 10.32983/2222-4459-2020-12-195-201.
13. Романенко О. О., Яворська О. Г. Особливості інновацій в туризмі та індустрії гостинності. *Інвестиції : практика та досвід*. 2018. № 8. С. 5–9.
14. Analytics and business intelligence (ABI), 2019. *Gartner Information Technology Glossary*. URL: <https://www.gartner.com/itglossary/business-intelligence-bi> (access date: 16.11.2021).
15. *Business analytics* : website. URL: <https://www.ibm.com/analytics/business-analytics> (access date: 14.11.2021).
16. *Power BI : The value of Business Intelligence in the restaurant industry*. URL: <https://fwpr.com/power-bi-the-value-of-business-intelligence-in-the-restaurant-industry> (access date: 17.11.2021).
17. *Why Business Intelligence Matters to Restaurants*. URL: <https://modernrestaurantmanagement.com/why-business-intelligence-matters-to-restaurants> (access date: 14.11.2021).
18. Cohen L. *Impacts of business intelligence on population health: A systematic literature review* : SAICSIT-2017 : Proceedings of the South African Institute of Computer Scientists and Information Technologists (Thaba, 26–28 September 2017). South Africa. Pp. 1–9. DOI: 10.1145/3129416.3129441.
19. Mariani M., Baggio R., Fuchs M., Höepken W. Business intelligence and big data in hospitality and tourism : A systematic literature review. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*. 2019. Vol. 30. No. 12. Pp. 3514–3554.

20. Peng Yao-Ping M., Tuan S.-H., Liu F.-C. *Establishment of Business Intelligence and Big Data Analysis for Higher Education* : ICBIM 2017 : Proceedings of the International Conference on Business and Information Management (Beijing, 16-17 July 2017). China. Pp. 121–125. DOI: 10.1145/3134271.3134296.
21. Petrini M., Pozzebon M. What role is «business intelligence» playing in developing countries? A picture of Brazilian companies. *École des hautes études commerciales. Cahier du GRESI*. 2014. No. 4 (16). Pp. 2–19.
22. Яворська О. Г. Інформаційні елементи інтелектуального капіталу підприємства в умовах цифрової економіки. *Економічний вісник*. Серія : фінанси, облік, оподаткування. 2020. Вип. 5. С. 171–179. DOI: 10.33244/2617-5932.5.2020.171-179.
23. Яворська О. Г. *Бізнес-аналітика як ідентифікатор бізнес-можливостей в корпоративній інформаційній системі підприємства* : матеріали I Міжнар. наук.-практ. конф. «Сучасне управління організаціями : концепції, цифрові трансформації, моделі інноваційного розвитку» (Харків, 25 листопада 2021 р.). Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2021. С. 114–117.
24. *National Restaurant Association Releases 2021*. URL: <https://restaurant.org/national-restaurant-association-releases-2021-mid-year-state-of-the-restaurant-industry-update> (access date: 12.11.2021).

References

1. Watson, H. J. (2009). Tutorial: Business Intelligence – past, present, and future, *Communications of the Association for Information Systems*, Vol. 25, pp. 488–510.
2. Stehle, T. *Ensuring ROI with new technologies*. Hotel Management Network: website. Retrieved from: <http://www.hotelmanagement-network.com/features/feature81055>.
3. Rus, V., Toader, V. (2008). Business intelligence for hotels' management performance, *International Journal of Business Research*, Vol. 8 (4), pp. 150–154.
4. Korte, D., Ariyachandra, T., Frolick, M. (2013). Business Intelligence in the Hospitality Industry, *International Journal of Innovation, Management and Technology*, Vol. 4 (4), pp. 429–434.
5. Shykina, O. V. (2021). *Modern trends in the restaurant business* [Suchasni tendentsii funktsionuvannya restorannoho biznesu], *Materialy kruhloho stolu «Rozvytok staloho turyzmu: vyklyky i mozhlyvosti dlia turystychnoho ta hotelno-restorannoho biznesu»*, Odeskyi natsionalnyi ekonomichnyi universytet, Odessa, s. 135–140 [in Ukrainian]
6. Sakovska, O. M. (2021). *Trends in the hotel and restaurant business development in the context of the coronavirus pandemic* [Tendentsii rozvytku hotelno-restorannoho biznesu v umovakh pandemii koronavirusu], *Materialy kruhloho stolu «Rozvytok staloho turyzmu: vyklyky i mozhlyvosti dlia turystychnoho ta hotelno-restorannoho biznesu»*, Odeskyi natsionalnyi ekonomichnyi universytet, Odesa, s. 107–110 [in Ukrainian]
7. Korkuna, O., Mychuda, M. (2019). *Innovations in the hotel and restaurant business in Ukraine* [Innovatsii u sferi hotelno-restorannoho biznesu v Ukraini], *Materialy nauk.-prakt. seminaru «Suchasni tendentsii rozvytku industrii hostynnosti»*, Lviv, s. 31–34 [in Ukrainian]
8. Grosul, V. A., Balatska, N. Yu. (2020). Model for assessing the development opportunities of the restaurant business in Ukraine in the conditions of Covid-2019 pandemic [Model otsinky mozhlyvostei rozvytku pidpriemstv restorannoho biznesu Ukrainy v umovakh pandemii Covid-2019], *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu im. V. I. Vernadskoho*, Seriya: Ekonomika ta upravlinnia, Vol. 31 (70), No. 3, s. 121–126. DOI: 10.32838/2523-4803/70-3-20 [in Ukrainian]
9. Grebenyuk, G. M., Martsenyuk, L. V., Zadoya, V. O., Pikulina, O. V. (2021). Transformation and development of restaurant business enterprises in Ukraine in a pandemic [Transformatsiia ta rozvytok pidpriemstv restorannoho biznesu Ukrainy v umovakh pandemii], *Investysii: praktyka ta dosvid*, No. 7, s. 14–19. DOI: 10.32702/23066814.2021.7.14 [in Ukrainian]

10. Balatska, N. Yu. (2020). Restaurant business in the context of the coronavirus pandemic [Restorannyyi biznes v umovakh pandemii koronavirusu], *Infrastruktura rynku*, Vyp. 42, s. 117–122. DOI: 10.32843/infrastruct42-20 [in Ukrainian]
11. Honcharenko, N. V. (2021). Reorganization of restaurant business in the condition of the COVID-19 pandemic [Reorhanizatsiia restorannoho biznesu v umovakh pandemii koronavirusu COVID-19], *Derzhava ta rehiony*, No. 3, s. 40–46. DOI: 10.32840/1814-1161/2021-3-6 [in Ukrainian]
12. Kovtunenکو, Yu. V., Olshevskaya, D. O., Alekseenko, A. A., Savkov, E. A. (2020). Features of innovative technologies using in modern conditions in the hotel and restaurant business [Osoblyvosti vykorystannia innovatsiinykh tekhnolohii za suchasnykh umov u hotelnomu ta restorannomu biznesi], *Biznes Inform*, No. 12, s. 195–201. DOI: 10.32983/2222-4459-2020-12-195-201 [in Ukrainian]
13. Romanenko, O. O., Yavorskaya, O. G. (2018). Features of innovations in tourism and hospitality industry [Osoblyvosti innovatsii v turyzmi ta industrii hostynnosti], *Investytsii: praktyka ta dosvid*, No. 8, s. 5–9 [in Ukrainian]
14. Analytics and business intelligence (ABI), 2019. *Gartner Information Technology Glossary*. Retrieved from: <https://www.gartner.com/itglossary/business-intelligence-bi>.
15. *Business analytics*: website. Retrieved from: <https://www.ibm.com/analytics/business-analytics>.
16. *Power BI: The value of Business Intelligence in the restaurant industry*. Retrieved from: <https://fwpr.com/power-bi-the-value-of-business-intelligence-in-the-restaurant-industry>.
17. *Why Business Intelligence Matters to Restaurants*. Retrieved from: <https://modernrestaurantmanagement.com/why-business-intelligence-matters-to-restaurants>.
18. Cohen, L. (2021). *Impacts of business intelligence on population health: A systematic literature review*, SAICSIT-2017: Proceedings of the South African Institute of Computer Scientists and Information Technologists, Thaba, South Africa, pp. 1–9. DOI: 10.1145/3129416.3129441.
19. Mariani, M., Baggio, R., Fuchs, M., Höepken, W. (2019). Business intelligence and big data in hospitality and tourism: A systematic literature review, *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, Vol. 30, No. 12, pp. 3514–3554.
20. Peng Yao-Ping, M., Tuan, S.-H., Liu, F.-C. (2017). *Establishment of Business Intelligence and Big Data Analysis for Higher Education*, ICBIM 2017: Proceedings of the International Conference on Business and Information Management, Beijing, China, pp. 121–125. DOI: 10.1145/3134271.3134296.
21. Petrini, M., Pozzebon, M. (2014). What role is «business intelligence» playing in developing countries? A picture of Brazilian companies, *École des hautes études commerciales. Cahier du GReSI*, No. 4 (16), pp. 2–19.
22. Yavorska, O. G. (2020). Information elements of intellectual capital of the enterprise in the digital economy [Informatsiini elementy intelektualnoho kapitalu pidpriemstva v umovakh tsyfrovoy ekonomiky], *Economichnyi visnyk*, Seriya: finansy, oblik, opodatkuvannia, Vyp. 5, s. 171–179. DOI: 10.33244/2617-5932.5.2020.171-179 [in Ukrainian]
23. Yavorska, O. G. (2021). *Business analytics as an identifier of business opportunities in the corporate information system of the enterprise* [Biznes-analytika yak identyfikator biznes-mozhlyvostei v korporatyvni informatsiinii systemi pidpriemstva], *Materialy I Mizhnarodnoi nauk.-prakt. konferentsii «Suchasne upravlinnia orhanizatsiiamy: kontseptsii, tsyfrovi transformatsii, modeli innovatsiinoho rozvytku»*, Kharkivskyi natsionalnyi universytet imeni V. N. Karazina, Kharkiv, s. 114–117 [in Ukrainian]
24. *National Restaurant Association Releases 2021*. Retrieved from: <https://restaurant.org/national-restaurant-association-releases-2021-mid-year-state-of-the-restaurant-industry-update>.

АВТОРИ СТАТЕЙ

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

1. **Видобора В. В.** к.е.н., доцент кафедри загальної економічної теорії та економічної політики Одеського національного економічного університету, м. Одеса;
2. **Завгородній К. В.,** к.е.н., науковий співробітник НДІ розвитку економіки та суспільства, ВНЗ «Університет імені Альфреда Нобеля», м. Дніпро;
- Ткаченко В. А.** д.е.н., професор, НДІ розвитку економіки та суспільства, ВНЗ «Університет імені Альфреда Нобеля», м. Дніпро;

ЕКОНОМІКА ТА УПРАВЛІННЯ НАЦІОНАЛЬНИМ ГОСПОДАРСТВОМ

1. **Ломоносова О. Е.** д.е.н., завідувачка кафедри економіки Херсонської філії Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова, м. Херсон;
2. **Робул Ю. В.** д.е.н., доцент кафедри маркетингу та бізнес-адміністрування Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, м. Одеса;
3. **Світовий О. М.** д.е.н., професор кафедри маркетингу, менеджменту та управління бізнесом Уманського державного педагогічного університету ім. Павла Тичини, м. Умань;

ДЕМОГРАФІЯ, ЕКОНОМІКА ПРАЦІ, СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА І ПОЛІТИКА

1. **Кривцова М. С.** к.е.н., доцент кафедри управління персоналом і економіки праці Одеського національного економічного університету, м. Одеса;

МАТЕМАТИЧНІ МЕТОДИ, МОДЕЛІ ТА ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ В ЕКОНОМІЦІ

1. **Козачок Л. М.,** старший викладач кафедри інформатики та прикладної математики Харківського національного автомобільно-дорожнього університету, м. Харків;
- Козачок А. Є.** менеджер проекту Харківського агентства інтернет-маркетингу, м. Харків;

ФІНАНСИ, БАНКІВСЬКА СПРАВА ТА СТРАХУВАННЯ

1. **Поліщук В. Г.** к.е.н., доцент кафедри фінансів, банківської справи та страхування Луцького національного технічного університету, м. Луцьк;
2. **Сирчин О. Л.** к.е.н., доцент кафедри банківської справи Одеського національного економічного університету, м. Одеса;

3. **Черкасова М. В.** аспірантка кафедри банківської справи Одеського національного економічного університету, м. Одеса;

МЕНЕДЖМЕНТ ТА БІЗНЕС-АДМІНІСТРУВАННЯ

1. **Лебедєв І. В.** д.е.н., доцент кафедри туристичного та готельно-ресторанного бізнесу Одеського національного економічного університету, м. Одеса;

МАРКЕТИНГ, ПІДПРИЄМНИЦТВО, ТОРГІВЛЯ ТА БІРЖОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

1. **Терещенко С. І.,** д.е.н., доцент, завідувачка кафедри економіки та підприємництва ім. проф. І. М. Брюховецького Сумського національного аграрного університету, м. Суми;
Авраменко А. М. бакалавр за спеціальністю 076 «Підприємництво, торгівля та біржова діяльність» Сумського національного аграрного університету, м. Суми;

ЕКОНОМІКА ТУРИЗМУ ТА ГОТЕЛЬНО-РЕСТОРАННА СПРАВА

1. **Яворська О. Г.** д.е.н., професор кафедри туризму та готельно-ресторанного бізнесу Київського національного університету технологій та дизайну, м. Київ.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ODESSA NATIONAL ECONOMIC UNIVERSITY

**ВІСНИК
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ**

SOCIO-ECONOMIC RESEARCH BULLETIN

Збірник наукових праць
Collection of scientific works

№ 3-4 (78-79) 2021

No. 3-4 (78-79) 2021

За загальною редакцією:

*д.е.н., проф. Ковальова А. І., д.е.н., проф. Сментини Н. В.,
д.е.н., проф. Стелінга Й. та ін.*

Edited by:

*Prof. Kovalyov A. I., Prof. Smentyna N. V.,
Prof. Stelling J. N. and others*

Підп. до друку 30.11.2021. Формат 70x108/16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 18,0. Тираж 50 прим. Зам. № 956.

Signed to print 30.11.2021. Format 70x108/16. Offset paper. Type: Times New Roman. Conventional printed sheets 18,0. Publication: 50 copies. Order No. 956.

Видавець ТОВ ВД «Гельветика»
73034, Україна, м. Херсон,
вул. Паровозна, буд. 46-А
Тел.: +38 (0552) 39-95-80
e-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво: 266864

Publishing House «Helvetika»
46-A, Parovozna str.,
Kherson, Ukraine, 73034
Phone: +38 (0552) 39-95-80
e-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Certificate: 266864

*Свідоцтво про внесення видання видавничої продукції до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи, виготівників та розповсюджувачів видавничої продукції
від 20.08.2012 р., серія ДК № 4392.*

*Certificate of inclusion edition publishing products in State Register of publishing subjects,
distributors and manufacturers of printed products from 20.08.2012. Series DK No. 4392.*